

НАТПИСИ ИСТОРИЈСКЕ САДРЖИНЕ У ЗИДНОМ СЛИКАРСТВУ

ТОМ ПРВИ
XII–XIII ВЕК

БЕОГРАД 2015

НАТПИСИ ИСТОРИЈСКЕ САДРЖИНЕ
У ЗИДНОМ СЛИКАРСТВУ

ТОМ ПРВИ
XII-XIII ВЕК

INSTITUTUM BYZANTINUM
ACADEMIAE SERBICAE SCIENTIARUM ET ARTIUM

FONTES
LIBER PRIMUS

INSCRIPTIONES HISTORICAE
IN PICTURIS MURALIBUS

TOMUS PRIMUS
SAECULORUM XII–XIII

*GOJKO SUBOTIĆ,
BOJAN MILJKOVIĆ, IRENA ŠPADIJER, IDA TOTH*

Recensuit
LJUBOMIR MAKSIMOVIĆ

BELGRADI
MMXV

ВИЗАНТОЛОШКИ ИНСТИТУТ
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ

ИЗВОРИ
КЊИГА ПРВА

НАТПИСИ ИСТОРИЈСКЕ САДРЖИНЕ
У ЗИДНОМ СЛИКАРСТВУ

ТОМ ПРВИ
XII–XIII ВЕК

*ГОЈКО СУБОТИЋ,
БОЈАН МИЉКОВИЋ, ИРЕНА ШПАДИЈЕР, ИДА ТОТ*

Уредник
ЉУБОМИР МАКСИМОВИЋ

БЕОГРАД
2015

Рецензенти
МИРЈАНА ЖИВОЈИНОВИЋ
АЛЕКСАНДАР ЛОМА

Ова књига прихваћена је за штампу на седници Одељења историјских наука САНУ 25. фебруара 2015. године и објављена захваљујући средствима Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

*Племениѡм Радомиру СТАНИБУ,
врсном сѣручњаку и брижном чувару сѣарина*

САДРЖАЈ

Скраћенице	8
Предговор	17
Курбиново, Свети Ђорђе	29
Скопска тврђава	32
Студеница, Богородичина црква	35
Бојана, Свети Никола	45
Пећ, Свети апостоли	52
Сопоћани, Света Тројица	57
Манастир, Свети Никола (I)	59
Мелник, Свети Никола	67
Прилеп, Свети Димитрије	70
Манастир, Свети Никола (II)	76
Охрид, Богородица Перивлепта	79
Ариље, Свети Ахилије	94
Прилеп, Свети Никола	102
Прилози	
Охрид, икона Исуса Христа	104
Струга, икона светог Георгија	108
Мелник, Света Тројица	111
Мелник, Богородица Пантанаса	112
Résumé	
Les inscriptions à contenu historique dans la peinture murale	114
Catalogue des inscriptions	125
Indices	
Општи регистар	128
Index graecus	139
Index slavicus	142

СКРАЋЕНИЦЕ

- Acropolitae opera Georgii Acropolitae opera, I, ed. *A. Heisenberg*, Stutgardiae 1978.
- Acta Albaniae Acta et Diplomata res Albaniae Mediae aetatis illustrantia, I, edd. *L. de Thallóczy, C. Jireček, E. de Sufflay*, Vindobonae 1913.
- Acta et diplomata Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana, I–VI, edd. *F. Miklosich, I. Müller*, Vindobonae 1860–1890.
- Actes du XVe congrès Actes du XVe congrès international d'études byzantines, II, Athènes 1981.
- Аџиевски, Пелагонија *К. Аџиевски*, Пелагонија во средниот век, Скопје 1994.
- Αφιέρωμα Αφιέρωμα στη μνήμη του Σωτήρη Κίσσα, Солун 2001.
- Alexias Annae Comnenae Alexias, edd. *D. R. Reinsch, A. Kambylis*, Berolini – Novi Eboraci 2001.
- Алексић, Два преписа *В. Алексић*, Два преписа потврдне хрисовуље цара Стефана Душана поводом оснивања Манастира Ваведена пресвете Богородице, задужбине севастократора Дејана у селу Архиљевици код Прешева, ССА 12 (2013) 31–64.
- Analecta sacra Analecta sacra et classica Spicilegio Solesmensi parata, VI, ed. *J. B. Pitra*, Parisiis–Romae 1891.
- Ἄνωτόμου Σύνοψις Χρονική Ἄνωτόμου Σύνοψις Χρονική, Μασσαωνική Βιβλιοθήκη, VII, изд. *К. Н. Саїиас*, Венеција–Париз 1894.
- Антонин, Поездка *Антонин, архимандрит*, Поездка в Румелию, Санктпетербург 1879.
- Бабиќ, Археолошки ископувања *Б. Бабиќ*, Археолошки ископувања во и околу црквата Св. Димитрија во селото Варош кај Прилеп, Macedoniae acta archaeologica 1 (Прилеп 1975) 213–240.
- Бабиќ, Црквата *Б. Бабиќ*, Црквата Св. Никола во село Варош (Прилеп), Споменици, 501–507.
- Бабић, Христорошке распре *Г. Бабић*, Христорошке распре у XII веку и појава нових сцена у апсидалном декору византијских цркава, ЗЛУ 2 (1966) 9–29.
- Babić, Ikone *G. Babić*, Ikone, Zagreb 1980.
- Бабић, Кораћ, Ђирковић, Студеница *Г. Бабић, В. Кораћ, С. Ђирковић*, Студеница, Београд 1986.
- Бабић, Литургијски текстови *Г. Бабић*, Литургијски текстови исписани на живопису апсиде Светих Апостола у Пећи, ЗЗСК 18 (1967) 75–83.
- Бабић, Покушај *Б. Бабић*, Покушај утврђивања места и граница панигиришта Прилепа друге четвртине XIV века, Старице 20 (1970) 1–9.
- Бабић, Три грчка натписа *Б. Бабић*, Три грчка фреско натписа на зидовима цркава средњовековног Прилепа из друге половине XIII века, ЗЛУ 5 (1969) 23–32.

- Babić, Walter*, The inscriptions
REB 34 (1976) 269–280.
- Balabanov*, Ikone
К. Балабанов, *Иконе из Македоније*, Београд–Скопје 1969.
- Балабанов, Николовски, Ќорнаков*, Споменици
К. Балабанов, А. Николовски, Д. Ќорнаков, Споменици на културата на Македонија, Скопје 1980².
- Баришић*, Два грчка натписа
ВСН
Bulletin de correspondance hellénique, Athènes.
- Beševliev*, Inschriften
ВМФД
Byzantine Monastic Foundation Documents, III, edd. *J. Thomas, A. Constantinides Hero, G. Constable*, Washington 2000.
- ВМГС
Byzantine and Modern Greek Studies, Birmingham.
- Боянската църква
Боянската църква между Истока и Запада в изкуството на християнска Европа, София 2011.
- Бошковић*, Неколико натписа
Ђ. *Бошковић*, Неколико натписа са зидова српских средњовековних цркава, Споменик СКА 87 (1938) 1–19.
- Божилев*, Фамилијата
Бсл
И. Божилев, Фамилијата на Асеневици (1186–1460), София 1994².
Byzantinoslavica, Prague.
- Buschhausen*, Die Marienkirche
Н. и Н. *Buschhausen*, Die Marienkirche von Apollonia in Albanien, Wien 1976.
Byz. Byzantion, Bruxelles.
- ВЗ
Byzantinische Zeitschrift, München.
- СА
Cahiers archéologiques, Paris.
- Catalogue
Catalogue of Byzantine seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art, I–III, edd. *J. Nesbitt, N. Oikonomides*, Washington 1991–1996.
- Cheynet, Vannier*, Études
Ј.-С. *Cheynet, Ј.-Ф. Vannier*, Études prosopographiques, Paris 1986.
- Chilandar
Actes de Chilandar, I, edd. *М. Џивојиновић, В. Кравари, Ч. Гирос*, Paris 1998.
- Chomatenus
Demetrii Chomateni Ponemata diaphora, ed. *G. Prinzing*, Berolini – Novi Eboraci 2002.
- Choniatae Historia
Nicetae Choniatae Historia, ed. *I. A. van Dieten*, Berolini – Novi Eboraci 1975.
- Црква Светог Луке
Црква Светог Луке кроз вјекове, Котор 1997.
- Чанак-Медић*, Свети Ахилије
М. Чанак-Медић, Свети Ахилије у Ариљу, Београд 2002.
- Ђурковић*, Студеничка повеља
С. М. Ђурковић, Студеничка повеља и студеничко властелинство, ЗФФ 12–1 (1974) 311–318.
- Darrouzès*, Recherches
Ј. *Darrouzès*, Recherches sur les ὀφφίκια de l'Église byzantine, Paris 1970.
Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, Атина.
- ДХАЕ
М. Динић, Област краља Драгутина после Дежева, Глас САН 203 (1951) 61–80.
- Динић*, Област
М. Динић, Однос између краља Милутина и Драгутина, ЗРВИ 3 (1955) 49–80.
- Динић*, Однос
М. Динић, Три повеље из исписа Ивана Лучића, ЗФФ 3 (1955) 69–74.
- Динић*, Три повеље
Доментијан, Житије светог Саве, пр. *Љ. Јухас-Георгиевска, Т. Јовановић*, Београд 2001.
- Доментијан, Житије
Dumbarton Oaks Papers, Washington.
- ДОР
Е. Дракојулу, Ἡ πόλη τῆς Καστοριάς στὴν ἐποχὴ τῶν Κομνηνῶν, ΔΧΑΕ 14 (1989) 307–313.

- Драко̀улу*, Η πόλη της Καστοριάς
ДСС
Дубровачка акта
Ducellier, La façade
- Ђурић*, *Ђирковић*, *Кораћ*, Пећка патријаршија
Ђурић, Иконе
Ђурић, Сопоћани
Djurić, *Tsitouridou*, Namentragende Inschriften
- Ђурић*, Византијске фреске
ΕΕΒΣ
ΕΥΧΟΛΟΓΙΟΝ
Ђерјанчић, Деспоти
Ђерјанчић, Севастократори
Ђерјанчић, Србија
- Ђерјанчић*, Тесалија
Geanakoplos, Emperor
Ђеоргиева, Археолоγически проучвания
Ђерасимова, Две камбани
- Ђълџбов*, Надписите
Ђрабар, Боянската църква
Grozdanov, *Bardžieva*, Sur les portraits
- Ђрозданов*, Курбиново
Ђрозданов, Охридско зидно сликарство
Ђрозданов, Портрети
ГСНД
Guilland, Recherches
Hadermann-Misguich, Kurbinovo
Њаман-Мас Леан, *Hallensleben*, Die Monumentalmalerei
- Е. Драко̀улу*, Η πόλη της Καστοριάς τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή εποχή (12^{ος}–16^{ος} αι.), Атина 1997.
Друштво србске словесности.
Дубровачка акта и повеље, I/1, изд. *Ј. Радонић*, Београд 1934.
A. Ducellier, La façade maritime de l'Albanie au Moyen Age. Durazzo et Valona du XIe au XVe siècle, Thessaloniki 1981.
В. Ј. Ђурић, *С. Ђирковић*, *В. Кораћ*, Пећка патријаршија, Београд 1990.
В. Ј. Ђурић, Иконе из Југославије, Београд 1961.
В. Ј. Ђурић, Сопоћани, Београд 1991².
V. Djurić, *A. Tsitouridou*, Namentragende Inschriften auf Fresken und Mosaiken auf der Balkanhalbinsel vom 7. bis zum 13. Jahrhunderts, Glossar zur frümittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa, Beiheft Nr. 4, Stuttgart 1986.
В. Ј. Ђурић, Византијске фреске у Југославији, Београд 1974.
Ελετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών, Атина.
ΕΥΧΟΛΟΓΙΟΝ sive ritual Graecorum, ed. *J. Goar*, Venetiis 1730².
Б. Ђерјанчић, Деспоти у Византији и јужнословенским земљама, Београд 1960.
Б. Ђерјанчић, Севастократори у Византији, ЗРВИ 11 (1968) 141–192.
Б. Ђерјанчић, Србија и византијски свет у првој половини XIII века (1204–1261), ЗРВИ 27–28 (1989) 103–145.
Б. Ђерјанчић, Тесалија у XIII и XIV веку, Београд 1974.
D. J. Geanakoplos, Emperor Michael Palaeologus and the West, Cambridge, Mass. 1959.
С. Ђеоргиева, Археолоγически проучвания на късносредновековната църква *Св. Никола* в Мелник, Археология 15/2 (1974) 28–36.
В. Ђерасимова, Две камбани от Мелник с надписи от XIII В., Археология 44/3 (2003) 42–46.
И. Ђълџбов, Надписите към Боянските стенописи, София 1963.
А. Ђрабар, Боянската църква, София 1924 (1978²).
С. Grozdanov, *D. Bardžieva*, Sur les portraits des personnages historiques à Kurbinovo, ЗРВИ 33 (1994) 61–80 (= За портретите на историските личности во Курбиново, Курбиново, 63–81).
Ц. Ђрозданов, Курбиново и други студии за фрескоживописот во Преспа, Скопје 2006.
Ц. Ђрозданов, Охридско зидно сликарство XIV века, Београд 1980.
Ц. Ђрозданов, Портрети на светителите од Македонија од IX–XVIII век, Скопје 1983.
Гласник Скопског научног друштва, Скопље.
R. Guilland, Recherches sur les institutions byzantines, I, Berlin–Amsterdam 1967.
L. Hadermann-Misguich, Kurbinovo, Bruxelles 1975.
R. Hamann-Mac Lean, *H. Hallensleben*, Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien, Gießen 1963.

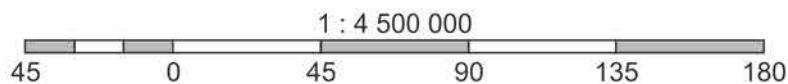
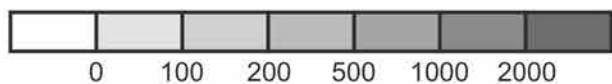
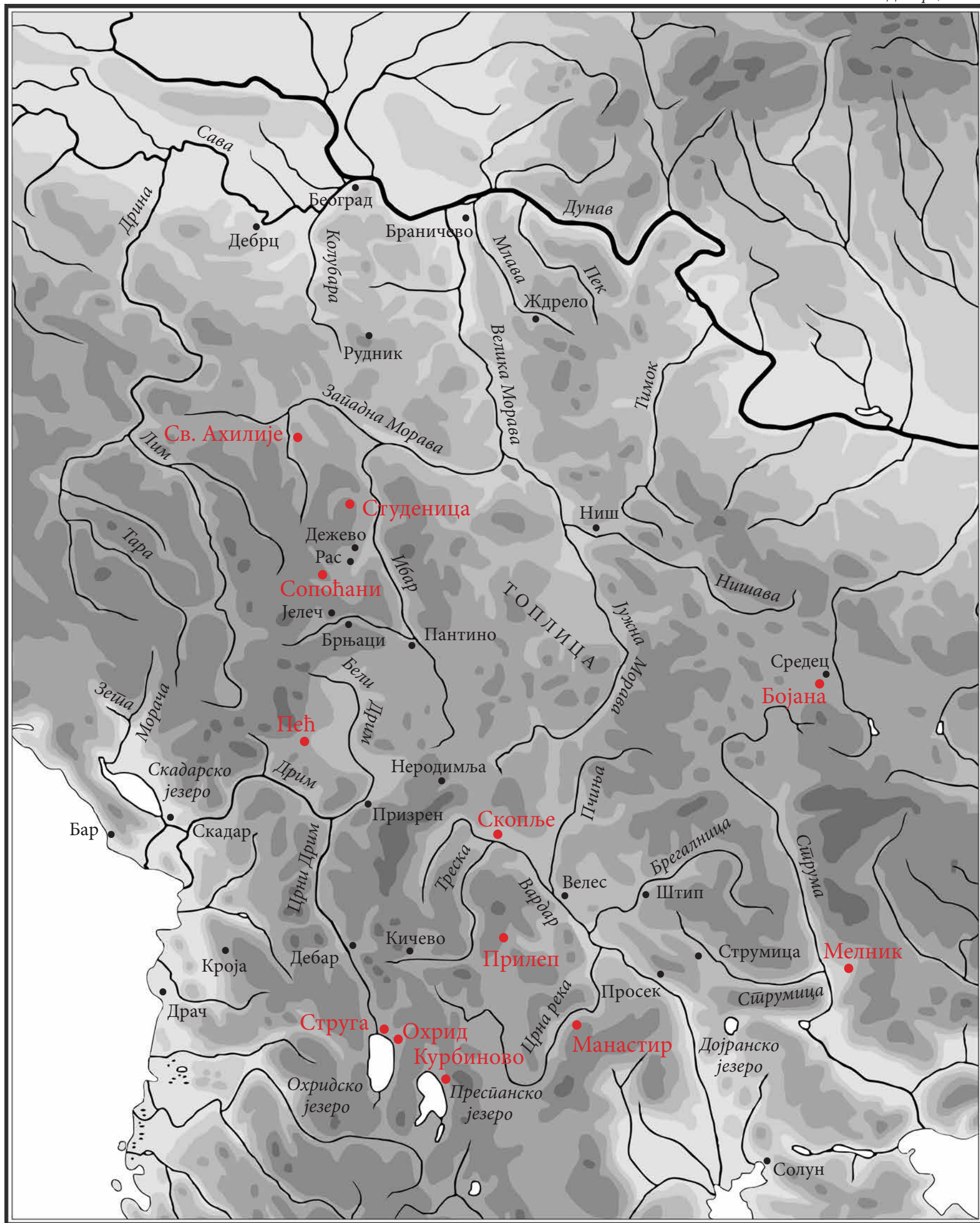
ХЗ	Хиландарски зборник, Београд.
ИЧ	Историјски часопис, Београд.
ИГ	Историјски гласник, Београд.
Иконе	Иконе, Београд 1983.
Илири	Илири и Албанци, Београд 1988.
ИРАИК	Известия Русского археологического института в Константинополь, София.
<i>Иречек</i> , Български дневник	<i>К. Иречек</i> , Български дневник, 1879–1884, I, пр. <i>С. Аргиров</i> , Пловдив–София 1930.
ИСН	Историја српског народа, I, Београд 1981.
<i>Иванов</i> , Български старини	<i>Й. Иванов</i> , Български старини из Македонија, София 1908; 1931 ² ; 1970 ³ .
<i>Ивић</i> , <i>Ђурић</i> , <i>Ђирковић</i> , Есфигменска повеља	<i>П. Ивић</i> , <i>В. Ј. Ђурић</i> , <i>С. Ђирковић</i> , Есфигменска повеља деспота Ђурђа, Београд–Смедерево 1989.
Iviron	Actes d'Iviron, III, Paris 1994.
Из архива	Из архива на Константин Иречек, II. Преписка с Българи, пр. <i>П. Миятев</i> , София 1959.
JAZU	Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
<i>Јиречек</i> , Историја	<i>К. Јиречек</i> , Историја Срба, I, пр. <i>Ј. Радонић</i> , Београд 1978 ² .
JÖB	Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik, Wien.
<i>Јовановић</i> , Књижевно дело	<i>Т. Јовановић</i> , Књижевно дело патријарха Пајсеја, Београд 2001.
<i>Калойисци-Верџи</i> , Οι ζωγράφοι	<i>С. Калойисци-Верџи</i> , Οι ζωγράφοι στην ύστερη βυζαντινή κοινωνία. Η μαρτυρία των επιγραφών, Το πορτραίτο, 121–159.
<i>Kalopissi-Verti</i> , Dedicatory Inscriptions	<i>S. Kalopissi-Verti</i> , Dedicatory Inscriptions and Donor Portraits in Thirteenth-Century Churches of Greece, Wien 1992.
Канцелариски и нотариски списи	Канцелариски и нотариски списи, 1278–1301, изд. <i>Г. Чремошник</i> , Београд 1932.
Кекавмен	Советы и рассказы Кекавмена, изд. <i>Г. Г. Литаврин</i> , Москва 1972.
<i>Кисас</i> , Солунска породица	<i>С. Кисас</i> , Солунска уметничка породица Астрапа, Зограф 5 (1975) 35–37.
КН	Културно наследство, Скопје.
<i>Коцо</i> , <i>Миљковиќ-Пејек</i> , Манастир	<i>Д. Коцо</i> , <i>П. Миљковиќ-Пејек</i> , Манастир, Скопје 1958.
<i>Ласкарис</i> , Византиске принцезе	<i>М. Ласкарис</i> , Византиске принцезе у средњовековној Србији, Београд 1926.
<i>Laurent</i> , Le corpus	<i>V. Laurent</i> , Le corpus des sceaux de l'empire byzantin, II, Paris 1981; V/1–3, 1963–1972.
<i>Laurent</i> , La généalogie	<i>V. Laurent</i> , La généalogie des premiers Paléologues, Byz. 8/1 (1933) 125–149.
<i>Laurent</i> , La Serbie	<i>V. Laurent</i> , La Serbie entre Byzance et la Hongrie à la veille de la quatrième croisade, Revue historique du Sud-est européen 18 (Bucarest 1941) 109–130.
ЛУ	Ликовна уметност, Скопје.
<i>Macrides</i> , The New Constantine	<i>R. Macrides</i> , The New Constantine and the New Constantinople – 1261?, BMGS 6 (1980) 13–41.
<i>Maksimović</i> , L'idéologie	<i>Lj. Maksimović</i> , L'idéologie du souverain dans l'Etat serbe et la construction de Studenica, Студеница и византијска уметност, 35–48.
<i>Мандић</i> , Древник	<i>С. Мандић</i> , Сетите се Саве грешног, Древник, Београд 1975.

- Мандић, Откривање* С. *Мандић, Откривање и конзервација фресака у Студеници, Саопштења 1 (1956) 38–41.*
- Марковић, Иконографски програм* М. *Марковић, Иконографски програм најстаријег живописа цркве Богородице Перивлепте у Охриду, Зограф 35 (2011) 119–143.*
- Marković, The Painter Eutychios* М. *Marković, The Painter Eutychios – Father of Michael Astrapas and Protomaster of the Frescoes in the Church of the Virgin Peribleptos in Ohrid, ЗЛУ 38 (2010) 9–33.*
- Марковић, Православно монаштво* В. *Марковић, Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији, Сремски Карловци 1920.*
- Мавродинов, Църкви* Н. *Мавродинов, Църкви и манастири в Мелник и Рожен, Годишник на Народния музей 5 (София 1933) 285–300.*
- Мавродинова, Църквата* Л. *Мавродинова, Църквата свети Никола при Мелник, София 1975.*
- Медић, Стари сликарски приручници* М. *Медић, Стари сликарски приручници, III, Београд 2005.*
- Меловски, Натписот* Х. *Меловски, Натписот од црквата Св. Никола, с. Манастир, Мариово, Натписи и записи од византиско и поствизантиско време (Miscellanea byzantino-macedonica 2), Скопје 2009, 37–61.*
- Меловски, За натписот* Х. *Меловски, За натписот од црквата Св. Никола с. Манастир, Мариово, Годишен зборник 23 (Скопје 1996) 205–213.*
- Михаљчић, Изворна вредност* Р. *Михаљчић, Изворна вредност старе српске грађе, Београд 2001.*
- Микулчиќ, Старо Скопје* И. *Микулчиќ, Старо Скопје со околните тврдини, Скопје 1982.*
- Millet, Étude* G. *Millet, Étude sur les églises de Rascie, L'art byzantin chez les Slaves, I, Paris 1930, 147–195.*
- Millet, Pargoire, Petit, Recueil des inscriptions* G. *Millet, J. Pargoire, L. Petit, Recueil des inscriptions chrétiennes de l'Athos, I, Paris 1904.*
- Миљковић, Немањићи* Б. *Миљковић, Немањићи и Свети Никола у Барију, ЗРВИ 44/1 (2007) 275–292.*
- Миљковић, Житија* Б. *Миљковић, Житија светог Саве као извори за историју средњовековне уметности, Београд 2008.*
- Миљковиќ-Пејек, Делото* П. *Миљковиќ-Пејек, Делото на зографите Михаило и Еутихиј, Скопје 1967.*
- Miljković-Peprek, L'icône* P. *Miljković-Peprek, L'icône de saint Georges de Struga, СА 19 (1969) 213–221.*
- Миљковиќ-Пејек, Новооткриени споменици* П. *Миљковиќ-Пејек, Новооткриени архитектурни и сликарски споменици во Македонија од XI до XIV век, КН 5 (1974) 5–18.*
- Миљковиќ-Пејек, Пишуваните податоци* П. *Миљковиќ-Пејек, Пишуваните податоци за зографите Михаил Астрапа и Еутихиј и за некои нивни соработници, Гласник на Институтот за национална историја 4 (Скопје 1960) 139–169.*
- Miljković-Peprek, Le portrait* P. *Miljković-Peprek, Le portrait de l'empereur byzantin Michel VIII à l'église rupestre de Saint-Érasme près d'Ohrid, СА 45 (1997) 169–173.*
- Miljković-Peprek, Sur la chronologie* P. *Miljković-Peprek, Sur la chronologie de l'église de Saint Nicolas à Varoš près de Prilep, Studien zur byzantinischen Kunstgeschichte, Amsterdam 1995, 73–84.*
- Милюков, Христианския древности* П. Н. *Милюков, Христианския древности Западной Македони, ИРАИК 4 (1899) 21–151.*
- Notitiae episcopatum* Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae, éd. J. Darrouzès, Paris 1981.
- ODB* Oxford Dictionary of Byzantium, I–III, Oxford 1991.
- Осѝрогорски, Историја* Г. *Осѝрогорски, Историја Византије, Београд 1969.*
- Pachymères* Georges Pachymères, Relations historiques, I–V, éd. A. Failler, Paris 1984–2000.

<i>Πελεκανίδης, Χατζιδακис, Καστορία</i>	<i>С. Пелеканидис, М. Хадзидакис, Καστορία, Атина 1984.</i>
<i>Πεπραγμένα</i>	<i>Πεπραγμένα τοῦ Θ' Διεθνoῦς βυζαντινολογικοῦ συνεδρίου, I, Атина 1955.</i>
<i>Perdrizet, Melnic</i>	<i>P. Perdrizet, Melnic et Rossno, BCH 31 (Paris 1907) 20–37.</i>
<i>Πејковић, Старине</i>	<i>В. Р. Пејковић, Старине, записи, натписи, листине, Београд 1923.</i>
<i>Πејров, Нови форми</i>	<i>К. Пејров, Нови форми на авторските сигнатури од XIII век во нашата земја (II), ЛУ 10–11 (1985) 7–17.</i>
PG	<i>Patrologiæ cursus completes. Series græca, ed. J.-P. Migne, Parisi.</i>
<i>Πицаκис, Κωνσταντῖνος Καβάσιλας</i>	<i>К. Г. Пицаκис, Κωνσταντῖνος Καβάσιλας μητροπολίτης Δυρραχίου, ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδος: Προσωπογραφικὰ προβλήματα, Μεσαιωνικὴ Ἠπειρος, Јањина 2001, 151–229.</i>
<i>Pirivatrić, Portraits</i>	<i>S. Pirivatrić, The Boyana Church Portraits. A Contribution to the Prosopography of Sebastocrator Kaloyan, Боянската църква, 16–37.</i>
PLP	<i>Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit, Wien.</i>
<i>Polemis, The Doukai</i>	<i>D. I. Polemis, The Doukai, London 1968.</i>
<i>Роровић, Melnik</i>	<i>М. Роровић, Zur Topographie des spätbyzantinischen Melnik, JÖB 58 (2008) 107–119.</i>
<i>Το πορτραίτο</i>	<i>Το πορτραίτο του καλλιτέχνη στο Βυζάντιο, Ираклио 1997.</i>
<i>Preiser-Kapeller, Der Episkopat Pseudo-Kodinos</i>	<i>J. Preiser-Kapeller, Der Episkopat im späten Byzanz, Saarbrücken 2008.</i> <i>Pseudo-Kodinos and the Constantinopolitan Court: Offices and Ceremonies, edd. R. Macrides, J. A. Munitiz, D. Angelov, Birmingham 2013.</i>
<i>Ptolemaei Geographia</i>	<i>Claudii Ptolemaei Geographia, I–II, ed. C. F. A. Nobbe, Lipsiae 1843, 1845.</i>
<i>Радић, Обласни господари</i>	<i>Р. Радић, Обласни господари у Византији крајем XII и у првим деценијама XIII века, ЗРВИ 24–25 (1986) 151–283.</i>
<i>Radojčić, Die Entstehung</i>	<i>S. Radojčić, Die Entstehung der Malerei der paläologischen Renaissance, JÖBG 7 (1958) 105–123 (= Узори и дела, 125–153).</i>
<i>Радојчић, Једна сликарска школа</i>	<i>С. Радојчић, Једна сликарска школа из друге половине XV века, ЗЛУ 1 (1965) 67–103.</i>
<i>Radojčić, Die Meister</i>	<i>S. Radojčić, Die Meister der altserbischen Malerei vom Ende des XII bis zur Mitte des XV Jahrhunderts, Πεπραγμένα, 433–439.</i>
<i>Радојчић, Мајстори</i>	<i>С. Радојчић, Мајстори старог српског сликарства, Београд 1955.</i>
<i>Радојчић, Портрети</i>	<i>С. Радојчић, Портрети српских владара у средњем веку, Скопље 1934; Београд 1997².</i>
<i>Радојчић, Темнићки натпис</i>	<i>С. Радојчић, Темнићки натпис, ЗЛУ 5 (1969) 1–11 (= Узори и дела, 7–17).</i>
<i>Радојчић, Узори и дела</i>	<i>С. Радојчић, Узори и дела старих српских уметника, Београд 1975.</i>
<i>Ραλις, Ποῦλις, Σύνταγμα</i>	<i>Г. А. Ралис, М. Ποῦλις, Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων, I–VI, Атина 1852–1859.</i>
REB	<i>Revue des études byzantines, Paris.</i>
Regesta	<i>Regesta Pontificum Romanorum, II, ed. A. Potthast, Graz 1957.</i>
<i>Rhoby, Fresken und Mosaiken</i>	<i>A. Rhoby, Byzantinische Epigramme auf Fresken und Mosaiken, Wien 2009.</i>
<i>Rhoby, Ikonen und Objekten</i>	<i>A. Rhoby, Byzantinische Epigramme auf Ikonen und Objekten der Kleinkunst, Wien 2010.</i>
<i>Ристић, Црква</i>	<i>В. Ристић, Црква светог Димитрија у Прилепу, Синтеза 3–4 (Крушевац 1979) 171–223.</i>
<i>Родослови и летописи</i>	<i>Стари српски родослови и летописи, пр. Љ. Сивојановић, Ср. Карловци 1927.</i>
<i>Sacrorum conciliorum</i>	<i>Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio, ed. J. D. Mansi.</i>
САНУ	<i>Српска академија наука и уметности.</i>

Сава	Свети Сава, Сабрана дела, пр. <i>Т. Јовановић</i> , Београд 1998.
Scylitza	Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum, ed. <i>I. Thurn</i> , Berolini – Novi Eboraci 1973.
SK	Seminarium Kondakovianum, Prague.
СКА	Српска краљевска академија.
<i>Снегаров</i> , Историја	<i>И. Снегаров</i> , Историја на Охридската архиепископија–патриаршија, I–II, Софија 1924, 1932; 1995 ² .
<i>Соловјев</i> , Одабрани споменици	<i>А. В. Соловјев</i> , Одабрани споменици српског права, Београд 1926.
<i>Spieser</i> , Inventaires	<i>J.-M. Spieser</i> , Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance. I. Les inscriptions de Thesalonique, TM 5 (1973) 145–180.
Споменици	Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија, IV, Скопје 1981.
Српске повеље	Старе српске повеље и писма, I/1–2, пр. <i>Љ. Симојановић</i> , Београд – Ср. Карловци 1929–1934.
ССА	Стари српски архив, Београд.
Стефан Првовенчани	Стефан Првовенчани, Сабрана дела, изд. <i>Љ. Јухас-Георгиевска</i> , <i>Т. Јовановић</i> , Београд 1999.
<i>Стойков</i> , Архитектурни проблеми	<i>Г. Стойков</i> , Архитектурни проблеми на Боянската црква, Софија 1965.
<i>Симојановић</i> , Записи и натписи	<i>Љ. Симојановић</i> , Стари српски записи и натписи, I–VI, Београд 1902–1926; 1982–1988 ² .
<i>Stránský</i> , Les ruines	<i>A. Stránský</i> , Les ruines de l'église de St. Nicolas à Melnic, Atti del V Congresso internazionale di studi bizantini, II, Roma 1940, 422–427.
Студеница и византијска уметност	Студеница и византијска уметност око 1200. године, Београд 1988.
<i>Subotić</i> , Η καλλιτεχνική ζωή	<i>G. Subotić</i> , Η καλλιτεχνική ζωή στο Άγιον Όρος πριν την εμφάνιση του Θεοφάνη του Κρητός, Ζητήματα μεταβυζαντινής ζωγραφικής στη μνήμη του Μανόλη Χατζηδάκη, Αтина 2002.
<i>Суботић</i> , <i>Тоѿ</i> , Натписи	<i>Г. Суботић</i> , <i>И. Тоѿ</i> , Натписи историјске садржине на фрескама XI и XII века у западним областима Царства, ЗРВИ 36 (1997) 99–114.
СУД	Српско учено друштво.
<i>Шафарик</i> , Писмени споменици	<i>Ј. Шафарик</i> , Писмени споменици србски и бугарски, Гласник ДСС 7 (1855) 180–193.
<i>Шеровић</i> , Црква	<i>П. Д. Шеровић</i> , Црква <i>Ризе Богородице</i> у Бијелој, у Боки Которској, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini 32 (Sarajevo 1920) 273–294.
Теодосије Хиландарац, Живот светога Саве	Теодосије Хиландарац, Живот светога Саве, изд. <i>Ђ. Даничић</i> , пр. <i>Ђ. Трифуновић</i> , Београд 1973.
<i>Theiner</i> , Vetera monumenta	<i>A. Theiner</i> , Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia, I, Romae 1863.
Théophylacte d'Achrida, Lettres	Théophylacte d'Achrida, Lettres, éd. <i>P. Gautier</i> , Thessalonique 1986.
TIB	Tabula Imperii Byzantini, Wien.
TM	Travaux et mémoires, Paris.
<i>Тодић</i> , Фреске	<i>Б. Тодић</i> , Фреске у Богородици Перивлепти и порекло Охридске архиепископије, ЗРВИ 39 (2001/2) 147–161.
<i>Тодић</i> , Грачаница	<i>Б. Тодић</i> , Грачаница, Београд–Приштина 1988.
<i>Todić</i> , The Symbolical Investiture	<i>B. Todić</i> , The Symbolical Investiture of the Archbishop Basil of Bulgaria at Melnik, Зограф 32 (2008) 59–67.

<i>Томовић</i> , Морфологија	<i>Г. Томовић</i> , Морфологија ћириличких натписа на Балкану, Београд 1974.
<i>Томовић</i> , Натпис	<i>Г. Томовић</i> , Натпис на цркви Светога Луке у Котору из 1195. године, Црква Светог Луке, 23–31.
Трећа југословенска конференција	Трећа југословенска конференција византолога, Београд–Крушевац 2002.
<i>Трифуновић</i> , Глагол работати	<i>Ђ. Трифуновић</i> , Глагол работати у студеничком натпису из 1209. године, Зограф 2 (1967) 6–7.
<i>Трифуновић</i> , <i>Бјелогрлић</i> , <i>Брајовић</i> , Хиландарска оснивачка повеља	<i>Ђ. Трифуновић</i> , <i>В. Бјелогрлић</i> , <i>И. Брајовић</i> , Хиландарска оснивачка повеља светога Симеона и светога Саве, Осам векова Студенице, Београд 1986.
<i>Трифуновић</i> , Ктиторски натпис	<i>Ђ. Трифуновић</i> , Ктиторски натпис краља Милутина у саборној цркви манастира Хиландара. Естетичко разматрање, Зборник Матице српске за књижевност и језик 50/1–2 (Нови Сад 2002) 27–46 (= Са светогорских извора, Београд 2004, 123–147).
<i>Варзос</i> , Ἡ γενεαλογία	<i>К. Варзос</i> , Ἡ γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν, I–II, Солун 1984.
Vatorédi	Actes de Vatorédi, I–II, Paris 2001, 2006.
ВИИНЈ	Византијски извори за историју народа Југославије, Београд.
Villehardouin, La conquête	Villehardouin, La conquête de Constantinople, II, éd. <i>E. Faral</i> , Paris 1973 ² .
Византијски свет	Византијски свет на Балкану, I, Београд 2012.
<i>Влахојулу</i> , Λέων Σγούρος	<i>Ф. Т. Влахојулу</i> , Λέων Σγούρος, Солун 2002.
<i>Војводић</i> , Зидно сликарство	<i>Д. Војводић</i> , Зидно сликарство цркве Светог Ахилија у Ариљу, Београд 2005.
<i>Вујошевић</i> , Архилевичка хрисовуља	<i>Ж. Вујошевић</i> , Архилевичка хрисовуља цара Стефана Душана, Иницијал 1 (Београд 2013) 241–253.
ВВ	Византијски временник, С.-Петербург, Москва.
<i>Weitzmann</i> , <i>Chatzidakis</i> , <i>Radojčić</i> , Le grand livre	<i>К. Weitzmann</i> , <i>М. Chatzidakis</i> , <i>С. Radojčić</i> , Le grand livre des icônes, Paris 1978.
Задужбине Косова	Задужбине Косова, Призрен–Београд 1987.
<i>Заров</i> , Ктиторството	<i>И. К. Заров</i> , Ктиторството на великиот хетеријарх Прогон Згур на Св. Богородица Перивлепта во Охрид, Зборник 6 (2007) 49–60.
Зборник Константина Јиречека	Зборник Константина Јиречека, I–II, Београд 1959–1962.
Зборник, <i>Мошин</i> , <i>Ђирковић</i> , <i>Синдик</i>	Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника, I, пр. <i>В. Мошин</i> , <i>С. Ђирковић</i> , <i>Д. Синдик</i> , Београд 2011.
ЗФФ	Зборник Филозофског факултета, Београд.
<i>Златарски</i> , Историја	<i>В. Н. Златарски</i> , Историја на българската държава през средните векове, III, София 1940.
ЗЛУ	Зборник за ликовне уметности, Нови Сад.
ЗНМ	Зборник Народног музеја, Београд.
ЗРВИ	Зборник радова Византолошког института, Београд.
ЗЗСК	Зборник заштите споменика културе, Београд.
<i>Живковић</i> , Сопоћани	<i>Б. Живковић</i> , Сопоћани, Београд 1984.
Животи	Животи краљева и архиепископа српских, пр. <i>Ђ. Даничић</i> , Загреб 1866.

1 : 4 500 000

ПРЕДГОВОР

Обичај да се уметничка дела обележавају натписима који говоре о њиховом настанку, наручиоцима и мајсторима сеже у далеку прошлост. У хришћанском свету поруке на њима имале су посебан смисао и карактер. У почетку су то често биле само скраћенице или чак знакови, али је с временом у развијеним културним целинама говор постајао богатији, посебно у зидном украсу, који је својим духом и програмом изражавао идеју о томе да је храм слика васељене. У њему су особен део чиниле представе историјских личности с текстовима који су их пратили. Они су одговарали човековој тежњи да одреди своје место у хришћанском космосу, који је у унутрашњости храма превођен у сложenu тематску схему – од Христа Сведржитеља на висини, преко мноштва смишљено распоређених приказа којима се исказивало божанско присуство и милост спуштала ка земљи, до светих ликова најближих верницима, оних из редова мученика, архијереја, монаха и отшелника. Преко њих као посредника на најнижим површинама Богу су се молитвама обраћали ктитори и њихови сродници, а уз њих носиоци највише световне и духовне власти, локална властела, игумани и дародавци. Сви су означавани натписима.

Портрети су сведочили о изгледу историјских личности, као што је и реч исписана на зиду казивала њихово име и достојанство. При томе су ови ликови и прикази чинили изузетан, по богатству података и сложености јединствен извор за познавање средњовековног друштва, цркве, идеја, државно-правних схватања, обичаја и материјалне културе.¹ На исти начин текстови

који су их пратили представљали су поуздан извор. Ретко се догађало да је њихова садржина мењана и да је њихово сведочење довођено у питање – они нису били истог карактера и исте судбине као документи на пергаменту или хартији, који су неретко, када је долазило до спорова, преиначавани јер су пред судским властима могли да послуже као доказ.

*

Чинећи неодвојив део сликаног украса који је прекривао зидове храмова, натписи су драгоцени и као споменици писмености. Из целине у највећој мери сакралних текстова овде су издвојени они *историјске садржине*. Њихова разноврсност је велика. Поред порука исписиваних у основама купола, на површинама олтарског простора, изнад врата и прозора, на разним местима излагане су молитве приложника и истицани преписи владарских повеља и катастиха који су утврђивали права манастира и његове повластице, доносили прегледе непокретних добара и набрајали уметнички обрађене предмете везане за богослужење – књиге, реликвије и драгоцености. Најзад, понекад, нарочито у познијем раздобљу, навођена су и имена већег броја дародаваца и њихових сродника која је свештеник помињао у молитвама на проскомидији, због чега су махом исписивана на источном зиду олтарског простора.

изгледу црте лица недвосмислено говоре о томе да су их мајстори непосредно уочавали и преносили у границама своје вештине. Још мање подлеже сумњи аутентичност материјалних елемената приказа, веродостојних до најмањих појединости, које откривају њихов карактер, практичну вредност и порекло, што је за познавање материјалне културе драгоцено нарочито када о тим елементима не говоре други извори.

¹ На двадесетак портрета краља Милутина који су током више од пола столећа бележили промене у његовом

Највише непосредних вести доносили су ктиторски натписи „у ужем смислу“ – у њима су навођени празник који је храм славио, време његовог зидања и живописања, помињани су представници световне и духовне власти, а нарочито се говорило о ктитору, његовом друштвеном положају, члановима породице и мотивима који су га подстакли да се светиња подигне и украси. Уз те натписе, од особитог су значаја места на којима су сами сликари оставили податке о свом раду.

*

Вредност ових споменика старе писмености није измакла истраживачима наше прошлости. Пажњу су им посветили већ Јоаким Вујић и Вук Караџић, али је у њиховом сабирању и објављивању свакако највећа заслуга Љубомира Стојановића, који је, у шест томова, издао монументално дело *Стари српски записи и натписи*.² У то време угледни аутор није био у прилици да тачност преписа непосредно проверава – у раду се ослањао на широку мрежу сарадника који су му помагали шаљући му текстове у оном виду у којем су их прочитали. Вредност тих прилога, разуме се, није била уједначена и само је Стојановићева научна интуиција могла да им одреди место коментарима и начином издавања. Својим прилозима рано се том послу придружио Владимир Петковић,³ а место и значење натписа у оквиру зидног сликарства представио је већ млади Светозар Радојчић у докторској тези о портретима српских владара у средњем веку.⁴ Најзад, пред сам Други светски рат збирку натписа издао је и Сергеј Николајевич Смирнов.⁵

Протеклих деценија у разним приликама, често у вези с новим открићима, објављено је доста историјских представа и натписа крај њих. Ипак, ако се изузме неколико примера из времена до XIII века у издању Војислава Ј. Ђурића и Ане Цитуриду,⁶ нису уложени напори да

² Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, I–VI, Београд 1902–1926; репринт Београд 1982–1988, с поговорима Симе Ђирковића и Луције Цернић.

³ В. Петковић, *Старине. Записи, натписи, листине*, Београд 1923.

⁴ С. Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку*, Скопље 1934 (Београд 1997²).

⁵ С. Н. Смирнов, *Коллекция копий старых надписей в сербских церквях*, Сборник Русского археологического общества в Королевстве Югославии, III, Белград 1940, 101–124.

⁶ V. Djurić, A. Tsitouridou, *Namentragende Inschriften auf Fresken und Mosaiken auf der Balkanhalbinsel vom 7.*

се натписи на фрескама изложе у одговарајућим *прегледима*. Њихова појава добила је место у историји ћирилице Петра Ђорђића,⁷ а пажњу су им посветили и на разним плановима их разматрали Ђорђе Трифуновић⁸ и Раде Михаљчић.⁹ При свему томе, видан је недостатак посебних студија о одликама и развоју епиграфике ове врсте у нашој средини.¹⁰

С друге стране, веома су корисни паралелни примери који су брижљивије обрађени у прегледима натписа *на камену*. Њима се предано бавила Гордана Томовић.¹¹ Уз њу, вредан избор старијих споменика начинио је Р. Михаљчић,¹² док се у последње време раним ћирилским натписима на камену, њиховим особеностима, језику и писму, посветила и Бранкица Чигоја.¹³

У Бугарској је различите старине, а међу њима и неколико натписа који ће овде бити обрађени, представио Јордан Иванов.¹⁴ Треба, при томе, истаћи да бугарски стручњаци у одвојеним студијама вредно објављују епиграфску грађу

bis zum 13. Jahrhunderts, Glossar zur frömmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa, Beiheft Nr. 4, Stuttgart 1986.

⁷ П. Ђорђић, *Историја српске ћирилице*. Палеографско-филолошки прилози, Београд 1971.

⁸ Ђ. Трифуновић, *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, Београд 1992, 179–191 и др.; *истии*, Манастир Студеница, Православље 460 (Београд 1986) 4; *истии*, О најстаријим натписима у Богородичиној цркви манастира Студенице, исто, 10–13; *истии*, Ктиторски натпис, 27–46.

⁹ Р. Михаљчић, *Изворна вредност записа и натписа, Право и лажно народно песништво*, Београд 1996, 33–47 (= Изворна вредност, 87–105); *истии*, *Лексикон српског средњег века, s.v. Натписи*, Београд 1999, 436–438.

¹⁰ Научни скуп посвећен стандардизацији старословенског ћириличног писма у тзв. уникоду био је прилика да се нешто шире представи место натписа у зидном сликарству и изложе припреме да се објави одговарајућа грађа историјске садржине: Г. Субојић, *Натписи у зидном сликарству, Стандардизација старословенског ћириличног писма и његова регистрација у уникоду*, Београд 2009, 179–190.

¹¹ Г. Томовић, *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*, Београд 1974.

¹² R. Mihaljčić, L. Steindorff, *Namentragende Steininschriften in Jugoslawien vom Ende des 7. bis zur Mitte des 13. Jahrhunderts*, Wiesbaden 1982 (= Имена на камену. Раносредњовековни натписи на територији Југославије, Изворна вредност, 108–334).

¹³ Б. Чигоја, *Најстарији српски ћирилски натписи (Графија, ортографија и језик)*, Београд 20084.

¹⁴ И. Иванов, *Български старини из Македония*, Софија 1908; 19312.

појединих споменика, укључујући и сакралне текстове, наводе њихове литерарне изворе, тумаче смисао и истичу одлике писма.¹⁵

Највише пажње натписима на фрескама поклоњено је у Грчкој. Обиље грађе подстакло је њихово навођење како у монографијама тако и у извештајима којима су стручњаци представљали мало познате или тек откривене споменике. За наше разматрање од изузетног су значаја *преглед* текстова из одређених раздобља и с појединих подручја. Посветне натписе и портрете дародаваца у сликарству XIII века темељно је проучила Софија Калописи-Верти,¹⁶ а у другој својој студији особеним приступом њиховој садржини приближила се личностима мајстора и допринела је познавању њиховог места у византијском друштву.¹⁷ У исто време, ослањајући се на обилну епиграфску грађу, Евгенија Дракопулу темељно је приказала прошлост и уметнички живот у Костуру до XVI века.¹⁸ Најзад, након брижљивих припрема, као узор издања које би укључило и све натписе историјског и сакралног садржаја, Манолис Хадзидакис и Јоана Бита публиковали су документацију о богатом градителском и ликовном наслеђу острва Китире (Китере),¹⁹ а томе свакако треба придружити представљање пећинских амбијената и слика с натписима у Кападокији.²⁰ Пажње су такође веома вредни радови о натписима историјске садржине – претежно на камену – у појединим областима и средиштима, различитих врста и

¹⁵ И. Гълъбов, Надписите към Боянските стенописи, София 1963; С. Смядовски, Надписите към земенските стенописи, София 1998.

¹⁶ S. Kalopissi-Verti, Dedicatory Inscriptions and Donor Portraits in Thirteenth-Century Churches of Greece, Wien 1992.

¹⁷ С. Калописи-Верти, Οι ζωγράφοι στην ύστερη βυζαντινή κοινωνία, Το πορτραίτο του καλλιτέχνη στο Βυζάντιο, Ираклио 1997, 121–159. У истом тому вредне прилоге објавили су М. Панајотијиди, Το πρόβλημα του ρόλου του χορηγού και του βαθμού ανεξαρτησίας του ζωγράφου στην καλλιτεχνική δημιουργία. Δύο παραδείγματα του 12^{ου} αιώνα, 77–105, и Н. Икономидис, Καλλιτέχνης και ερασιτέχνης καλλιτέχνης στο Βυζάντιο, 107–120.

¹⁸ Е. Дракопулу, Η πόλη της Καστοριάς τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή εποχή (12^{ος}–16^{ος} αι.), Атина 1997. Драгоцени су такође прилози Танасиса Папазотоса – Т. Папазојиос, Χριστιανικές επιγραφές Μακεδονίας, Μακεδονικά 21 (1981) 401–410 и други.

¹⁹ М. Хадзидакис, J. Биџа, Ευρετήριο βυζαντινών τοιχογραφιών Ελλάδος. Κύθηρα, Атина 1997.

²⁰ В. последње обимно дело С. Jolivet-Levy, La Cappadoce médiévale. Images et spiritualité, Paris s.d.

настајалим у дугом временском распону.²¹ Нашој намери да текстове објавимо на начин који ће представити карактер и особености писма најближи је био подухват Николаоса Муцопулоса. Сабравши велики број текстова клесаних у камену и сликаних на зиду, он је 1977. издао албум цртежа који обухвата грађу различите садржине, сакралне и лаичке.²² Требало је да други део тог широко замишљеног дела, у посебном тому, пружи одговарајућа тумачења и коментаре, али, колико нам је познато, он није објављен.

*

Проучавање и представљање натписа, види се, не пружају уједначену слику. Али и када чине добру основу за шира разматрања и закључке, историографија се у *нашој средини* – нерадо то морамо да приметимо – несразмерно више ослања на *архивске* податке него на њих. Иако богата и разноврсна, ликовна и епиграфска материја нема место у науци које јој као *историјском извору* припада, нити је у целости проучена. То је био основни *подстицај* да се *предузму темељно иреистраживање, чињање и койирање највише историјске садржине на фрескама и да се начини одговарајућа, што је више могуће поуздана документација.*

Није потребно истицати да је један број епиграфских споменика био непознат или недовољно обрађен, а да је низ других несигурно прочитан и лоше објављен, са грешкама које су непотребно отежавале њихово коришћење. Многи од натписа су, штавише, оштећени, а удаљеност и често неприступачност спречавале су стручњаке да непосредно провере тачност преписа. Мора се рећи, иако ће се опаска

²¹ J.-M. Spieser, Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance. I. Les inscriptions de Thessalonique, TM 5 (1973) 145–180; D. Feissel, J.-M. Spieser, Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance. II. Les inscriptions de Thessalonique. Supplément, TM 7 (1979) 303–349; D. Feissel, A. Filipidis-Braat, Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance. III. Les inscriptions du Peleponnèse (à l'exception de Mistra), TM 9 (1985) 267–395; A. Avramea, D. Feissel, Inventaire en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance. IV. Inscriptions de Thessalie (à l'exception des Météores), TM 10 (1987) 357–398; G. Pallis, Inscriptions on middle Byzantine marble templon screens, BZ 106/2 (2013) 761–810.

²² Н. Муцопулос, Συμβολή στη μορφολογία της ελληνικής γραφής. Λεύκωμα βυζαντινών και μεταβυζαντινών επιγραφών, Солун 1977.

можда чинити прејаком, да је за разумевање и објављивање текстова потребно, поред осталог, познавање не само језика и писма него и физичког ткива одређеног натписа. То искуство историчари уметности стичу пре осталих: суочени са истрвеним речима, они на зиду лакше препознају остатке боје, исто као што и археографи боље од осталих уочавају трагове слова на пергаменту или хартији. Тиме се бар делимично може објаснити и чињеница да стручњаци из других дисциплина натписе на фрескама не користе довољно као извор.

*

Како би се у највећој мери поновиле и сачувале све основне особине писма, копије се проверавају током припрема у „коначном“ виду, у *итшамџаном оџиску*, какав ће имати када се смањивањем сведу на одређену меру. Зато се корисним чинило да се један њихов број претходно репродукује на одговарајући начин.²³ То је омогућило да се карактер натписа и њихов изглед сагледају у припреманом издању.

*

Рад на систематском сакупљању и обради натписа започео сам почетком седамдесетих година XX stoleћа у крилу Института за историју уметности Филозофског факултета, а наставио петнаестак година касније у Византолошком институту Српске академије наука и уметности. Са захвалношћу се и овом приликом сећам пријатељске подршке Димитрија Богдановића, који је мој рад непосредно пратио, истичући да наведена врста писмености ни у језичким ни у палеографским истраживањима није добила своје место. Нажалост, није се могла остварити жеља да је он сам на одговарајући начин обради.

*

Средства неопходна за рад притицала су скромно, али ипак без застоја, махом из фондова Министарства науке и Министарства културе. У тадашњим условима бављење натписима било је везано и за друге послове, пре свега за рад конзерваторских екипа, чији су чланови пријатељски били спремни да помогну, поред осталог, скелама и осветљењем, без чега се

копирање и снимање, особито на високим површинама зидова, не би могли извести.

Изузетну подршку током неколико деценија указивао ми је пријатељ Радомир Станић, истраживач, писац и брижни чувар старина, који је, бавећи се и сам епиграфиком, на челу Завода у Краљеву и, касније, Републичког завода за заштиту споменика културе, у свим етапама пратио и помагао овај рад. С разлогом се зато управо његовој племенитој личности ово вишетомно дело посвећује. Уз њега, у Министарству културе, чију је област заштите културног наслеђа с разумевањем и одговорношћу водио, мој подухват свесрдно је помагао саветник Радомир Бегенишић, коме и овде исказујем благодарност. На подручју Македоније, посебно у охридском крају, неизмерно је драгоцен била подршка академика Цветана Грозданова, врсног познаваоца и пријатеља, без чије се помоћи не би могло стићи до светилишта скривених у удаљеним, често врлетним крајевима. На томе му се и овом приликом изражава захвалност. Разуме се, уделу стручњака треба додати и разумевање духовних власти, од архијереја у чијим су се епархијама храмови и манастири налазили, преко старешина монашких заједница, до њихових скромних и стрпљивих чланова који су нам пружали гостопримство и у свему помагали. На крају, велике су, током свих ових деценија, биле заслуге руководиоца и сарадника у заводима службе заштите од Београда, преко Крајева, Крагујевца, Ниша, Скопља, Прилепа и Битоља, до Охрида. Свима сам им захвалан.

*

Када се отпочело са снимањем и обрадом натписа које корпус треба да обухвати, услови су били доста скромни, али, с обзиром на обим и дугорочност пројекта, на њима се могло радити упоредо с другим пословима. Највише је, разуме се, урађено током *йосебних боравка* на терену – дужих и краћих, по потреби у одређеним споменицима и понављаних да би се документација проверила – седамдесетих и осамдесетих година прошлог stoleћа. Рад није прекидан ни касније, чак ни у време када је сав живот у земљи, у метежима и оскудици, застајао. Разуме се, тада је број посета споменицима био смањен, због чега се посао понекад сводио на графичко обрађивање сакупљене грађе – на рад који се обављао у просторијама Византолошког института.

²³ Својеврстан оглед била је књига Г. Субоџић, *Свети Константин и Јелена у Охриду*, Београд 1971.

Данас збирка снимака, преписа и копија садржи у највећој мери грађу која је до сада прикупљена. Пре тога само време однело је један њен део, чак и неке текстове које су у својим белешкама старији стручњаци поменули, али им из неких разлога нису могли посветити одговарајућу пажњу.

Документација о сликаним натписима, који су страдали у већој мери од споменика писмености у другим техникама, веома је значајна и као вид њиховог трајног очувања. Довољно је у том смислу упоредити низ преписа из последњих деценија XIX века с данашњим стањем натписа па да се увиди физичко осипање епиграфског фонда, које и данас траје. Копије и снимци натписа, што овде поуздано бележе њихове битне особине, својеврстан су извор, заштићен од непредвидљивих појава у природи и животу друштва, оних које неретко знају да угрозе и опстанак самог споменика.

*

У целини узевши, с обзиром на услове истраживања у првим годинама после Другог светског рата, с почетком рада на корпусу није се много закаснило. С друге стране, већ крајем XX века део културног наслеђа, укључујући и зидно сликарство, поново је био угрожен. То је показало колико је бављење натписима било драгоцено, посебно на Косову и Метохији, где је део натписа у последњем часу обрађен, па данас наставља свој живот само у преписима и копијама. У савременим, сасвим измењеним приликама овакав пројекат, који би трајао више деценија и био везан за посете тешко доступним споменицима на некада пространим и неомеђеном подручју земље, не би се могао ни покренути.

Због значаја који имају као поуздан историјски извор и основа за разноврсна истраживања епиграфски споменици били су предмет пажње пре свега у ранијим границама наше земље, а затим и на ширем простору, у суседству – у северној Грчкој и западној Бугарској. Вредну скупину чинили су и натписи на Светој Гори, посебно у манастиру Хиландару и његовим келијама у Кареји.

Бављење епиграфском грађом подразумевало је прикупљање, израду документације и научну обраду текстова историјске садржине у областима чије је сликарство припадало

источној духовној сфери. С обзиром на међусобну сродност натписа на ширем простору, њихово представљање у данашњим политичким границама неприродно би одвајало грађу у једној области од оне у другој. Натписи су, разуме се, када је то било могуће, сабирани и на ширем подручју, што је одговарало општој замисли и целини програма. Није се, дакле, одустајало од епиграфских споменика у суседним земљама, када су за то постојале могућности, али су оне самим условима рада биле ограничене.

Натписи из XII и XIII века који се овде објављују, као ни млађи који ће им се придружити, не представљају се у оквирима одређених пољима и етничких целина. Намера је била да се на подручју које нам је било дослушно обави ревизија грађе и епиграфски споменици представе као њихова. У складу с тим, разуме се, у наслову кориса нису одређено истакнуће границе подручја с којег највише појачају, као ни одговарајући етнички и пољски оквири у којима су настали.

*

За прикупљање и обраду натписа историјске садржине од посебног је значаја била околност да је пре двадесетак година успостављена ближа сарадња Византолошког института Српске академије наука и уметности са Центром за византијске студије Националне фондације за научна истраживања у Атини (КВЕ ЕИЕ) – сарадња која је омогућила да се идеја о систематској обради натписа на фрескама прошири и на северну Грчку. У тим крајевима, познато је, богатством ликовног наслеђа издваја се Костур (Касторија), угледно духовно средиште у којем постоје зидне слике с натписима настајалим од X до XIX века, па је прихваћена идеја да се и они на сличан начин обраде. Током неколико година рада – који је са грчке стране водио врсни стручњак и пријатељ Сотирис Кисас, док је након његове изненадне смрти старање преузела Евгенија Дракопулу – прочитани су и копирани сви текстови историјске садржине из времена од X до XIV столећа. У оквиру припрема за њихово издавање, уз копије, у тој су прилици сјајним цртежима колеге Драгомира Тодоровића представљени и портрети историјских личности на које су се натписи односили, као и сакралне сцене у чије су густо иконографско ткиво унесене поруке историјског карактера, неретко дате у јампском дванаестерцу.

Корпус историјских натписа из Костура ће, верујемо, у догледно време угледати светло дана и с нашом збирком чиниће целину. Тиме ће један круг истраживања ове врсте историјских извора бити затворен – генеза те гране моћи ће да се прати од првих споменика постиконокластичког доба, од друге деценије X века, до пада под османску власт, а у тој целини своје место наћи ће и натписи који се овде објављују.

Уз епиграфске споменике на грчком језику, овде посебно место, разуме се, имају словенски натписи, као неодвојив део истог поимања света у традицији византијске уметности и литературе. Њихове корене, аналогije и узајамне везе пре више од једног столећа истражио је Владимир Ђоровић и то пропратио мноштвом примера.²⁴ Грађа коју је он користио припадала је рукописној традицији, али су се истоветни облици и изрази налазили на грчком као и у словенској средини, где су се понављали у натписима уклесаним у камене плоче или изведеним у оквиру зидног украса храмова.

*

Корпус кинијорских најијиса – како, поједностављено, пројекат неретко називамо – садржи и друге текстове, поред осталог повеље, катастихе и поменике с понекад многобројним именима дародаваца и њихових сродника које свештеник помиње на богослужењу. Њиме, међутим, неће бити обухваћени, као у збирци костурских споменика, натписи крај историјских ликова. Разлог за то јесте околност што се у почетку рада предвиђало да ће се упоредо с нашим послом, одвојено, остваривати пројекат који ће се односити само на портрете историјских личности и натписе крај њих.

*

У свим случајевима, у непосредном приступу, обрада је подразумевала преписе, снимање натписа у црнобелој техници и у боји (посебно нечитких и оштећених места), опаске о карактеру и стању у којем се натпис налази, као и прикупљање свих података неопходних за каталожску обраду. Ранија сазнања о натписима, њихови преписи, белешке стручњака, снимци и, евентуално, копије увек су били врло драгоцени, али је практичан рад на обради сваког

споменика полазио од почетка. Старија читања служила су као непосредна основа само онда када је одређени текст у међувремену претрпео оштећења. Разуме се, завршна обрада свих натписа, особито ако су се уочавале веће разлике у односу на старија издања, подразумевала је поређење и критичко разматрање разлога за њихово другачије читање.

Основу документације чине копије непосредно начињене на шерену. Настојало се да оне, коначно обрађене, у највећој мери *ионове некадашњи изглед најијиса и да ири томе сачувају карактер ијисма.* Због тога су у последњој верзији цртежи израђени на листовима великог формата, у димензијама у којима је на њих било могуће пренети одлике епиграфског споменика и сачувати их. Понекад се текстови доносе и у природној величини или само незнатно умањени. Разуме се, када су у питању биле поруке исписане веома крупним словима – у прстену куполе или на другим местима удаљеним од погледа верника – копије су знатније смањене. Но, и поред тога, поједине међу њима су, као цртежи, у завршној верзији дуге по неколико метара.

Читање и копирање текстова захтевало је доста стрпљења, особито када су они били оштећени. При свему томе, њихово разумевање било је притиснуто мишљу *да је сусрећ с нечијим текстом у иом шренуику можда иоследња ирилика – нерико је ио и била – да се из иреосталих ирагова његов смисао разазна и сачува од заборава.*

У техничком смислу, обрада натписа подразумевала је најпре копирање рапидографом на целофан. Тачност копије проверавана је непосредно по довршетку рада, а понекад још једном или чак више пута. У последњој етапи, у току њене коначне израде на трајној подлози (на камеру или астралону), оштећена или нечитка места представљана су на посебан начин: уништена слова или њихови делови назначавани су извлачењем *само сиољних обриса*, чиме су се разликовали од осталих, поуздано прочитаних, чији су облици испуњавани бојом. Таквом црнобелом обрадом на копијама су очувани делови текста графички доследно раздвојени од уништених – без полутонова који би, можда, одговарали стању очуваности појединих натписа, али не би на јасан начин сведочили о томе да ли су одговарајућа места, по мишљењу приређивача, поуздано прочитана или нису. У овом виду, са само назначеним спољним линијама слова, оштећена

²⁴ В. Ђоровић, Утјецај и одношај између старих грчких и српских записа и натписа, Глас СКА 84 (1910) 1–60.

места остављају могућност да се изгубљени делови другачије прочитају или да се њихов некадашњи изглед другачије представи.

Натписи у црквама махом су исписивани тамном бојом на светлој, најчешће кречној основи, за коју су се речи, као и слике изведене на влажном малтеру, трајно везивале. С временом је позадина натписа губила своју белину, али је читкост текста на светлој позадини била трајна. Дешавало се, разуме се, да се из неких разлога закасни с писањем на припремљеној подлози, због чега је пастозни намаз пигмента касније „склизнуо“ са засушене основе. У складу с карактером зидног украса, иако знатно ређе, текстови су били исписивани и белом бојом на тамној основи. У настојању да се цртежи изгледом приближе односу слова и позадине, писмо је представљано *црном бојом на белој основи или белом бојом на црној*.

На местима где је натпис био оштећен настојало се да се он допуни словима или речима које су недостајале. Разуме се, то се односило само на оне делове текста чија се садржина с разлогом могла претпоставити. При томе су у *дојунама њонављане особине њисма и њошћоване њравојисне норме које су одликовале најћис*. Изузетак су чинила лична имена, топоними и томе слично, јер су на тим местима могли бити и други називи. При цртању изгубљених слова за узор су узимана она чији се изглед могао видети на другим местима. Неретко су слова постојала и у више варијаната, због чега се приликом избора одређеног облика посебно имао у виду његов однос према суседним знацима.

Тамно ткиво утврђених слова – на цртежу „попуњених“ – сведочи о томе да су она, по нашем уверењу, управо у том виду сигурно постојала, то јест да су на тим местима нађени остаци боје на малтеру. Поједини примери изузетно су занимљиви. Словни знаци могли су да буду чак сасвим истрвени а да не постоји никаква сумња да су се ту налазили, па су на цртежу изведени тамном бојом. У питању је, наиме, могао бити јасан отисак слова који се на позадини одржао и пошто је пигмент отпао. Позадина (основа) натписа, најчешће кречна, мењала је у таквим околностима првобитни тон, али је облик слова био јасан, а натпис сасвим читак.

Можда у свету већ данас постоје техничка средства која омогућују да се истрвени текстови прочитају у већој мери него што смо у нашим

условима могли да остваримо само помоћу одређеног светла, лупе и „духовним“ очима, након више сати и чак дана проведених пред, чинило се, сасвим ишчилелим словима. Без мистификације – то знају и могу да потврде стручњаци у овом послу – натпис се некад могао прочитати тек после више посета, а сасвим неочекивано „предавао“ се приликом готово случајног погледа, када се већ губила нада, у неком трену вечерњег светла.

*

Имајући у виду границу до које данас досеже могућност читања – границу на којој у неком часу застаје покушај да се проникне у смисао оштећене поруке – суочавамо се и са одговорношћу да нечитка места трајно опстану у стању у којем смо их затекли. Као што је напоменуто, верујем да ће се у будућности, захваљујући још непознатим техничким средствима, постићи већи успеси и да ће се појавити бољи стручњаци, који ће моћи да одгонетну оно што нам данас не полази за руком. Крхко ткиво оштећеног натписа који смо у прилици да проучавамо дужни смо да сачувамо и за друге. Бављење споменицима ове врсте не сме само да задовољи нашу научну радозналост, жељу да се разабере смисао текста и сагледа његов значај. Његово одржавање у стању у којем може трајно да сведочи – као *извор њрвог реда* – заједничка је обавеза и конзерватора и историчара уметности.²⁵ Текст, дакле, треба да буде прочитан, објашњен и графички обрађен на начин који омогућује да се, у мери разумне претпоставке, сагледа његов некадашњи изглед и да он, ако служба заштите буде поступала на одговоран начин, у пуном смислу задржи свој физички статус.

*

Посао на сабирању и обради натписа који је трајао неколико деценија и био оствариван у променљивим условима окупио је низ сарадника, почев од пријатеља архитеката, који су пре других

²⁵ У том смислу, на скупу Друштва конзерватора Србије упућен је апел: ... *конзерваторе и историчаре уметности* – као и сваког случајног *њосећиоца* и *верника* – молим за *сћосћруку њажњу* када је реч о делима која, *њоред уметничке*, имају и *историјску вредност*. Боље је да рука која их додирује, ма како *вешћа* била, *засћане* над бледим *њраговима* лика или *њисма*, да их *њре осћави* замрљане него да их, *умивене* и *уредне*, *лиши* могућности да нам *кажу* своју *њоруку* – Г. Субојић, Саопштења 35–36 (2006) 275–278.

били спремни да на развијене листове негованим цртежом пренесу изглед тих особених споменика наше старе писмености. Њима су се придружили, што је било неопходно, у далеко већем броју сарадници из редова студената и младих историчара уметности, који се данас успешно баве струком у разним њеним областима.

Иако су настајали у дужем периоду, цртежи у свом завршном виду не показују видне међусобне разлике које би одавале руку одређеног сарадника. Општи начин рада био је утврђен, а при обради сваког текста имао се у виду изглед који ће цртеж добити када се сведе на одговарајућу меру. Наиме, и поред знатних разлика у односу на димензије оригинала, било је неопходно да се копије међусобно приближе у мери која омогућује да на свима буду видљиве одлике писма. У техничком смислу то није било једноставно. Подразумевало је брижљиву графичку обраду, која је у виду увек имала коначан изглед цртежа у публикацији. Тиме се остваривао основни задатак – могућност да се слова, појединачно и у оквиру целине, виде и међусобно пореде.

У оквиру основних података о сваком епиграфском споменику који ће у овом и следећим томовима бити објављен назначиће се имена аутора његових цртежа. Не можемо, међутим, да их већ овде не поменемо, иако уз бојазан да ће нека бити испуштена. Уз топле изразе захвалности, на најједноставнији начин их наводимо, по азбучном реду, без звања – ранијих и данашњих – и података о обиму њиховог учешћа у послу: Нада Алавања, Раде Бакић, Драгослав Боро, Смиљка Габелић, Никола Дудић, Зорица Ергелашев, Бранислав Живковић, Зорица Златић-Ивковић, Оливера Кандић, Велизар Крстић, Јелена Митровић, Светлана Пејић, Илдико Печвари, Јадранка Проловић, Драгомир Тодоровић, Љиљана Ћинкул, Неда Цар.²⁶ Њиховом низу ће се, ако буде било потребно, придружити и особе које до сада нису учествовале у раду, али ће њихов удео, с обзиром на обим досад обављеног посла, бити знатно мањи.

*

Развојни пут прикупљане грађе дуг је готово десет столећа. Њен садржај, значајан пре

²⁶ Средства за путовања, боравке на терену и цртање сарадницима по позиву у целости су обезбеђивали Министарство за науку и Министарство културе Србије.

свега као историјски извор, веома је драгоцен за разноврсна истраживања у области филологије, а посебно епиграфике и палеографије у оквиру византијског културног наслеђа. У њему је, у зидном сликарству, своје место од почетка XIII века имала и словенска писменост. С временом, у зависности од средине и центара из којих је уметност зрачила, однос грчких и словенских натписа се мењао. Приликом издавања белешке ће на одговарајућим местима настојати да објасне њихове изворе.

Далеко порекло и разноврсне ране облике натписа чијом се појавом бавимо овде не треба посебно разматрати. Смисао и начин њиховог исписивања били су познати још у старозаветној традицији. Асен Кирин је добро указао на места која истичу њихово значење и везу с познијом праксом у хришћанској уметности.²⁷ Господ је позвао Израил, подсетио је Кирин, да његове речи испише *на доврајницима од куће своје и на врајницима својим*,²⁸ а то је одговарало, додао је, помазивању крвљу јагњета које се приносило на жртву: *И нека узму крви од њега, и њокроје оба доврајка и горњи њраг на кућама*.²⁹ Приликом освећења храма те површине изнад врата и прозора, као и све потпоре, помазиване су миром, а сам чин освећења и ојачавања симболично је понављан када су на њих постављани натписи.³⁰ Они допуњују идеје које изражава иконографски програм.³¹

*

Као што је напоменуто, натписи се налазе на разним површинама у храму. То показују већ текстови који се овде објављују, а још већи број примера представиће споменици Костура.

Поменута места, као и друга на којима су исписиване молитве Свевишњем да заштити свој дом, јесу статички осетљиве тачке, оне на којима је здање најпре могло да буде угрожено. У прстену куполе у Сопоћанима очувао се део натписа за који је С. Радојчић написао да је један од

²⁷ А. Кирин, Зидно сликарство цркве Светог Илије у Илијенском манастиру, ЗЛУ 29–30 (1993–1994) 302.

²⁸ *Закони њоновљени* 6, 9 – Καὶ θέλεις γράψει αὐτοὺς ἐπὶ τοὺς παραστάτας τῆς οἰκίας σου καὶ ἐπὶ τὰς πύλας σου.

²⁹ *Излазак* 12, 7 – Καὶ θέλουσι λάβει ἐκ τοῦ αἵματος καὶ βάλει ἐπὶ τοὺς δύο παραστάτας, καὶ ἐπὶ τὸ ἀνώφλιον τῆς θύρας τῶν οἴκων.

³⁰ Л. Мирковић, Православна литургија. Други, посебни део, Београд 1983, 210–211.

³¹ Кирин, Зидно сликарство, нав. место.

најлепших састава профилактичке садржине.³² У питању је ирмос трећег гласа треће песме из молитве која се казивала на јутрењу на празник Срећења: *Уй̄врди, Гос̄оде, цркву своју, коју си изградио својом часном крвљу.*³³ Појава наведених стихова боље се може разумети ако се има у виду то да су они своје место имали у чину освећења храма.³⁴ За његово „утврђење“ молили су се, појући, клир и народ приликом опхода нове грађевине.³⁵

За поруке апотропејског карактера С. Радојчић је навео и примере на упориштима лукова под куполом Богородичине цркве у хиландарској

³² Натпис је привукао пажњу још Габријела Мијеа, који га је објавио по читању Александра Дерока, а протумачио га је Анатолиј Фролов – *Millet, Étude*, 194; *Радојчић*, Једна сликарска школа, 76–77 (= Одабрани чланци и студије 1933–1978, Београд – Нови Сад 1982, 258–279); *исти*, Темнишки натпис, 6 (= Узори и дела, 10). Копију молитве у прстену куполе објавио је *Живковић*, Сопоћани, 8–9.

³³ Μηναῖον τοῦ φεβρουαρίου ... διορθωθὲν ὑπὸ Βαρθολομαίου Κουτλουμουσιανοῦ τοῦ Ἰμβρίου, Атина 1966, 16.

³⁴ Τάξις καὶ ἀκολουθία ἐπὶ καθιερώσει ναοῦ – Ordo et officium in dedicatione Templi: Ὅτε δὲ πλησιάσωσι τῷ καθιερωμένῳ ναῶ, ψάλλουσι καὶ τὰ παρόντα τροπάρια ... Τὸ στερῶμα τῶν ἐπὶ σοὶ πεποιθῶτων, ΕΥΧΟΛΟΓΙΟΝ, 62; Чин освјашченија храма архијереја творимаго, Београд 1978, 20. Стихови, дакле, овде нису преузети непосредно из ирмологиона, где је молитва имала опште значење, него из чина освећења, где је имала посебан смисао и заједно се налазила на назначеним местима у храму. Упутство да у прстену кубета, на венцу, треба исписати тропар *Τὸ στερῶμα τῶν ἐπὶ σοὶ πεποιθῶτων· στερῶσον, Κύριε, τὴν Ἐκκλησίαν ἣν ἐκτίσω τῷ τιμῶ σοῦ αἵματι* забележио је у својој ерминији и Дионисије из Фурне – *Медић*, Стари сликарски приручници, 526–527.

³⁵ Радојчић је подсетио на то да је ове стихове изговарала и краљица Јелена док је подизала манастир Градац (Данило Други, Животи краљева и архиепископа српских, Београд 1988, 93), а сам почетак песме Данило је унео и у своју молитву када се спремао да сазида Богородицу Одигитрију у Пећи (Данилови настављачи, Београд 1989, 110). Наведена молитва истицана је и касније. Године 1525/6. исписана је у олтарској апсиди параклиса Светог Јована Претече у Протату, а затим и у келији Фласка у Кареји, коју је исликао исти уметник. У првом натпису, оном у саборној цркви Свете Горе, моли се за заштиту на грчком језику: *Στερῶσον, Κύριε, τὴν Ἐκκλησίαν σοῦ ἣν ἐκτίσω τῷ τιμῶ σοῦ αἵματι* (*Millet, Pargoire, Petit, Recueil des inscriptions*, 3, no 9), а у другом, у хиландарској келији, моли се за „утврђење“ храма на српскословенском: *[о]тврѣж]денѣ на те надѣюшнѣсе, оутврди г(оспод)н цр(ь)к(о)вѣ свою еюже стежа чьс(т)ною си крвљу* (*Subotić, Η καλλιτεχνική ζωή*, 64). У истом виду извод из наведене молитве исписан је и на живопису из 1568. у Богородичиној цркви у Студеници.

келији Моливоклисији.³⁶ На проширеним угловима венаца написано је на северозападу: *Овај свети храм Света Тројица осветише*, на североистоку: *Овај свети храм Оџац благоизволи*, на југоистоку: *Овај свети храм Син уй̄врди*, а на југозападу: *Овај свети храм Дух саврши/исїуни.*³⁷ Могуће је да су наведени текстови на истим местима били исписани и у првобитном живопису главне хиландарске цркве. Они се данас читају на „обновљеном“ слоју из 1804, где су вероватно, као и живопис, поновили старију садржину.

У првом споменику који је у средњовековној Србији добио натпис у основи кубета – у Богородичином храму у Студеници – текст је истицао заслуге оснивача великог жупана Симеона Немање и његових синова 1208/9. године, а саставио га је сам свети Сава, који је своје име навео на крају.³⁸ Ктиторске натписе на том месту он је могао видети у Цариграду и Солуну, чије је споменике и сликарске радионице добро познавао. Разлоге њиховог постављања у горње зоне треба потражити у традицији византијске архитектуре претходног раздобља, у чијим је споменицима унутрашњост на вертикалним површинама била прекривена раскошном мермерном оплатом. У њима су се натписи налазили у највишим зонама, оним које су украшаване мозаицима и фрескама (Света Софија у Солуну, *Παναγία των Χαλκῆων* итд.), па се постављање натписа на та места задржало и касније, када су цркве скромније унутрашњости украшаване само фрескама. Није нам познато сликарство у старијим задужбинама Стефана Немање. Цркву Светог Николе у Топлици, чије стилске одлике упућују на престоничко порекло градитеља, свакако су украсили сликари из византијске средине, пропративши фреске натписима на грчком, али од њих нема никаквих трагова.

С разлогом је, иначе, изражена претпоставка да су се ктиторске поруке у основама купола налазиле и у другим споменицима у Србији.³⁹

³⁶ *Радојчић*, Једна сликарска школа, 76.

³⁷ Према читању С. Радојчића: нс(пнн) – исто.

³⁸ ... и цене работањшаго поменѣте саву грѣшнаго, *Мандић*, Древник, 81–88; *Трифунџић*, Глагол работати, 6–7.

³⁹ Појави натписа у основи куполе у српском сликарству XIII века посебну пажњу посветио је *D. Vojvodić, Encountering Byzantine and Serbian Traditions in the Program and Iconography of the Arilje Frescoes. The Formational Factors of One Particular Painting Assemblage*, Византијски мир. Искусство Константинопоља и националне традиције, С.-Петербург 2000, 4–7; *исти*, Зидно сликарство, 54–56.

Примећено је, наиме, да у Жичи, Милешеви, Морачи и Градцу зидни украс на тим површинама није сачуван, али с обзиром на то да натписани на другим местима нема,⁴⁰ вероватно је да су они, у традицији Студенице, своје место имали и у прстену кубета.⁴¹ То потврђује, видеће се, и очувани почетак текста у Сопоћанима – *Појиса се в (лейшо)...* – у чијем је наставку била помену-та молитва *Уйврди, Госйоде, цркву своју*.⁴² Најзад, ктиторски натпис у прстену куполе, данас у знатној мери оштећен, исписан је при крају столећа, 1295/6, и у цркви Светог Ахилија у Ариљу.⁴³

У међувремену, изван круга поменутих споменика, најобимнији текст о ктиторима и, затим, о обнови храма исписан је у Светом Николи у Манастиру код Прилепа (1271). Монументална базилика није имала куполу, али се и ту натпис налази на висини, изнад стубаца који су повезани луковима и који деле средњи брод од бочних – свечан, на траци дугој више од двадесет метара.⁴⁴

*

Најисцрпније, као извори првог реда, на зидовима су говорили преписи оснивачких и даровних аката. Њихова појава била је позната већ у Студеници. У опису живота свога оца Стефана

⁴⁰ Над улазом је могао да постоји у Милешеви, на средњем, порушеном делу зида између наоса и нартекса, као и на одговарајућем месту у Светим апостолима у Пећи, такође на зиду који је уклоњен.

⁴¹ *Војводић*, Зидно сликарство, нав. место.

⁴² *Живковић*, Сопоћани, 8–9.

⁴³ *Војводић*, Зидно сликарство, 33–34, 202. Хронолошки неодређено место у низу натписа у основи кубета има текст у Старој Павлици. Он је – на другом слоју живописа, на источној страни, изнад Нерукотвореног образа – почињао речима: *(О)бнови се и њ(ојиса ...)*, уп. *Б. Живковић*, Павлица. Цртежи фресака, Београд 1993, 42. Могуће је да је изведен на површини на којој се и раније, на првом слоју, налазио натпис. Бранислав Тодић у предговору издања ове драгоцене документације истиче поједине архаичне одлике које упућују на то да су млађе фреске поновиле изглед старијих и подсећа да је положај натписа у поткуполном простору био особен за XIII век. С друге стране, представа Небеске литургије у куполи, под претпоставком да је заиста ту насликана, захтева опрезност при датовању, с обзиром на то да се ова сцена није јављала пре 1300. године – исто, 3.

⁴⁴ *Коцо*, *Миљковић-Пейек*, Манастир, 5–6, 8–27, 29, 50–51, 98–101, сл. 9–10а, 14–16, 18, 19а, 37, 51–53, 56–57, 58; *Баришић*, Два грчка натписа, 13–27; *Меловски*, За натписот, 205–213; *исџи*, Натписот, 37–61.

Немање свети Сава је забележио да је на зиду била исписана његова златопечатна повеља.⁴⁵ Данас у оквиру најстаријег украса Богородичиног храма – с натписима први пут на српскословенском⁴⁶ – њен препис на зиду није сачуван, али се вероватно налазио у припрати, чији је првобитни живопис замењен 1568. године.⁴⁷

Обичај истицања оснивачких докумената на зиду настављен је у Жичи. У западном делу храма, на бочним странама пролаза испод куле, сачувани су изводи из трију повеља краља Стефана Првовенчаног и његовог најстаријег сина Радослава.⁴⁸ Текстови су ту исписани – верујемо, поновљени на истим површинама – приликом обнове живописа у време краља Милутина и архиепископа Саве III (1309–1316). Свечано, читким монументалним писмом, изложен је преглед обимног манастирског властелинства, истакнута су права Жиче као седишта архиепископије и одређено је њено место у животу земље. У Грачаници се оснивачка повеља краља Милутина налази на западном зиду ђаконикона, где је у трајној техници поновљен не само садржај

⁴⁵ *В. Ђоровић*, Списи св. Саве, Београд 1928, 153. У преводу на савремени језик: ... и села њредаде манастиру, заједно с другим њравима, иконама и часним сасудима и књигама и ризама и завесама, и што је њисано у златојечайној њовељи његовој, а још је и у цркви њајисано на зиду са клејвом... – Сава, 166; *Ђирковић*, Студеничка повеља, 311–318.

⁴⁶ Први познати словенски натписи на фрескама појавили су се, у руској редакцији, 1200. године у цркви Светог Спаса у Нередици. Споменик је страдао у Другом светском рату, али је успешну реконструкцију живописа и преписе натписа начинио Николај Петровић Сичев; у прилогу их доноси *Н. В. Пивоварова*, Фрески цркви Спаса на Нередице в Новгороду: Иконографическая программа росписи, Санкт-Петербург 2002, 168–176.

⁴⁷ С обзиром на то да је одговарајућа пракса у Византији постојала и раније, није искључено да је ктиторска повеља Хиландару била исписана и на зиду цркве коју су обновили и украсили свети Сава и Симеон Немања. У сваком случају, храм којим је краљ Милутин почетком XIV века заменио претходни добио је у време када су довршаване фреске (крајем лета и почетком јесени 1321) ктиторски натпис са елементима његове повеље манастиру – *Трифуновић*, Ктиторски натпис, 40–41; исправку ранијег читања године на крају натписа донели су *М. Марковић*, *В. Т. Хосџетер*, Прилог хронологији градње и осликавања хиландарског католикона, ХЗ 10 (1998) 201–220.

⁴⁸ *Г. Субојић*, Трећа жичка повеља, Зограф 31 (2006–2007) 51–58 (с прегледом издања првих двеју повеља).

него и изглед драгоценог изгубљеног оригинала.⁴⁹ Сродне документима византијских владара у храмовима Тесалије и Епира, жичка и грачаничка повеља својим копијама и преписима биће у оквиру ове едиције посебно представљене.

Изводи из катастиха (вревиона), у којима су у виду посебних исправа исцрпно набрајани богослужбени предмети, књиге, драгоцености и реликвије,⁵⁰ на зидовима храмова били су само у мањем обиму и различито навођени, махом у оквиру других натписа (у Леснову, Андреашу, Светом Стефану у Липовцу итд.).

Од сачуваних ктиторских натписа *над улазом* у храм најранији познати примери у областима о којима је реч *уклесани су у камене надвратнике* (у Нерезима, Ђурђевим ступовима у Расу, у Светом Петру у Бијелом Пољу, а затим у Витовници, Морачи, Богдашићима итд.). *Сликани најйиси* те врсте, сличне основне садржине, нису били непознати старијој византијској традицији.⁵¹ Не знамо, међутим, где су се налазили у зидном украсу старијих Немањиних задужбина, од којих је једино зарушени храм у Ђурђевим ступовима сачувао део фресака, али не и одговарајући натпис који су могли оставити свакако грчки мајстори.

У нашем прегледу прва у низу јесте порука сликара Светог Ђорђа у Курбинову о томе да се са сликањем цркве отпочело у пролеће, 25. марта 1191. Текст је исписан скромно, несигурним потезима и с правописним грешкама, као интимна белешка, на источној страни часне трпезе, где је

⁴⁹ М. Павловић, Грачаничка повеља, ГСНД 3 (1928) 63–99; Д. Богдановић, Грачаничка повеља, Задужбине Косова, 323–325 (превод); Тодић, Грачаница, 63–68 и др.; Б. Живковић, Грачаничка повеља, Београд 1992; уп. критички приказ Милоша Благојевића у Историјском гласнику 1–2 (1994) 106–110.

⁵⁰ Међу најстаријим сачуваним документима ове врсте посебно место имао је богати инвентар манастира Вељусе из 1164. године – П. Миљковић-Пейек, Вељуса, Скопје 1981, 283–290 (са старијом литературом и преводом на македонски језик).

⁵¹ Натпис ове врсте, са именом сликара Ивиropула, исписан је у доњој цркви Бачковског манастира, на слоју из друге половине XII века – Е. Бакалова, Бачковската костница, Софија 1977, 128, 133, сл. 103 и 104. Особени примери с краја XII века, са ктиторским натписима у оквиру представе Убруса, над улазом, постоје на Кипру, у црквама Богородице Аракиотисе у Лагудери и Арханђела Михаила у Лефкари (А. Stylianou, J. Stylianou, The painted Churches of Cyprus, Nicosia 19972, 158, 450).

био једва приметан и личностима које су имале приступ у олтарски простор. Ктиторски натпис који је говорио о посвети цркве и њеном оснивачу, међутим, није познат, али су се неки подаци о томе свакако налазили на западној фасади, где се и данас виде оштећени портрети оснивача.

Од ктиторских натписа *над улазом* у овом тому примере чувају цркве Богородице Перивлепте у Охриду (1294/5) и Светог Николе у Прилепу (1298). Као што ће се видети, у наредном столећу они су били заступљени у знатно већем броју. Посебно место имали су споменици у Костуру, где је образовани клир угледног духовног средишта утицао не само на стварање особене иконографије у сликарству него и на разноврсност текстова који су представе пратили. Поједини натписи, од којих су неки и у стиховима, јединствени су по садржини, због чега треба веровати да су *ad hoc* састављани у ученој средини када се за тим указивала потреба. То потврђује и традиција чији се изданци у кругу првопрестоне епископије и њених сликарских атељеа могу пратити и у одмаклим столећима турске власти. При свему томе, и у својим особеним видовима натписи су имали одређену вредност као историјски извор.

*

Текстови се овде доносе у копијама које настоје да што поузданије пренесу њихову садржину и изглед у време када су начињени. Начин на који су изведене оставља могућност да се на оштећеним местима смисао другачије схвати или да се поједине речи другачије „виде“. То је не само научна него и морална обавеза издавача. На сродан начин приређену документацију и богатија тумачења садрже једино поједине монографије или радови посвећени одређеним натписима.

Споменици ће овде бити објављивани у хронолошком следу, са основним подацима и снимцима, преписом и преводом на савремени језик, изворима и литературом, а пратиће их тумачења и прикази прилика у којима су настали.

Више сарадника учествовало је у припреми првог тома. Труд и пажњу су, пре свега, уложили они који су, срдечно се залажући, израдили копије. Њихова имена се, разуме се, наводе крај њихових цртежа.

Стручна обрада се овде, у тексту, представља као целина, а не као збир ауторских

прилога. Српскословенске текстове обрадила је и превела на савремени језик професор Ирена Шпадијер, а грчке професор Ида Тот. Далеко највећи део посла обавио је научни сарадник Бојан Миљковић. Непосредно се старао о документацији коју је преузео, проширујући је и допуњујући, а по потреби и проверавајући на терену. Посебно треба истаћи да је, у традицији издања Византолошког института, Миљковић написао веома исцрпне коментаре, који, са изворном грађом, чине *окосницу* овог подухвата.

У виду у којем се предају стручној јавности *Напојиси историјске садржине у зидном сликарству* чине први део целине у којој се њихов развој може пратити до XIX века, када се у овим крајевима Балкана гаси дух византијске традиције. Одговарајућа грађа током протеклих деценија готово је у целости сабрана и графички обрађена. Као што је истакнуто, она није омеђена чврстим границама, при чему је у највећој мери обухватила јужнословенске крајеве византијског духовног круга. Подухват је у том смислу „отворена књига“, којој се могу придружити споменици у суседним областима, као и они који су овде стицајем прилика изостављени или они који ће бити откривени у будућим истраживањима.

*

Када је реч о проучавању језичких и палеографских одлика које пружа грађа на фрескама, треба имати у виду то да текстови историјске садржине чине њен мањи, чак врло мали део у односу на остале натписе у разноврсном програму зидног украса. Сакрални натписи, од имена светих личности и назива сцена, преко изрека, поука и текстова на ротулусима пророка, јеванђелиста, архијереја, монаха и отшелника, до извода из литургијских састава и поезије, пружају далеко веће могућности за праћење карактера и развоја писане речи у зидном сликарству. Издавање свих текстова у оквиру једног храма, од чега смо још далеко, мада се то у другим срединама остварује, омогућило би да се у зидном украсу одређене појаве упоредо прате.

У том духу, као додаток, из обиља сакралних текстова овде се прилаже неколико примера што говоре о карактеру језика и писма у споменицима који нису сачували натписе историјске садржине.

Гојко Суботић

КУРБИНОВО, СВЕТИ ЂОРЂЕ (1191)

Црква Светог Ђорђа налази се изнад села Курбинова, на северозападној падини Пелистера, која се спушта ка Преспанском језеру.

Натпис је исписан црним словима, у четири реда, на светлој, црвенкастосмеђој позадини, на пољу трапезоидног облика на источној страни озидане часне трпезе. Незнатно је оштећен. Дужина горње, дуже стране поља износи нешто више од 60 см, доња је дуга око 45 см, а ширина поља је готово 30 см. Висина слова варира између четири и седам сантиметара, изузев словних ознака индикта и године у последњем реду, чије су димензије, због недостатка простора, нешто мање и износе око 3,5 см.

ИЗД: *Hadermann-Misguich*, Kurbinovo, 17.

ЛИТ: А. Николовски, *З. Блажиќ*, Конзерваторски и истражувачки работи на средновековниот споменик црквата св. Горѓи во с. Курбиново, Разгледни 12 (Скопје 1958) 472–473; А. Николовски, *Фреске у Курбинову*, Београд 1961, 1–2 (= *Die Fresken von Kurbinovo*, Beograd 1961, 1–2); *Ђурић*, *Византијске фреске*, 14; *П. Миљковиќ-Пејек*, *За некои градителски и сликарски проблеми на црквата во Курбиново*, ЛУ 4–5 (1978/9) 18, 25; *Балабанов, Николовски, Ќорнаков*, *Споменици*, 238; *Ц. Грозданов, Л. Хадерман-Мисгвиш*, *Курбиново*, Скопје 1992, 51; *Ц. Грозданов*, *Осумстотини години од живописувањето на Курбиново*, КН 17–18 (1994) 9 (= исто, *Курбиново*, 55); *idem, Bardžieva*, *Sur les portraits*, 78; *Субојић*, *Тоји*, *Натписи*, 113.

ἡρξώμεθα^а τὴν ἐκ(κ)λησί(αν)^б τοῦ ἱστορίσθε^с μηνὶ ἀπρίλιῳ^д εἰς τὰς κε ἰν(δικτιῶνος)^е θ' ἔτ(ους)^ф ςχςθ

^а ἡρξώμεθα; ^б ἐκκλη/σί(αν); ^с ἱστορεῖσθαι; ^д Ἀπριλίω; ^е ἰν(δικτιῶνι); ^ф ἔτει (*Hadermann-Misguich*).

Текст је исписан мајускулом. На почетку су четири крстообразно распоређене тачке. Речи су без размака, а интерпункцијски знак је тачка на средини реда. Користе се лигатуре које спајају два или три слова, као и посебни знаци, а месец, индикт и година скраћени су на уобичајен начин. Осим историјске, присутна је и фонетска ортографија.

Ϡ – στ; Ϻ – εи.

Почесмо сликайи цркву месеца айрила, (дана) 25, индикѿа 9, године 6699.

Натпис на курбиновској часној трпези јединствен је у византијском свету по својој садржини и месту на којем се налази. Скривен од погледа верних, изнад удубљења у којем су чуване мошти светих и прекривен трапезофором, покривачем за часну трпезу,¹ има карактер личног записа курбиновског сликара.

Неуобичајена употреба глагола у плуралном облику на почетку натписа оправдано је навела истраживаче на претпоставку да су фреске дело више мајстора.² Ипак, стилско јединство и једнообразност израза који су у зидном украсу храма доследно спроведени одају пресудан утицај једног уметника, уколико живопис чак није био дело само једног мајстора. Радећи с помоћницима који су припремали малтерну подлогу и, евентуално, сликали поједине

¹ *P. Speck*, *Die Ἐνδυτή*. Literarische Quellen zur Bekleidung des Altars in der byzantinischen Kirche, *JÖB* 15 (1966) 323–375.

² Својевремено је препознато учешће најмање тројице сликара у украшавању цркве – *Ђурић*, *Византијске фреске*, 14; *Hadermann-Misguich*, *Kurbinovo*, 542–551.

Н. Цар, 1984;
Н. Дудић, 1996

споредне партије, он је једноставне, равне зидне површине невеликог храма могао да ислика у току једне сезоне. Уочене разлике у извођењу појединих представа и сцена могу се, иначе, објаснити њиховим различитим карактером, то јест оне нису морале бити последица учешћа више мајстора у послу.

Исто се може рећи и за сам натпис на часној трпези. Облик и графија слова несумњиво упућују на закључак да их је писала иста рука као и све друге натписе у цркви,³ али не тако правилно и с толико пажње као приликом исписивања текстова који су били пред очима свештенослужитеља и верних. Послови на изради живописа започети су, како је већ примећено,⁴ два дана по прослављању празника Светог Георгија, коме је црква посвећена. Не треба искључити могућност да је тада, 23. априла 1191, храм био освећен. То би одговарало нешто млађем примеру Спасове цркве у Жичи, која је, по Теодосијевим речима, освећена и потом осликана.⁵ Стари српски писац сведочи о пракси утврђеној још одлуком Седмог васељенског сабора 787. године, по којој је основни услов за освећење цркве било поседовање моштију светих.⁶

³ Ово потврђују и ортографске особености писма курбиновског сликара, које су, као другде у том храму, препознатљиве и у кратком натпису на источној страни олтара: супституција дугих вокала η, ω кратким ι, ο, говорна употреба ι и ε за дифтонге ει и αι или исписивање једног уместо два иста сугласника.

⁴ Hadermann-Misguich, Kurbinovo, 17; Субојић, Тојић, Натписи, 113.

⁵ Теодосије Хиландарац, Живот светога Саве, 139.

⁶ Седми канон другог сабора у Nikeји, cf. Sacrorum conciliorum, XIII, Florentiae 1767, 751; наведени део Теодосијевог текста гласи: νη οὐκω цркви велнка и еште не попнсана бѣше, и сню оубо осветиць и светою трапезою и светимн моштин светихъ оукраиць и оутврѣдиць... У овим случајевима по завршетку живописања обављано је тзв. мало освећење храма, уп. ЕУХОЛОГИОН, 492–493.

Натпис на часној трпези саопштава само датум почетка радова на сликању цркве. Њен ктитор и сликар остају непознати. Натписи који су свакако пратили ктиторску композицију с царским паром у врху западне фасаде⁷ данас су неповратно изгубљени. Од четири стојеће фигуре видљиви су само избледели трагови њихових доњих делова, док горњи више не постоје.⁸ Готово у потпуности уништен је и лик светог Ђорђа у лунети изнад западног портала, као и натпис у два реда на чеonoј страни архиволте која је чинила оквир. Неколико данас читљивих речи у темену архиволте – ... πῖστεως ἀθανάτου τῆς ... ἀγάτης ... / ... ἔνθα ... – не допушта да се разуме његов првобитни садржај, нити да му се утврди карактер, због чега је тешко рећи да ли је у питању историјска садржина, литургијски текст или *ad hoc* припремљен поетски састав у виду епиграма.⁹

Ако се изузму с временом настала оштећења, све зидне површине у унутрашњости храма прекривене су првобитним сликарством, с краја XII столећа, осим поља правоугаоног облика изнад северних врата, дужине око једног метра и ширине нешто веће од пола метра. Да ли је на том месту био исписан ктиторски натпис, односно да ли је то поље за њега било предвиђено или је било украшено неким орнаментом, попут

⁷ Предложена је и идентификација насликаних личности – Миљковић-Пејек, За некои градителски и сликарски проблеми, 25; Grozdanov, Bardžieva, Sur les portraits, 74–80. Обичај представљања и глорификације суверена у задужбинама њихових поданика, било профаног било сакралног карактера, дуговека је пракса у Византији. Наводимо два престоничка примера из доба Манојла I Комнина (1143–1180), који непосредно претходе настанку курбиновског живописа. У оба случаја, као и у Курбинову, представе василевса красиле су западне, улазне делове грађевина – први је вестибил католикона новооснованог Богородичиног манастира, задужбине пансеваста и великог етеријарха Георгија Палеолога Комнинодуке, а други улазна капија куће севаста Андроника Каматира Дуке, *Cf. П. Ламброс*, 'Ο Μαρκανὸς κῶδιξ 524, Νέος Ἑλληνομνήμων 8 (Атина 1911) 43–44, 148–150.

⁸ Сликарство на западној фасади које је настало истовремено са живописом унутар храма откривено је испод слоја из XIX века приликом конзерваторских радова 1958. године, када и натпис на олтарској трпези. Данашњи дубоки трем надстрешница, који штити то сликарство од дејства атмосферелија и спречава његово даље пропадање, накнадно је подигнут.

⁹ Cf. Hadermann-Misguich, Kurbinovo, 278; S. Tomeković-Reggiani, Portraits et structures sociales au XIIe siècle. Un aspect du problème: le portrait laïque, Actes du XVe Congrès, II/B, 829.

оног изнад правоугаоне нише на северном зиду у олтару, данас се не може поуздано рећи.

У писаним изворима нема података о подизању и прошлости курбиновског храма. Једино сведочанство јесу сама грађевина и њен сликани украс. Црква је зидана каменом, док је опека коришћена приликом извођења олтарске бифоре, архиволти и лунета изнад улаза и делимично око њих. Споља је црква била прекривена малтером, на којем је пре живописања унутрашњости и западне фасаде фреско-техником опонашано зидање каменом и опеком. У византијском градитељству то је била честа пракса, која упућује на могућност да црква није живописана непосредно након зидања.¹⁰

Одавно је уочено да тачно датовано курбиновско сликарство најближе паралеле има у живопису тробродне цркве Светих анаргира у Костуру.¹¹ Бројне међусобне подударности у избору тема и представа, њихов распоред, композициона решења, а нарочито иконографске појединости, откривају блиску повезаност ових споменика – реч је о представама у полукалотатама олтарских апсида, где је насликана Богородица Никопеја¹² која седи на престоу држећи Христа,

¹⁰ Grozdanov, Bardžieva, Sur les portraits, 78.

¹¹ Р. Љубинковић, Стара црква села Курбинова, Старинар 15 (1940) 104, 111; М. Рајковић, Трагом једног византиског сликара, ЗРВИ 3 (1955) 208–212.

¹² Према изворима из средине XIV столећа, своје место у ромејском дворском церемонијалу имала је нарочито поштована икона Богородице τῆς νικητοῦ, cf. Pseudo-Kodinos, 174.6–7, 13–14; у царској палати постојао је и параклис посвећен победоносној Богородици, у којем је икона чувана. Богородица са епитетом ἡ Νικητοῦс појављује се на печатима од друге половине XI столећа; тај епитет прати различите Богомајчине представе: у попрсју, док обема рукама придржава медаљон са Христовим ликом испред груди, као на оловном печату Јована, проедра и паракимомена, или у виду стојеће фигуре, с Богомладенцем на левој руци – cf. W. Seibt, Der Bildtypus der Theotokos Nikoiois. Zur Ikonographie der Gottesmutter-Ikone, die 1030/31 in der Blachernenkirche wiederaufgefunden wurde, Вуζαντινά 13/1 (1985) 549–564; Laurent, Le corpus, II, 474, n° 900; Studies in Byzantine Sigillography, 8 (2003) 247 (n° 850) – или на престоу (С. Пелеканидис, Касторја, Солун 1953, сл. 5, 6/1; Hadermann-Misguich, Kurbinovo, 53–67). Иако наведени примери не допуштају да се поуздано говори о изгледу евентуалног прототипа, постоји покушај да се он на основу позног млетачког предања, забележеног у XVII веку, препозна у икони која је похрањена у ризници Светог Марка у Венецији, cf. A. Rizzi, Un'icona constantinopolitana del XII

док им се клањају арханђели Михаило и Гаврило, затим о идентичним крстоликим украсима на омофорима светог Василија и светог Јована Хризостома, ликовима светог Ахилија и светог Ефросина, античком мотиву дечака који вади трн из ноге у сцени Христовог уласка у Јерусалим, представама свете Марине која убија Велзевула, Богородице Параклисе с марицом на рамену, коњаничким фигурама свих ратника и другом.¹³ Приликом обнове костурске цркве¹⁴ која је изведена по жељи Теодора Лимниота, у монаштву Теофила,¹⁵ у живописању су узела учешћа тројица мајстора.¹⁶ Први од њих, који је започео сликање главног брода и оставио сведочанство о свом скромном таленту у његовим највишим зонама, и други, који је фрескама украсио готово целу припрату, узор су имали у старијој уметности из прве половине и средине XII столећа. Сликашки поступак трећег мајстора, који је довршио осликавање наоса, живописао бочне бродове и насликао ликове светитељки у првој зони на северном делу западног зида нартекса, веома је налик начину рада курбиновског сликара.¹⁷ Стилске аналогije чврсто повезују остварења тих уметника. Као следбеник најнапреднијих ликовних стремљења познокомнинске уметности, курбиновски мајстор има истакнуто место у стилској полифонији особеног *fin de siècle*-а у оновременом византијском сликарству, а његово теолошки учено дело одише експресијом, покретом и немиром.

secolo a Venezia: la Madonna Nicopeia, Θεσσαυρίσματα 17 (Венеција 1980) 290–306.

¹³ Hadermann-Misguich, Kurbinovo, 566–570; T. Malmquist, Byzantine 12th Century Frescoes in Kastoria, Uppsala 1979, 98–103.

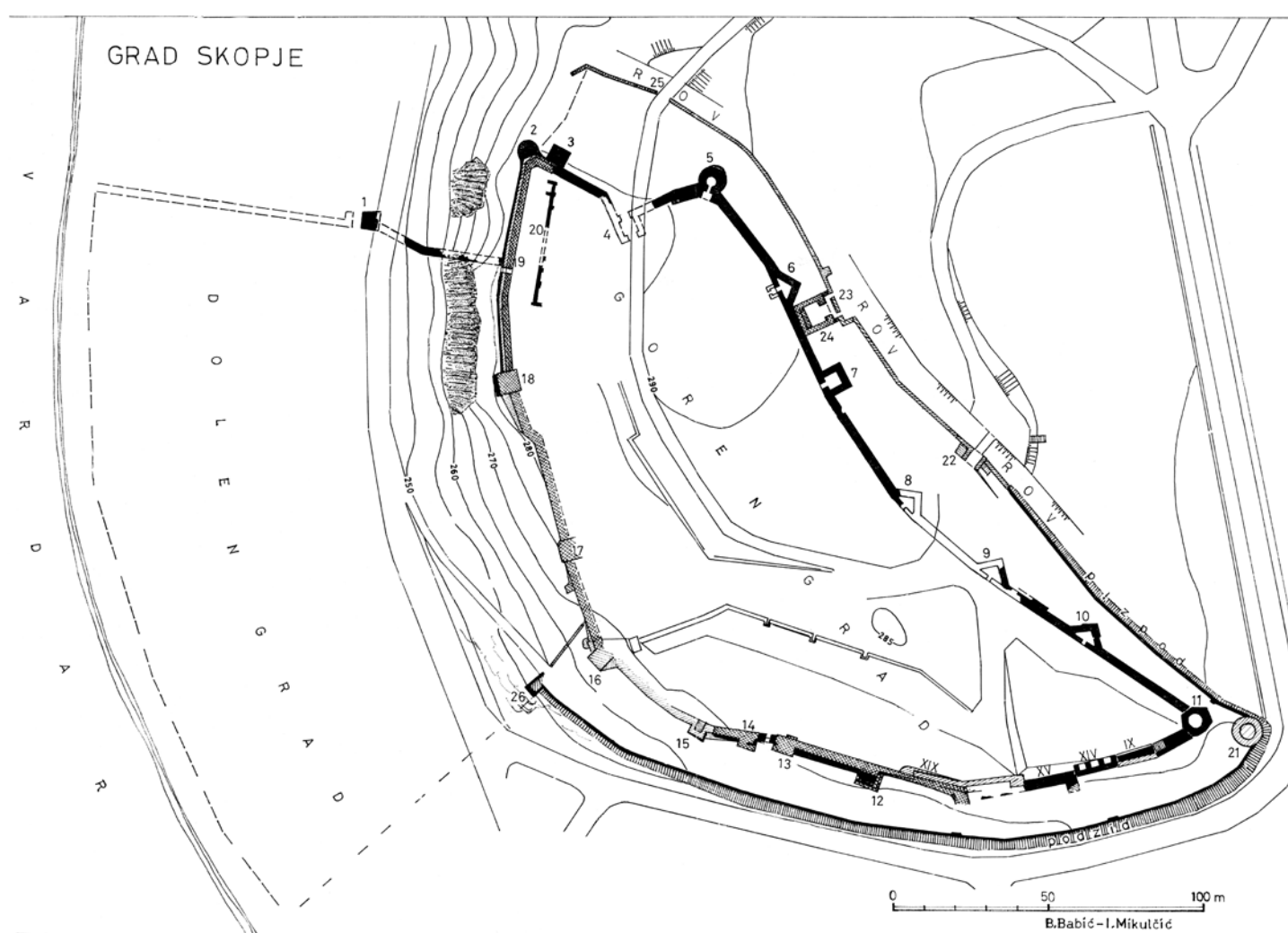
¹⁴ Судећи по најстаријем сликарству на северном зиду нартекса, изградња цркве Светих бесребреника може се датовати у X столеће, уп. Пелеканидис, Хадзидакис, Касторја, 23.

¹⁵ О личности ктитора в. Е. Н. Киријакудис, Ὁ κτίτορας τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγ. Ἀναργύρων Καστορίας Θεόδωρος (Θεόφιλος) Λημνιώτης, Βαλκανικά Σύμμεκτα 1 (Солун 1981) 1–23; поетски надахнути натписи из ове цркве, који, нажалост, не садрже хронолошке одреднице, више су пута публиковани у последњих четврт века – Djurić, Tsitouridou, Namentragende Inschriften, 35–40, n°s 31–37; Дракојулу, Ἡ πόλη, 307–310; Субојић, Тоји, Натписи, 110–112; Дракојулу, Ἡ πόλη της Καστορίας, 44–53; Rhoby, Fresken und Mosaiken, 161–168, n°s 83–85.

¹⁶ Hadermann-Misguich, Kurbinovo, 563–566.

¹⁷ Ibidem, 572–582.

СКОПСКА ТВРЂАВА (1190–1198)

Током археолошких истраживања скопске тврђаве¹ 1967. године десно од улаза у кружну

¹ Антички град, средиште римске провинције Дарданије, разорен је, по Хроници комеса Марцелина, у снажном земљотресу 518. године – cf. PL 51, 939–940. Тврђаву је обновио Јустинијан (527–565), али је она крајем истог столећа трајно запустела у току најезде Словена. Последњи пут оробљени град помиње се 595. године – Procopii Caesariensis Opera Omnia, IV, De aedificiis libri VI, ed. J. Haury, Lipsiae 1964, 121.2; Theophylacti Simocatae Historiae, edd.

C. de Boor, P. Wirth, Stutgardiae 1972, 247; ВИНЈ, I, 117. Средњовековни град подигнут је на стеновитој заравни, високој педесетак метара, на истој, левој обали Вардара, четири километра низводно од старе римске насеобине. Први пут је краткотрајно дошао под власт Ромеја у пролеће 1004, да би га коначно освојио Василије II након погибије Јована Владислава под зидинама Драча у фебруару 1018. Тада је πόλις τῶν Σκοπίων постао седиште *каџеџана* Бугарске, који је управљао пространим новоосвојеним територијама у средишњем делу Балкана, у сливовима Вардара,

Н. Дудић, 1995;
Д. Боро, 2015

кулу на североисточном углу бедема откривена су на суседним зидовима два фрагмента фресака

Мораве, Дрима и горњег тока Струме – Scylitza, 346, 358; ВИИНЈ, III, 100–102, 125. У време после пада Самуилове државе датују се најстарији делови зидина подигнутих на темељима из претходног периода. Са спољне стране они су озидани мегалитима од травертина и сполија пренетих с рушевина античког града. Они и данас чине североисточни угао утврде, где су сачувани у висини од преко десет метара – cf. B. Babić, Wann sind die ältesten Teile heutiger alten Burg von Skopje gebaut?, Actes du VIIIe Congrès international des sciences préhistoriques et protohistoriques, Beograd 1973, 359–364. Кружна кула и њен пандан исте основе, удаљен шездесетак метара према западу, фланкирали су изломљено зидно платно на којем је била главна капија горњег града. Пречник куле у основи износи девет метара, а њени зидови, дебљине готово три метра, данас су високи 11,5 m. Унутрашњи простор, такође кружног облика, био је дрвеним конструкцијама издељен на три етажe и засведен калотом – Микулчиќ, Старо Скопје, 122. Покорено становништво није се лако мирило с новом ромејском влашћу, па је у Скопљу клицало Петру Дељану 1040, док су скопски проѣхонтес на почетку јесени 1072, предвођени Георгијем Војтехом, у Призрену за цара прогласили Константина Бодина. На бојном пољу они су поразили и затим заробили новопостављеног заповедника Скопља Дамјана Даласина, који је, као и његов претходник на том месту, носио титулу дукса – cf. Scylitza, 409; E. T. Цолакис, Η Συνέχεια τῆς Χρονογραφίας τοῦ Ἰωάννου Σκυλίτση, Солун 1968, 163; ВИИНЈ, III, 144, 180; средиште простране области нашло се потом и на удару спољног непријатеља: Нормани су у зиму 1082/3. освојили Скопље, а десетак година касније, 1093/4, и српски жупан Вукан пустошио је околину града – Alexias, 153, 267; ВИИНЈ, III, 381, 386–388. Осамостаљење српских земаља и устанак у бугарским крајевима у другој половини односно крајем наредног столећа учинили су да се Скопље од значајног управног центра претвори у ромејско погранично утврђење.

с доњим деловима трију стојећих фигура,² уз које су исписане молитве највероватније њихових наручилаца.

ЛИТ: А. Дероко, Средњовековни град Скопље, Споменик САНУ 120 (1971) 6; Микулчиќ, Старо Скопје, 122; Б. Бабиќ, И. Микулчиќ, Скопско Кале, КН 8 (1983) 59.

[δέησης τοῦ] δούλου τοῦ θεοῦ
Ἰω(άννου) τοῦ Граμ(μ)ατικοῦ ὁ δούλος τοῦ
ἀγίου Μηνα̅

δ[έ]ησης τοῦ δούλου τοῦ θεοῦ [...] οὐ τοῦ Δούκα

*Молба раба Божијег Јована Грамаи̅шика,
слуга свет̅ог Мине.*

Молба раба Божијег ... Дуке.

Надимак првог молиоца открива човека од *ѷера*, учењака или службеника, односно писара или секретара, а крај натписа идентитет светог уз чију је десну потколеницу текст исписан. Ту је насликан свети ратник Мина Египатски у патрицијској одежди. Други је молилац из славне породице Дука.

Настанак ових фресака најпре се може датовати у последње године византијске управе у граду, уочи судбоносних догађаја изазваних Четвртим крсташким походом. Наиме, приликом археолошких истраживања унутар саме куле у материјалу којим је постепено у

² Фреске су десет година касније, јула 1977, скинуте са зидова – в. С. Сѷировски, Конзервација и презентација на две откриени фрески во отворената просторија пред кружната североисточна кула на скопската тврдина *Кале*, КН 10–11 (1987) 137–142.

потпуности засута, у њеном најнижем, приземном нивоу, уз уломке глеђосане керамике нађено је и неколико бакарних трахија Алексија III Анђела (1195–1203), у истом слоју са остацима нагореле дрвене грађе и доста гаражи, па је с разлогом као горња временска граница узет пад Скопља за владавине поменутог автократора.³ Иако писани извори о томе не говоре, Скопље је за централну власт било изгубљено учвршћивањем Добромира Хрса у Струмици и тешко освојивом Просеку, те се одметнути великаш вероватно обрачунао са скопским гарнизоном, разоривши град у залеђу своје области, уочи похода Алексија III на Просек у лето 1198.⁴ *Terminus post quem* могло би бити претходно, српско освајање Скопља, које је под влашћу великог жупана Стефана

³ B. Babić, Trouvaille scellée de poterie de table byzantine à Skopsko Kale, *Archaeologia Iugoslavica* 12 (Beograd 1971) 45–53.

⁴ О неуспелим акцијама овог автократора против Добромира Хрса 1197/8. године cf. *Choniatae Historia*, 487, 491, 502–507; ВИИНЈ, IV, 158–163; Радић, Обласни господари, 197–201.

Немање било свакако уочи битке на Морави у јесен 1190.⁵

⁵ Искористивши најезду Нормана и бугарски устанак 1185, а затим и пролазак немачких ритера Фридриха I Барбаросе 1189/90, Немања је на рачун царства значајно увећао територију под својом влашћу – ИСН, 251–260. Међу више од двадесет градова и утврђења које је током тих година Немања освојио његов средњи син и животописац наводи и скупљ – Стефан Првовенчани, 38. Ромејски историчар далеко је шкртији на речима: Немањина су освајања стала у пола реченице – *κακουροῦντος δὲ τοῦ τῶν Σέρβων ζουλάνου καὶ τὰ Σκόπια φθειρόντος*. На основу тога може се закључити да је повод за војни поход Исака II Анђела било управо освајање града који је Ромејима у тој области био најважнији јер је контролисао два врло значајна пута што су водила ка северу, из вардарске долине у долину Мораве и у Подримље, ка јадранској обали – cf. *Choniatae Historia*, 434. О томе да је Немања извесно време владао Скопљем, као и Нишем, поново сведочи његов син. Када приповеда о очевој ктиторској делатности изван граница српских земаља, он наводи дарове које је Немања слао у Палестину, Рим, Бари, Цариград и Солун и помиње изградњу храмова *Светѿога архисѿрайѿига Михаила* у Скопљу и *Светѿога и великог мученика Панѿтелејмона* у Нишу – Стефан Првовенчани, 42.

СТУДЕНИЦА, БОГОРОДИЧИНА ЦРКВА (1208/9)

*Пустїо месїо беше – ловишїа зверова беху*¹ у питомом пределу над реком Студеницом, петнаестак километара од ушћа у Ибар, пределу у којем је велики жупан Стефан Немања (1166–1196) подигао манастир Богородице Добротворке. Главну цркву посветио је Успењу Богородичином по узору на цариградски манастир Богородице Евергетиде. Зидни украс здање није добило одмах јер се оснивач, примивши монашку схиму, запутио на Свету Гору. Десетак година касније, пошто су му мошти из Хиландара пренесене у Студеницу и положене у раније припремљен гроб у југозападном углу цркве, обележен мермерним саркофагом, њена унутрашњост добила је и фреске.²

Ктиторски натпис који казује о изградњи и украшавању налази се у основи куполе, на профилисаном венцу, доста удаљеном од погледа верника. Исписан је у једном реду, на плавој позадини, златним словима чија је висина између десет и дванаест сантиметара. Дужина натписа нешто је мања од унутрашњег обима куполе, који износи око двадесет метара. Текст почиње на истоку, десно од Светог убруса, а завршава се, након пуног опхода, лево од њега. Излагање на три места прекидају горњи делови Свете керамиде и два медаљона с попрсјима анђела. С временом је натпис претрпео оштећења у којима је изгубио приближно једну своју трећину.

¹ Житије светог Симеона Немање из уводног дела *Студеничког ѿишїика*, в. Сава, 148.

² Између изградње цркве и њеног осликавања протекло је више од једне деценије. С обзиром на то да је реч о манастирском католикону, он је сигурно био освећен одмах по завршетку грађевинских радова и у њему је у међувремену свакако обављана служба Господња, уп. овде, *Курбиново, Свети Ђорђе*, стр. 30.

Испод Убруса, на уској траци тамноплаве позадине, мајстор зидног украса оставио је поруку написану црвеном бојом. Она се разликује од репрезентативног ктиторског текста исписаног златом и српскословенским уставним писмом. Своју молитву, у запису личног карактера, мајстор је забележио брзописом на свом, грчком језику. Својом дужином запис одговара представи Убруса изнад њега – нешто је краћи од једног метра, а слова су висока око 1,5 cm. У средњем делу, међутим, он је сасвим уништен у дужини од четврт метра, и то, као и када је реч о ктиторском натпису, ударцима оштрим предметом; карактеристична оштећења везана су за нашошење новог бојеног слоја средином XIX века.

ИЗД: *Радојчић*, Мајстори, 7–8; *L. Mirković*, Die Ikonen der griechischen Maler in Jugoslawien und in den serbischen Kirchen ausserhalb Jugoslawiens, *Петраујмева*, I, 305; *Петров*, Нови форми, 9; *Djurić*, *Tsitouridou*, Namentragende Inschriften, 8–10, Nr. 8, 9; *Maksimović*, *Lidéologie*, 43–45; *Б. Тодић*, Ктиторска композиција у наосу Богородичине цркве у Студеници, *Саопштења* 29 (1997) 35; *Калойисци-Верѿи*, *Οι ζωγράφοι*, 130.

ЛИТ: *С. Мандић*, На недавно откривеним фрескама у Студеници пронађено је име сликара Саве из тринаестог века, *Политика* 13895 (Београд, 21. 6. 1951) 4; *Радојчић*, *Die Meister*, 434–435; *Мандић*, Откривање, 38–40; *исѿи*, Једна књига о нашој старој уметности, *Савременик* 4 (Београд 1956) 492–493; *Hamann-Mac Lean*, *Hallensleben*, *Die Monumentalmalerei*, 20; *С. Мандић*, Богородичина црква у Студеници, *Загреб* 1966, V; *Трифунковић*, Глагол работати, 6–7; *Студеница*, Београд 1968, 17, 71–72; *Ђурић*, Византијске фреске, 31–32, 191–192; *Мандић*, *Древник*, 81–88; *R. Hamann-Mac Lean*, *Grundlegung zu einer Geschichte der mittelalterlichen Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien*, *Gießen* 1976, 311; *В. Ј. Ђурић*, *Свети Сава*

и сликарство његовог доба, Сава Немањић – свети Сава, Београд 1979, 246; *G. Babić, Les plus anciennes fresques de Studenica (1208/1209), Actes du XVe Congrès, II/A, 31; ИСН, 277, 408; Бабић, Кораћ, Турковић, Студеница, 13, 64; Манастир Студеница, Београд 1986, 45, 137–39; Ђ. Трифуновић, Манастир Студеница, Православље 460 (Београд 1986) 4; И. М. Ђорђевић, О најстаријем зидном сликарству у студеничкој Богородичиној цркви, исто, 4–5; Ђ. Трифуновић, О најстаријим натписима у Богородичиној цркви манастира Студенице, исто, 10; V. J. Djurić, La plus ancienne peinture de Studenica à la lumière de l'histoire, Студеница и византијска уметност, 174; И. Шиједијер, Писар ктиторског натписа светог Саве у Студеници, ЗРВИ 43 (2006) 517–521.*

† сен· прѣс(вѣ)ты храмь·^a прѣчнс[т]не^b владычце наше в(огородн)це· създань^c бысть велеславь[н]ы[м]ь^d с... ..ε ...λε·³ велимъ жоупаномъ н съ[вато]у [ц(а)ра] гр[ъ]ч[ь]ск[аг]о^e кур алѣкъсе· стѣфаномь·^f неманею· прнемьшоумоу же аньгельскн ѡбра[зъ· с]нмѣоноу^g мьннхоу· съв[ръши ... в]елеславн[аго г(оспо)д(н)н]а с... м[оу]⁴ велнега кнеза

³ Заслужни Светислав Мандић, који је као сликар конзерватор учествовао у откривању натписа, после нешто више од две деценије донео је у цртежу реконструкцију оштећених делова текста – в. Мандић, Древник, 82–83 – овде гдѣномъ все сръбьскыѣ земле; његов цртеж је од тада више пута репродукован, а допуњени делови текста коришћени су и у каснијим издањима натписа.

⁴ За највећу лауну у студеничком ктиторском натпису, изнад северозападног пандантифа, аутор је

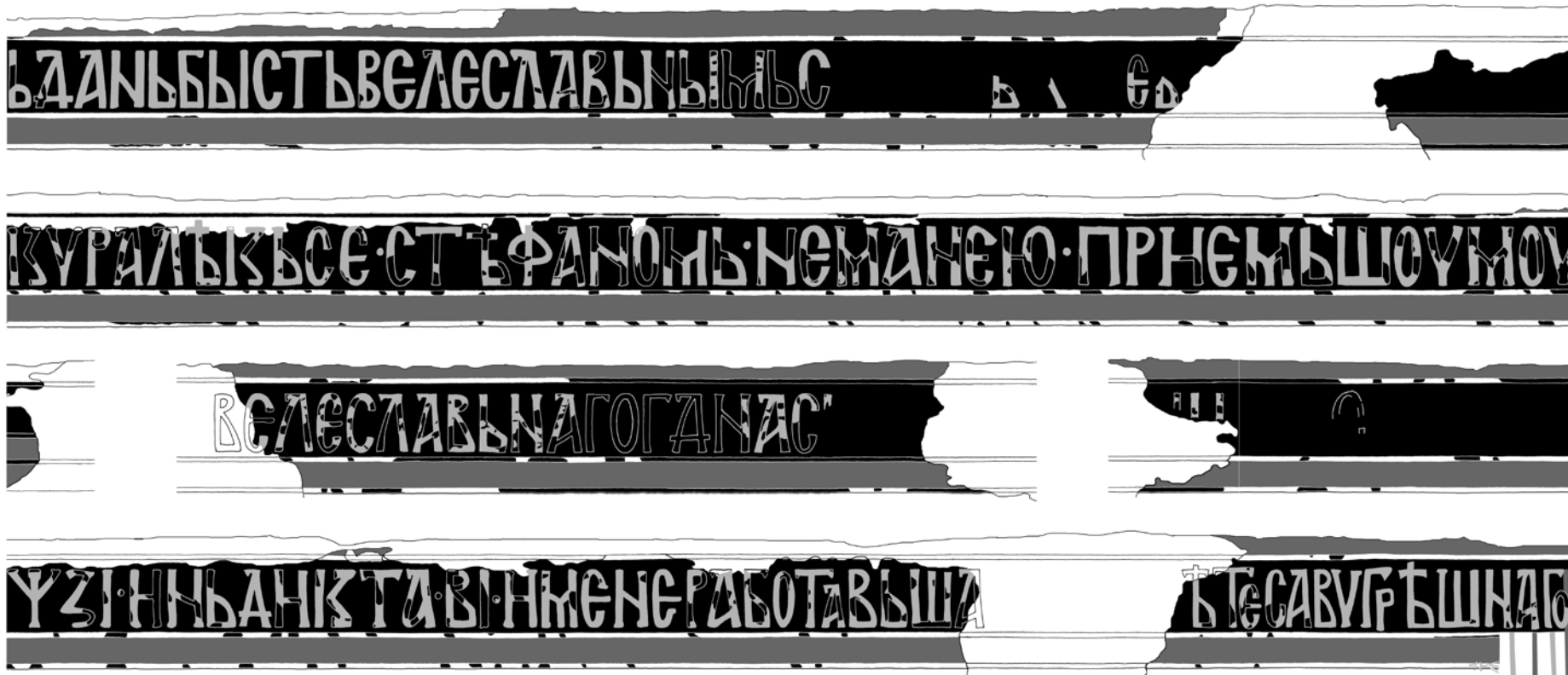
вѣлкана·^h въ лѣто ѡψζι·ⁱ ннѣднкта ·в· н мене работавьш[аго помен]ѣте саву грѣшнаго

^a храм (Т – Тодић); ^b прѣчнстне (М – Maksimović); ^c s'zdan' (Dj–Ts – Djurić–Tsitouridou; Т); ^d велеславны... (Т); ^e gr'čs'kago – грѣскаго (Dj–Ts, М); грѣскаго (Т); ^f Stefanom (Dj–Ts); ^g снмѣоноу (М, Т); ^h вѣкана (М); вѣлкана (Т); ⁱ дψζι (М).

Писмо је уставно, слова су правоугаоног облика, писана између две линије, у реду, благо нагнута на леву страну, без украса, сведена и, нарочито при крају натписа, издужена – вероватно због недовољног расположивог простора. Тачка као интерпункцијски знак налази се у средини реда или нешто изнад ње. Уопште се не разликују слова ижица (v) и „ч“ (y), што додатно упућује на грчко порекло сликара који је исписао овај натпис, као и све друге у храму. И слово „к“ има облик сличан оном у грчким натписима из тог и претходног периода. Скраћенице с титлом које су данас видљиве веома су ретке (прѣсты, вѣѣ), док реч прѣчнс[т]не, у ствари, није скраћена.

Натпис је писан српскословенским језиком (српском редакцијом старословенског

понудио две могућности: съврши се н пописа троудомь· велеславногъ гдѣна· вьсеε сръбьскыѣ земле· велнега жоупана н севастократора стѣфана· н брата моу или сврши се и пописа в дни велеславногъ господина всеје сръскије земље велијега жупана и севастократора стефана, трудом брата му – Мандић, на нав. месту.

језика), рашким правописом, са употребом само танког јер (ъ). То слово пише се на крају слога, односно речи, тј. у слабом положају (храмъ, бысть, велнѣ, аньгелски и сл.), као носилац слога, тј. у јаком положају (създанъ), као и за означавање вокалности „л“ (вљкана) и „р“ (грѣьскаго). За глас „у“ употребљава се само оник (жоупаномъ, прнемъшоумоу) и у једном случају ижица (саву). Користи се само осмерично „и“, а десетерично једино у ознакама за бројне вредности (ѣψзи, ·кѣ). Од прејотованих вокала налазимо само ю на једном месту (неманю). Занимљива је појава слова јат у речима страног порекла (алѣкѣсе, стѣфаномъ).⁵

† Овај њресвети храм њречистѣе Владичице наше Богородице сазидао је велеславни ... велики жуѣан и свайѣ цара грчког кир Алексе Сѣефан Немања ѡримивши анђеоски образ као Симеон монах. Завршии ... велеславни госѣодин ... му велики кнез Вукан године 6717, индикѣа 12. И мене који служих ѣомениѣе, Саву грешног.

Запис студеничког сликара због оштећења се такође не може у потпуности рашчитати:

Κ(ύρι)ε Ἰ(ησο)ῦ Χ(ριστ)ἔ ὁ Θ(ε)ὸς [ήμ]ῶν ἐλε(ήμωv)^a σῶσον τ[ὸν] λα(όν) καὶ ... [ἀ]μαρτολόс^b καὶ ...^c

^a ἐλέ(ησον) (P – Радојчић; M – Mirković; K – Калописи-Верти); ^b ἀμαρτωλὸν (P; K); ἀμάρτολον (M); ^c Νικολά(ον) (M).

Госѣоде Исусе Хрисѣе, Боже наш мило-сѣиви, сѣаси народ и ... грешни и...

Студенички натпис је у монументалном сликарству најстарији поуздано датовани ктиторски натпис на српскословенском. Његов положај, на највишем месту, у поткуполном простору, одаје старије узоре из византијске уметности претходних столећа, када се фигурални зидни украс, као и натписи који су о њему сведочили, углавном налазио у горњим деловима здања, на сводовима, луковима и у куполама,⁶ при чему су ниже површине биле обложене мермером. Натпис је, без сумње, саставио, судећи по помену на његовом завршетку,⁷ јеромонах Сава, чија је улога у украшавању очеве задужбине била од пресудног значаја.

Син који је, према сведочењу животописаца, својим примером подстакао оца на примање монашког пострига у натпису најпре истиче Симеонову световну, владарску титулу – вели жоупанъ. Жупани као старешине, односно господари појединих области настањених Србима, познати су још из списка Константина VII

⁵ В. опширније Шѣадијер, Писар ктиторског натписа.

⁶ Уп. Субоѣић, Тоѣ, Натписи, 103.

⁷ Трифуновић, Глагол работати.

Порфирогенита (913–959).⁸ Најстарији писани извори с поменом великог жупана (*magnus iuratus, megaiuratus, μέγας ζουπάνος*) савремени су подизању Студенице и односе се управо на њеног ктитора Стефана Немању – то су познати уговор с Дубровчанима који је 27. септембра 1186. потписао као велики жупан с братом кнезом Мирославом, затим његова повеља Сплићанима, сачувана у препису Ивана Лучића, писмо василевса Исака II Анђела папи Целестину III и ктиторски натпис из 1195. са западне фасаде цркве Светог Луке у Котору.⁹ Сама титула коју је носио владар Србије несумњиво је старија од Немањиног доба.¹⁰

Непосредно по навођењу Симеонове световне титуле студенички натпис истиче и његово сродство са царем Алексијем III Анђелом. Монах Сава је деценију раније, приликом боравака на цариградском двору 1198/9,¹¹ упознао тог ромејског автократора, али је појава Алексијевог имена у натпису везана за догађај из претходног раздобља, који је за Немању и његове наследнике био од нарочитог значаја. Реч је о женидби Немањиног млађег сина Стефана Евдокијом, синовicom Исака II Анђела (1185–1195).¹² Склапањем тог брака, изгледа, окончала се пола столећа дуга историја војних похода и ратних сукоба између царства и српских земаља.¹³ Преврат изведен 8. априла

⁸ Ζουπάνοι γέροντες – Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, ed. Gy. Moravcsik, R. Jenkins, Washington 1967, 124, 29.67.

⁹ Соловјев, Одабрани споменици, 3–4, бр. 4; повељу је пратио Немањин печат са грчким текстом – Σφραγι(ς) Στεφάνου μεγάλου ζουπάνου τοῦ Νεμάνια – Динић, Три повеље, 69–74; за Немањине печате са истим натписом – златни с хиландарске повеље и оловни с фигуром светог Стефана из Ермитажа – cf. V. Čajkanović, Über die Echtheit eines serbisch-byzantinischen Verlobungsrings, BZ 19 (1910) 113–114; N. Liháčev, Sceau de Stefan Nemanja, Byz. 11/2 (1936) 461–468; Laurent, La Serbie, 130; Томовић, Натпис, 26.

¹⁰ Јован Кинам, млађи савременик, Немању, али и његове претходнике на српском престолу, назива ἀρχιζουπάνος, уп. ВИИНЈ, IV, 28, 35.

¹¹ Најпре је тамо био као млад сабрат ватопедске обитељи, а потом када је завршавао послове око обнове Хиландара. Сведочанства о Савиним аудијенцијама на двору представљају златопечатно слово и сигилион Алексија III, који се и данас чувају у архиву српског светогорског манастира, cf. Chilandar, 104–117, n°s 4, 5; М. Живојиновић, Историја Хиландара, I, Београд 1998, 57–60, 66–67; Миљковић, Житија, 81–83.

¹² Ласкарис, Византиске принцезе, 7–31.

¹³ За мишљење да је поменути брак закључен пре битке на Морави у јесен 1190. в. Б. Ферјанчић, Када се

1195. у царском логору надомак ушћа Марице¹⁴ и ступање Исаковог старијег брата Алексија као трећег тог имена на ромејски престо Немањиним сину Стефану, зету новог василевса, убрзо су донели и високо достојанство севастократора.¹⁵ Чин орођавања с владајућом династијом Анђела несумњиво је утицао на Немањин избор приликом повлачења с власти 25. марта 1196. О овим догађајима писао је у својеврсној рекапитулацији своје тридесетогодишње владавине, као монах Симеон, у оснивачкој повељи Хиландара: мнрѣ н тихостѣ въсьпрнемѣшоу влад[н]чѣствоу моемоу ѿд въсоуда ... ѿставнѣх на прѣстолѣ моемѣ н въ х(рн)с(то)дарованѣмѣ мн влад[н]чѣствѣ лоубѣвѣнаго мн сына стѣфана велнега жоупана н севастократора зѣти ѿд б(о)га вѣнчанаго кнрѣ алезиѣ ц(а)ра грѣькога.¹⁶

Појава Алексијевог имена у натпису испод куполе Богородичине цркве побуђује посебну пажњу јер су се у међувремену, до настанка најстаријег студеничког сликарства 1208/9, одиграли крупни догађаји на Балкану. Ромејско царство на Босфору више није постојало, а Алексије III је, под опсадом крсташа, још у ноћи 17. јула 1203. напустио Цариград. Његова најмлађа ћерка Евдокија у том тренутку је већ најмање годину дана била на очевом двору. Оптужена за прељубу, она је на крајње понижавајући начин протерана из Србије пре него што су почели сукоби два брата око престола.¹⁷ У најмању руку непримерен,

Евдокија удала за Стевана Немањића? ЗФФ 8/1 (1964) 217–223.

¹⁴ Ch. M. Brand, *Byzantium Confronts the West*, Cambridge, Massachusetts 1968, 112–113.

¹⁵ И сам носилац севастократорске титуле за владе свог млађег брата, Алексије је по уздизању на цариградски трон ово престижно звање, до тада искључиво давано царевој браћи и синовима, доделио – с обзиром на то да није имао мушког наследника – мужевима својих млађих ћерки Исаку Комнину и Стефану. Алексије Палеолог, други супруг његове најстарије ћерке Ирине, добио је титулу деспота (1200) и њоме је био одређен за наследника престола – Ферјанчић, Севастократори, 163–164, 166–170; иџи, Деспоти, 29–30.

¹⁶ Трифуновић, Бјелогрић, Брајовић, Хиландарска оснивачка повеља, 54–55, l. 16, 33–35; готово истоветан текст, само у трећем лицу, понавља се и у хиландарској повељи његовог сина – Стефан Првовенчани, 2–4, 6–8.

¹⁷ О томе cf. Choniatae Historia, 546–547, 531–532. Најстарији Немањин син је уз помоћ угарских чета збацио Стефана с власти у пролеће 1202. године – в. С. Сџанојевић, Хронологија борбе између Стевана и Вукана, Глас СКА 153 (1933) 97 – што је, после неуспелог Вукановог посредовања између завађених брачних другова, поуздан *terminus ante quem* Евдокијиног повратка у престоницу преко Драча.

Н. Дудић, 1995

поступак је морао изазвати некакву реакцију Цариграда, због чега се уз Стефаново име више не јавља титула севастократора.¹⁸ Тежи ударац дошао је с друге стране. Пошто је Стефан остао без основног преимућства над старијим братом што га је имао приликом Немањине абдикације, у новонасталим околностима великожупански престо постао је лак плен за Вукана, који је имао и угарску помоћ.

Док су у Србији трајале борбе за власт, Алексије III је после бекства из Цариграда¹⁹ безуспешно покушавао да у европском делу царства окупи око себе снаге које би му омогућиле повратак на престо. После припремљеног искрцавања у Девелту на бугарској граници, стигао је у Адријанопољ, из којег је крајем лета 1203. протеран енергичном акцијом свог синовца, потпомогнутог крсташким одредима. Зиму је, окупљајући присталице, провео у Мосинопољу. У тој трачкој утврди на Царском друму (*Via Egnatia*) дочекао је супругу и најмлађу ћерку после коначног пада Цариграда у руке крсташа 13. априла 1204, а ту се убрзо обрачунао и с њиховим избавитељем и својим новим зетом Алексијем V

¹⁸ Одузимање високог дворског достојанства не би било преседан у РOMEЈСКОМ царству. Под другачијим околностима и по василевсовој жељи, Бела Алексије је 1169. разведен од ћерке Манојла I и одузета му је титула деспота, чији је он био први носилац – G. Ostrogorsky, *Urum-Despotes. Die Anfänge der Despotenwürde in Byzanz*, BZ 44 (1951) 448–460.

¹⁹ Уз себе је имао опробана средства владавине: најстарију ћерку Ирину, која је тада већ други пут била удовица, злато (δέκα χρυσίου ἐνθήμενος κεντηνάρια – око 320 килограма) и знаке царског достојанства.

Дуком, званом Μοῦρτζουφλος, чије је крунисање у цариградској Светој Софији почетком фебруара једино могао сматрати узурпацијом царске власти.²⁰ Пред западним ритерима које је предводио латински цар Балдуин Фландријски Алексије III напустио је Тракију, а средином лета у Тесалији је још једном покушао да организује ромејске снаге за борбу против Латина. У Лариси се сусрео с господаром Арголиде, Коринта и Тебе Лавом Згуром, коме је дао руку своје ћерке Евдокије²¹ и знаке деспотског достојанства.²² Међутим, поход Бонифација Монфератског већ с

²⁰ Писани извори различито говоре о месту и времену Евдокијине друге удаје – Никита Хонијат и Жофроа Вилардуен тврде да се то догодило у Мосинопољу после пада Цариграда, а Георгије Акрополит, млађи, да се чин одиграо у престоници одмах по смакнућу Алексија IV Анђела и Евдокијином ослобађању из заточеништва у којем се, с преосталим делом своје породице, нашла по очевом напуштању града. Зет Алексија III сурово је кажњен – на превару је ослепљен. Увреде које је том приликом отац упутио Евдокији због τῆς ἀναίδείας καὶ τῆς ἀσελγοῦς ἀγαπήσεως сличне су оној о ψωρώδους ἀκрасίας ὀδαζησμόν, коју је својевремено на њен рачун, по Хонијату, изрекао Немањин син Стефан. За ова и претходно описана збивања cf. Choniatae Historia, 547, 549–550, 556, 563–564, 571, 608–609; Villehardouin, *La conquête*, 74, 78–82; Acropolitae opera, 8–10.

²¹ Најстарија Алексијева ћерка Ирина у изворима се после бекства из Цариграда више не помиње; највероватније је у међувремену умрла.

²² Теодор Скутариот једини помиње Згурову титулу деспота, cf. Ἀωνύμου Σύνοψις Χρονική, 453.27–28. Нимало наклоњен Алексију III, Никита Хонијат као основну карактеристику његове владе истиче расипништво како новца тако и титула – Choniatae Historia, 454–455, 459–460.

јесени исте године онемогућио је било какву акцију ширих размера. Новоименовани деспот био је приморан да се повуче у своја матична, тешко освојива утврђења на североистоку Пелопонеза Акрокоринт и Нафплион, одакле је током неколико наредних година (до 1207/8) латинским завојевачима успешно пружао отпор,²³ док се сам василевс предао у руке надмоћног непријатеља. Највероватније крајем 1204, годину и по дана после напуштања престонице, Алексије јепустио своју пратњу и новом господару Солуна предао владарске инсигније, које је он послао у Цариград,²⁴ а за узврат је добио одобрење да се са супругом настани у граду Алмири,²⁵ на обали Волоског залива, у чијем су се залеђу налазили пространи поседи августе Ефросине у јужној Тесалији.²⁶

Оно што није пошло за руком Алексију умало да учине латински господари својом охолошћу и непромишљеношћу. Наиме, трачки архонти који су уз Алексија били од Мосинопоља ставили су се у Тесалији на располагање маркизу од Монферата. Он је с презиром победника одбио њихове услуге и понуде лојалности и упутио их на цара Балдуина, од кога су, изгледа, добили сличан одговор. Незадовољно својим положајем под новим господарима, ромејско

²³ У потпуном окружењу, увидевши узалудност даље борбе, Лав Згур се на коњу бацио са стрмих литица коринтског акропоља. По смрти свог трећег мужа Евдокија је отишла на исток, највероватније сестри и зету у Никеју, сишавши тиме заувек са историјске позорнице – Ласкарис, Византиске принцезе, 36–37; Радић, Обласни господари, 250–255; такође уп. Влахојулу, Λέων Σγουρός, 79–124.

²⁴ Занимљиво је то што је губитак ознака царске власти имао свој одјек на истоку некадашњег царства, у Малој Азији. Најкасније у лето наредне године Теодор Ласкарис је проглашен за автократора Ромеја – cf. B. Sinogowitz, Über das byzantinische Kaisertum nach dem Vierten Kreuzzuge (1204–1205), BZ 45/2 (1952) 345–356; J.-L. van Dieten, Niketas Choniates. Erläuterungen zu den Reden und Briefen nebst einer Biographie, Berlin – New York 1971, 151–152.

²⁵ ΤΙΒ, I, 170–171; Ферјанчић, Тесалија, 12–13, 17.

²⁶ О томе да је у питању била споразумна предаја јасно говоре речи Хонијатове оптужбе упућене Алексију: ἄρτου μετρητοῦ καὶ κοτύλης κεράσματος τὰ τῆς βασιλείας ἀνταλλάττεται σύμβολα – Choniatae Historia, 612.42–43.

племство је већ с пролећа организовало побуну у Тракији. У Дидимотици, Адријанопољу и другим градовима латинске посаде су побијене или приморане да се евакуишу, а устаници су у помоћ позвали владара суседне Бугарске нудећи му ромејску круну. Тек што се навршила година дана од крсташког освајања Цариграда, западни ритери претрпели су 14. априла 1205. надомак Адријанопоља катастрофалан пораз од бугарско-куманских чета цара Калојана, а први латински цар Балдуин пао је у заробљеништво из којег се никада није вратио.²⁷ У исто време избила је у Солуну антилатинска побуна, у коју су, изгледа, били умешани Алексије и Ефросина. Акрополит зна за њихов боравак у другом граду некадашњег царства када је у њему била само Алексијева бивша снаха Марија Маргарета.²⁸ На вест о повратку маркиза с југа, где је покушавао да утврди тековине недавних освајања, побуњеници су дигли опсаду солунске цитаделе, у коју се била склонила негдашња византијска царица с малобројном латинском посадом, и побегли из града. Карактеристично је што су људи Бонифација Монфератског ухватили царски пар у настојању да се домогне Епира и заштите Алексијевог брата од стрица Михаила Анђела, а одмах затим, најкасније крајем пролећа 1205, господар Солуна послао је Алексија и Ефросину у вишегодишњу интернацију у своју ломбардијску постојбину Монферат.

Током Алексијевог заточеништва на Западу одиграо се још један догађај од значаја за државно-правна схватања његових бивших поданика. У Дидимотици је маја 1206. умро Јован X Каматир, а непуне две године касније у Никеји је за патријарха изабран Михаило IV Ауторијан. Одмах по устоличењу марта 1208. Теодор Ласкарис је из руку новог патријарха примио царску круну.²⁹ У Србији

²⁷ Острогорски, Историја, 400.

²⁸ Лепом угарском принцезом, другом супругом Исака II Анђела, по паду Цариграда оженио се Бонифације Монфератски.

²⁹ George Akropolites, The History, ed. R. Macrides, Oxford 2007, 83. Теодор Ласкарис, као други супруг Алексијеве средње ћерке Ане, после смрти пашенога Алексија Палеолога добио је од таста знаке деспотског достојанства. Напустивши и сам престоницу пре њеног пада у руке крсташа, Теодор је с породицом отишао на

– која у то време због унутрашњих сукоба, за разлику од суседне Бугарске, није узела активног учешћа у борби за ромејско наслеђе – Стефан је успео да се врати на великожупански престо и да се поново ожени.³⁰ Из претходно приказаних

исток, где је, изгледа, синхронизовано с деловањем Алексија III у Тракији, запосео територије око Никеје и Прусе у име свог таста. До разлаза је највероватније дошло већ средином 1204, јер је у Лариси деспотску титулу Алексије доделио свом новом зету Лаву Згуру. Јачање Никејског царства довело је до стварања шире алијансе, која је Алексија III вратила на историјску сцену. Алексија и његову супругу из латинског ропства откупио је пре јесени 1210. њихов рођак Михаило Анђео. И док је Ефросина остала у Арти, Алексије је из Епира, преко Аталије у Памфилији, отишао на двор свог старог пријатеља иконијског султана Кај-Хусрева I. Улоге су тада биле измењене у односу на оне петнаестак година раније, када је селџучки султан на крају своје прве владе пронашао уточиште на цариградском двору. Под изговором да су права Алексија III на ромејску круну узурпирана, двојица пријатеља су на челу селџучких чета упала на територију Никејског царства. Одлучујућа битка, у којој је султан изгубио живот, а Алексије III пао у руке свог зета, одиграла се јуна 1211. код Антиохије на Меандру. Теодор I Ласкарис затворио је таста у Ијакинтов манастир у Никеји, где је он убрзо умро и где је, у католикону Успења Богородичиног, и сахрањен. За реконструкцију описаних догађаја од оснивања Латинског царства на Босфору, као и оних који су им претходили, основна су три наведена извора – Choniatae Historia, 508, 521–522, 598, 600–601, 604–605, 609–612, 615–617, 620, 633, 638; Villehardouin, La conquête, 68, 106–108, 116–119, 132–136, 140–148, 152–154; Acropolis opera, 10–17, 21–22, 32; такође cf. R.-J. Loenertz, Aux origines du despotat d'Épire et de la principauté d'Achaïe, Byz. 43 (1974) 370–376, 389–391; Варзос, Η γενεαλογία, II, 793–802; М. С. Кордосис, Ο έκπτωτος Βυζαντινός αυτοκράτορας Αλέξιος Γ' Άγγελος στη Μακεδονία και Θεσσαλία, Βυζαντινή Μακεδονία, Солун 1995, 165–169; R. Macrides, 1204: The Greek Sources, Urbs Capta, Paris 2005, 146–150.

³⁰ Изгледа да је питање хронологије Стефанових бракова још отворено. У науци превладава мишљење да се после разлаза са Евдокијом српски велики жупан око 1207. оженио Аном Дандоло, унуком дужда Енрика Дандола – Љ. Ковачевић, Жене и деца Стевана Првовенчаног, Глас СКА 60 (1901) 1–64. При томе је без правог основа релативизовано сведочење млетачког хроничара и потом дужда Андрије Дандола (1343–1354), који је Анину удају повезивао са Стефановим крунисањем краљевским венцем добијеним из Рима 1217. године – cf. Andreae Danduli chronica per extensum descripta, ed. E. Pastorello (Rerum Italicarum Scriptores, XII–1,

историјских околности јасно је да појава Алексијевог имена у студеничком ктиторском натпису није била одраз реалних прилика, не само зато што је бивши цар већ неколико година био у интернацији далеко на Западу, изван свих балканских збивања, већ и због тога што у време настанка најстаријег студеничког сликарства више није био једини крунисани *грчки цар*.³¹ С друге стране, брак у којем су се супружници међусобно оптуживали за неверство био је давно развргнут, док су Стефан и Евдокија у међувремену склопили нове бракове.

Појава Алексијевог имена у студеничком натпису постаје разумљива тек ако се у обзир узму оновремена схватања порекла и хијерархије овоземаљске власти.³² О томе да је власт од Бога, који је утврдио *Грке царевима, а Угре краљевима*, док је за великог жупана над српском земљом поставио Стефана Немању, говори уводни део оснивачке повеље српског манастира на Светој

ed. L. A. Muratori), Bologna 1939, 287.36–39. Познију годину потврђују *ex silentio* два извора из XIII столећа. Први, који непосредно претходи реченом догађају, јесте писмо охридског архиепископа Димитрија Хомадина којим се великом жупану не дозвољава ступање у брак с Маријом, ћерком покојног Михаила Анђела (†1214), због петог степена сродства. Други је ликовног карактера – реч је о фресци с представом смрти Ане Дандоло у сопоћанској припрати, композицији која сведочи о томе да се краљица мајка упокојила у време подизања задужбине свог сина Стефана Уроша I, а пре њеног осликавања – cf. Chomatenus, 55–56, n° 10; В. Ј. Бурић, Историјске композиције у српском сликарству средњег века и њихове књижевне паралеле, ЗРВИ 11 (1968) 104–106. Деценија и по која дели два позната Стефанова брака сасвим вероватном чини стару претпоставку по којој је он у међувремену имао још једну супругу, непознатог имена – уп. И. Павловић, Историјске расправе, Гласник СУД 57 (1884) 166–167.

³¹ Љ. Максимовић, Значење речи *Грки Јелин* у српским средњовековним изворима, ЗРВИ 38 (1999/2000) 215–226. Мало је вероватно да се за описана збивања није знало у Србији. Јеромонах Сава је до почетка 1207. био на Светој Гори – *исџи*, О години преноса Немањиних моштију у Србију, ЗРВИ 24–25 (1986) 437–442.

³² Cf. *idem*, L'idéologie, 35–48; В. I. Војовић, L'idéologie monarchique dans les hagio-biographies dynastiques du Moyen Âge serbe, Roma 1995, 301–329; С. Марјановић-Душанић, Владарска идеологија Немањића, Београд 1997, 60–75; М. Благојевић, Д. Медаковић, Историја српске државности, I, Београд 2000, 98–103.

Гори.³³ Из своје перспективе бивши велики жупан у ствари сведочи о својеврсном одразу старих ромејских универзалистичких схватања, по којима, уз једног Бога, постоји и само један цар, који милошћу Свевишњег влада целокупном васељеном и који Богом даровану власт дели изабраним поданицима. Он им додељује разне титуле и звања, а полузависним господарима народа у суседству шаље или потврђује знаке владарског достојанства.³⁴ У српским земљама на прелазу између два века таква схватања била су несумњиво дубоко укоренења и поштована како у унутрашњости, под скоро двовековном јурисдикцијом грчке цркве – Охридске архиепископије – тако и у Приморју, које је до Немањиних освајања признавало врховну власт Цариграда.³⁵ Иако без царства и у заточеништву, Алексије је и даље у свести Срба био Христов помазаник на земљи и, строго узевши, једини василевс Ромеја од б(о)га вѣнчанаго у цариградској Великој цркви,³⁶ па самим тим и извор легитимности Стефанове владавине по милости Божијој у једном делу земаља које су некада биле под ромејским скиптром.³⁷

³³ Трифуновић, Бјелогрлић, Брајовић, Хиландарска оснивачка повеља, 54, l. 1–10.

³⁴ G. Ostrogorsky, Die byzantinische Staatenhierarchie, SK 8 (1936) 41–61 (= Византијски систем хијерархије држава, О веровањима и схватањима Византинаца, Београд 1970, 238–262).

³⁵ Последња ромејска реконквиста јадранских градова и њиховог залеђа збила се у време Манојла I Комнина (око 1165), ВИИНЈ, IV, 87–88.

³⁶ О значају престонице и Свете Софије као места царског крунисања најречитије говори један савремени западни извор. Приликом неуспеле опсаде Адријанопоља почетком лета 1204. Бонифације од Монферата позвао је представнике домицилног, ромејског становништва да му отворе капије града јер су уз њега били августа Марија и двоје њене деце из брака са Исаком II Анђелом. Браниоци су му поручили да најпре уђе у Цариград и тамо крунише свог пасторка, Исаковог сина (Манојла), а да ће они, пошто овај ступи на Константинов трон, врло добро знати шта им је чинити – cf. Robert de Clari, La Conquête de Constantinople, tr. P. Charlot, Paris 1939, 214–216. Можда је још бољи показатељ било деловање патријарха Јована Каматира, који је у престоници после Алексијевог напуштања града током пола године крунисао чак двојицу автократора истог имена, а касније, у изгнанству, до своје смрти одбијао да царску стему стави на главу Теодора Ласкара – D. E. Queller, The Fourth Crusade, Leicester 1978, 113; B. Hendrickx, C. Matzukis, Alexios V Doukas Mourtzouphlos: His Life, Reign and Death (? – 1204), Ελληνικά 31/1 (1979) 119–120; Acropolitae opera, 11.

³⁷ Иако у унутрашњости српских земаља још од времена Манојла I Комнина (†1180) није било

стационараних гарнизона који би представљали стварну ромејску власт, Србија се у Цариграду и даље сматрала земљом потчињеном врховној власти ромејског автократора – ВИИНЈ, IV, 23–26, 87–89, 251–252; то је јасно речено већ у поменутом писму Исака II папи Целестину III: Σερβίας ἀρχῆς ἐκ πάλαι ὑπὸ τὴν Ῥωμανίαν τελοῦσης καὶ μηδ' ἐνὶ ποτε ἐτέρῳ δουσάσης ἐπεθύμησε – cf. Laurent, La Serbie, 130; као помоћ великом жупану Србије у борби против угарских чета које су га угрожавале са севера и на чије се акције жалио римском првосвештенику, василевс је послао и одред своје војске, као да је реч о одбрани сопствене, ромејске територије. Орођавање с владајућом породицом Анђела и стицање високог дворског достојанства севастократора били су велика част, али је наследника српског престола то још чвршће везивало за престоницу и додатно наглашавало супрематију ромејског автократора. Строго утврђен византијски систем хијерархије власти није познавао институцију независног, самосталног владара, осим јединог, по Божијој вољи, василевса Ромеја, самодршца целокупне васељене. Међутим, у предвечерје Четвртог крсташког рата такве идеје и универзалне претензије Цариграда стајале су више него икад раније у оштрој супротности с реалном снагом царства. На самом почетку XIII столећа ромејска власт готово да и није допирала до граница српских земаља – на истоку је Калојанова Бугарска била у успону, а на југу се отпадник од царске власти Добромир Хрс утврдио у чврсто брањеном Просеку – уп. *Осџрогорски*, Историја, 384–386; *Радић*, Обласни господари, 193–205. Такве околности несумњиво су имале утицаја на Стефанову одлуку да из Рима затражи потврду суверености своје владе. Писмо Иноћентија III угарском краљу Емерику из октобра 1204. сведочи о томе да су опуномоћени легат и краљевска дијадема били спремни да крену пут Србије, али молби великог жупана у последњем тренутку није удовољено због интервенције папског адресата – *Theiner*, Vetera monumenta, 36, n° 57. Из писма се не види када се Стефан обратио папи. Није извесно да ли је то учинио пре сукоба с братом, па самим тим и у вези са Евдокијиним протеривањем из Србије, или је инсигније затражио током борбе око престола не би ли добијањем краљевске круне ојачао своје позиције. С друге стране, реакција суседа са севера сасвим је разумљива. Од довођења Вукана на престо Емерик је себе сматрао врховним господаром Србије, а његове претензије живеље су у титулатури угарске круне све до њеног последњег носиоца – ИСН, 268. Стефан је добио краљевски венац тек од Иноћентијевог наследника Хонорија III 1217. године и од тада је у повељама с поносом истицао самодржавни карактер своје власти – в. *Г. Осџрогорски*, Автократор и самодржац, Глас СКА 164 (1935) 147–148.

Примање владарских инсигнија из руку папског легата није било резултат никакве *и́розайадне оријентације*, како се то често наводи у литератури, јер је Стефан краљевску титулу могао добити једино из Рима. О томе да су схватања о пореклу власти у Србији остала иста можда најбоље сведочи данас тешко

Ктиторски натпис из Богородичине цркве доноси и последњи поуздано датован помен Вукана, најстаријег Немањиног сина, који је настао за његовог живота.³⁸ Титулу великог кнеза стекао је као господар на делу очевих земаља,³⁹ у Зети, наследивши у тој области великог кнеза Михаила, свог претходника и рођака, највероватније до краја 1189. године.⁴⁰ Пред

читљив натпис уз Стефанов портрет у милешевској старој припрати – В. Ј. Ђурић, Српска династија и Византија на фрескама у Милешеви, Зограф 22 (1992) 18; као првовенчани краљ, десетак година после смрти свог бившег таста и најмање две деценије по раскиду брака с његовом ћерком, Стефан се у задужбини свог млађег сина и даље називао зет(ъ) ц(а)ра гьрцескаго кнр(ъ) млезна, чиме се у ствари истицало право његове владавине у једној од држава које су настале на територији некадашњег Ромејског царства. Овоме се у милешевском натпису додаје још један новостечени вид Божије милости – Стефан је син светог Симеона Мироточивог, новог угодника Господњег. С разлогом је у представи загонетног цара насликаног наспрам Немањића, на јужном зиду старе милешевске припрате, препознат управо Алексије III Анђео – Бошковић, Неколико натписа, 6–7; Б. Ферјанчић, Љ. Максимовић, Свети Сава и Србија између Епира и Никеје, Свети Сава у српској историји и традицији, Београд 1998, 21–22; Г. Субојић, Љ. Максимовић, Свети Сава и подизање Милешеве, Византијски свет, 97–106.

³⁸ У нешто млађем Симеоновом житију које је Сава написао као уводни део *Студеничког ѿишѿика* Вуканово име помиње се у вези с догађајима што претходе осликавању студеничке главне цркве.

³⁹ Сава, 158.

⁴⁰ Протеривање ромејских гарнизона из градова у зетском приморју окончано је најкасније до краја 1185, јер се већ у јануару наредне године Немањина власт признаје у Котору, у који он чак преноси и свој двор. Српски велики жупан није одмах најстаријем сину поверио управу у новоосвојеној области. Кнегиња Десислава, *magni comitis Michaelis uxor*, у пратњи барског надбискупа Гргура и одане властеле, са своје две галије, које предаје граду, проналази уточиште у Дубровнику 20. августа 1189. О томе да су разлози овог, како се испоставило, трајног егзила била ратна дејства у залеђу јасно сведочи писмо поменутог барског прелата које несумњиво претходи том догађају и говори о предстојећој опсади Бара, у којој се не може рачунати на помоћ кнеза Михаила *јер су га ѿришѿеснили његови сѿричеви*, то јест Немања с браћом. Непуну годину дана касније сличну судбину доживео је и Немањин брат Мирослав – Соловјев, Одабрани споменици, 2–8, бр. 3, 5, 7; Стефан Првовенчани, 38–40; *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, II, ed. I. Kukuljević Sakcinski, Zagreb 1875, 115, n° 159; *Иречек*, Историја, 153; очигледно је било настојање великог жупана да приморске области чвршће потчини својој власти. Већ у повељи издатој Сплићанима наводи се да Хумом и Зетом у Немањино име управљају његови синови Растко и Вукан – Динић, Три повеље, 69.

крај Немањине владе, према натпису на цркви Светог Луке у Котору, Вукан је управљао готово половином очевих земаља – осим *Диоклије* и *Далмације*, припадали су му и Травунија, Топлица и Хвосно.⁴¹ Занимљиво је то што су Вукана његови зетски поданици сматрали краљем.⁴² Традиција Михаилаовог и Бодиновог краљевства с краја XI и почетка наредног века била је и даље жива и може се пратити све до средине XIII столећа.⁴³ Као заштитник католичке цркве у Приморју, Вукан је и за папу Иноћентија III био *regis Dalmatie et Dioclie*, мада му инсигније краљевске власти никада није послао, чак ни током оног кратког времена које је овај провео на великожупанском престолу.⁴⁴ После готово две деценије, непосредно пре осликавања Студенице, велики кнез Вукан повукао се из световне управе. Уговор о пријатељству с Млечанима јула 1208. склопио је његов најстарији син Ђорђе.⁴⁵

Појава Вукановог имена у ктиторском натпису несумњиво сведочи о његовом учешћу у украшавању очеве задужбине зидним сликама. Са сигурношћу се сме тврдити да је на месту данашњег оштећења испред Вукановог имена, изнад северозападног пандантифа, било исписано и име његовог млађег брата.⁴⁶

⁴¹ Томовић, Натпис, 26–28.

⁴² Д. И. Синдик, О политичким и друштвеним приликама у Котору крајем XII века, Црква Светог Луке, 13–20.

⁴³ вѣ мѣстѣ рекомем[ъ] дѣокантѣн еже зовет се велнко краљевство от[ъ] прѣва – Доментијан, Житије, 248.

⁴⁴ Иноћентије III до октобра 1204. није био упознат с резултатима мисије калочког надбискупа у вези са успостављањем духовног примата римског архипастира и у унутрашњости српских земаља, како се касније показало – неуспеле – *Theiner*, *Vetera monumenta*, 5–6, 13, 36, n° 8–10, 22, 57.

⁴⁵ Иако се то у тексту уговора изричито не каже, акт се највероватније односио на српске земље у приморју. Вуканов наследник такође се називао краљем – Соловјев, Одабрани споменици, 15–16, бр. 13; Ђ. Бубало, Да ли су краљ Стефан Првовенчани и његов син Радослав били савладари?, ЗРВИ 46 (2009) 201–227; *исѿи*, Титуле Вукана Немањића и традиција дукљанског краљевства, Ђурђеви ступови и Будимљанска епархија, Беране–Београд 2011, 79–92.

⁴⁶ Судаћи по запису пожаревачког сликара Живка Павловића из 1846 – у горе подписатому редѣ одъ созданиа/обнтель сѿа доглѣ сѿо видити у подписѣ ста/родревному да е по дрвнн пѣт обновѣо молераем/велкн жѣпан' волканѣ снн' с(ве)тог' снмеона неманића/аѿѿѿ лета – запис се до скидања фреске у лето 1951. налазио између пандантифа на југу – *Пејковић*, Старине, 20–21; *Мандић*, Откривање, 38–39. Стефановог имена у оштећеном натпису није било већ средином XIX века, што је мајстора из Пожаревца и,

Уз великожупански престо, Стефан је од оца наследио и ктиторска права над Студеницом. Када је од свог млађег сина и наследника на престолу тражио помоћ за обнову Хиландара, монах Симеон обратио се Стефану следећим речима: тын во юси ктиторъ селоу ѿкоже и прѣжде писаниемъ⁴⁷ прѣдахъ ти въ вл[а]д[ы]чѣствн твоємъ прѣс(вє)тыне в(огородн)це бл(а)годателнице оу стоуденици ни с кымъ же несовѣщно тѣкмо тѣбѣ и сѣмени твоємюу по тѣбѣ.⁴⁸ О томе да је сликарство Богородичине цркве с почетка XIII столећа заједнички ктиторски подухват Немањиних синова сведоче и портрети Стефана и Вукана нађени у фрагментима крај западног улаза у манастир.⁴⁹ Поред наручилаца, познат је и идејни творац тог сликарства – најмлађи Немањин син и светогорски пострижник, јеромонах Сава, који је, не треба сумњати, као нови члан студеничког братства непосредно утицао на избор и распоред сликаних представа и сам надгледао украшавање очеве задужбине.⁵⁰ Нажалост, име

за њим, прве истраживаче, којима оригинални натпис није био познат, навело на то да најстарије студеничко сликарство припишу прворођеном Немањином сину. Остаје нејасно због чега се у запису Вукан наводи као велики жупан, а година 1205. као време настанка првобитног сликарства. Титула уз његово име и година са индиктом и данас су јасно читљиве, а сам натпис је пре извођења најмлађег зидног сликарства у Студеници без сумње био боље очуван.

⁴⁷ Помен писаног документа у Симеоновом житију упућује на претпоставку о постојању двеју Немањиних повеља издатих Студеници – оснивачке повеље и оне којом су ктиторска права после абдикације била пренета на сина. Мање се вероватном чини могућност да је у питању био само један документ обједињене садржине – в. такође С. *Троицки*, Ктиторско право у Византији и Немањинској Србији, Глас СКА 168 (1935) 103.

⁴⁸ Стефан Првовенчани, 56.

⁴⁹ Б. *Миљковић*, Сликарство западног улаза у манастир Студеницу из 1208/9. године, Трећа југословенска конференција, 183–187; уп. такође, Б. *Тодић*, Ктиторска композиција у наосу Богородичине цркве у Студеници, Саопштења 29 (1997) 35–45.

⁵⁰ Сави су по повратку у Србију могла бити од користи искуства стечена десетак година раније на Светој Гори, током извођења зидне декорације у

аутора најстаријих студеничких фресака остаће заувек непознато.⁵¹

Приликом осликавања Богородичине цркве на једном од зидова била је исписана и оснивачка повеља Стефана Немање.⁵² Њен текст је, осим пописа села и права додељених манастиру, уз уобичајену санкцију на крају акта, доносио и списак икона, богослужбених сасуда, књига, одежди и завеса, вероватно за олтарску преграду, које је ктитор поклатио Богородичином храму.⁵³ Такви документи, уз ктиторски портрет или без њега, понекад су исписивани фреско-техником на зидовима.⁵⁴ Ако се има у виду распоред најстаријег живописа, као и оног из 1568, за који је више пута показано да доследно понавља не само избор већ и композициона решења претходног,⁵⁵ може се закључити да се студеничка оснивачка повеља највероватније налазила на северном зиду припрате, у првој зони.⁵⁶ С обзиром на то да на њему данас нема старог живописа, текст повеље је, без сумње, трајно изгубљен.

унутрашњости главних цркава манастира Ватопеда и Хиландара (*Миљковић*, *Житија*, 42–54, 88).

⁵¹ Име сликара најпре треба тражити иза придева ἀρτολόγος, али оштећења која следе не допуштају да се текст записа испод Светог убруса рашчита до краја.

⁵² Исто, 129.

⁵³ За садржину ове исправе која данас не постоји в. Сава, 150–152. Уп. *Ђирковић*, Студеничка повеља, 311–318.

⁵⁴ Примери, сачувани или познати из извора, побројани су у *Ивић*, *Ђурић*, *Ђирковић*, Есфигменска повеља, 38–46.

⁵⁵ Изузетак чини неколико појединачних светачких фигура којих није могло бити у сликарству с почетка XIII столећа.

⁵⁶ Због удаљености од погледа верника треба искључити могућност да се повеља налазила у другој зони, јер је њена доња ивица на висини која премашује четири метра од нивоа пода. На истом месту у катедралном храму Успења Богородичиног у Каламбаки исписана је хрисовуља Андроника III Палеолога којом је он марта 1336. потврдио поседе и привилегије Стагијске епископије у Тесалији – Acta et diplomata, V, 270–273; *Г. А. Соџириу*, Ἡ βασιλικὴ τῆς Κοιμήσεως ἐν Κалаμπάκα, ΕΕΒΣ 6 (1929) 292, 297, 305.

БОЈАНА, СВЕТИ НИКОЛА (1258/9)

Црква се налази у предграђу Софије, у некадашњем селу Бојани,¹ под северним обронцима планине Витоше. Натпис је исписан иза ликова ктитора, у првој зони на северном зиду унутрашње припрате, црним словима висине око два сантиметра, на белој позадини у десет редова, на правоугаоном пољу димензија 74 × 39 см, које је доле, лево прилагођено кривини прислоњеног лука испод њега.

ИЗД: Шафарик, Писмени споменици, 189–190; И. Срезневский, Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках, Записки Императорской академии наук 34, прил. 4 (Санктпетербург 1879) 10–11; И. Павловић, Историјске расправе. I – Три потомка Немањина, Гласник СУД 57 (1884) 162; П. С. Срећковић, Расправа о Константину Теху, Глас СКА 2 (1887) 64; Стојановић, Записи и натписи, I, 7, бр. 18; Г. Баласчев, Словенски надписи от југозападна България, Минало 2/5–6 (София 1911) 3–5; Грабар, Боянската църква, 3–4; В. Н. Златарски, Боянският надпис, Годишник на Софийския университет. Историко-филологически факултет 31 (София 1935) 3–6; С. Младенов, Значение на Боянския надпис за българската езикова история, исто, 7–9; И. Дуйчев, Из старата българска книжнина, II, София 1944, 54–55, 337–338; Гълъбов, Надписите, 23–31; И. Добрев, Към тълкуването на ктиторския надпис в Боянската църква, Годишник на Софийския университет

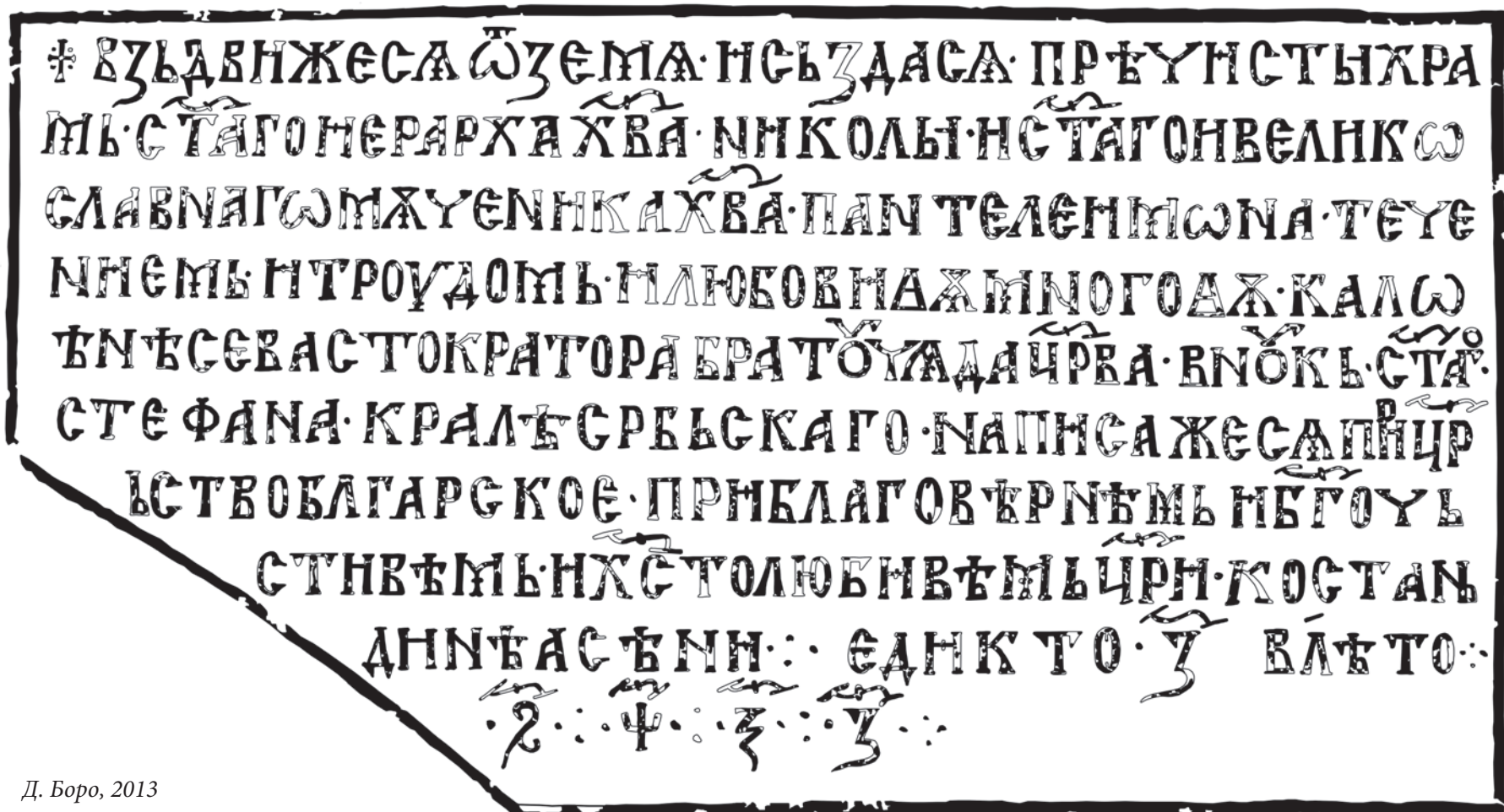
(Факултет по славянски филологии) 71/1 (София 1982) 127–166.

ЛИТ: К. Jireček, Das Fürstenthum Bulgarien, Prag–Wien–Leipzig 1891, 374–375; A. Grabar, La peinture religieuse en Bulgarie, Paris 1928, 117; Иречек, Български дневник, 127; Ph. Schweinfurth, Die Wandbilder der Kirche von Bojana bei Sofia, Berlin 1943, 6; Н. Мавродинов, Старобългарската живопис, София 1946, 89–90; G. Stoikov, Boyana Church, Sofia 1954, 6; Из архива, 39, 237; И. Акрабова-Жандова, Боянската църква, София 1960, 7; К. Miyatev, The Boyana Murals, Dresden–Sofia 1961, 5; И. Гълъбов, Езикови особености на Боянските надписи, Известия на Института за български език 8 (София 1962) 27–36; Стойков, Архитектурни проблеми, 13; R. V. Schroeder, Transformative Narratives and Shifting Identities in the Narthex of the Boiana Church, DOP 64 (2010) 109; Pirivatrić, Portraits, 21.

† ВЪЗДВИЖЕ СѦ ѠТ(Ъ) ЗЕМЛѦ Н СЪЗДА СѦ ПРѢЧИНСТЫ ХРАМЪ С(ВѦ)ТАГО НЕРАРХА ХР(НСТО)ВѦ ННКОЛЫ Н С(ВѦ)ТАГО Н ВЕЛНКѠСЛАВНАГО МЪЧЕННИКА Х(РНСТО)ВѦ ПАНТЕЛЕНМОНА ТЕЧЕННЕМЪ Н ТРОУДОМЪ Н ЛЮБОВНАЖ МНОГОДЖ КЛОУБНѢ СЕВАСТОКРАТОРА БРАТЪТАДА Ц(А)Р(Е)ВѦ ВНЪКЪ С(ВѦ)ТАГО СТЕФАНА КРАЛѢ СРБЪСКАГО НАПИСА ЖЕ СѦ ПРН Ц(А)РСТВО БЛАГРСКОЕ ПРН БЛАГОВѢРНѢМЪ Н Б(О)ГОУСЪТНВѢМЪ^а Н Х(РН)СТОЛЮБНВѢМЪ Ц(А)РН КОСТАНДИНѢ АСѢННѢ ѠДНКТО ·Ѣ В ЛѢТО· · * Ѣ · ѡ · ѣ · ѥ · ѧ ·

¹ Најстарији помени истоимене утврде (Βοῶν, Βοῖανος κάστρον) надомак Триадице, која је с југозападне стране контролисала улаз у Софијско поље, налазе се у описима војних похода ромејских автократора из XI столећа. Крајем 1015. опседа је и осваја Ниџифор Ксифија, војсковођа Василија II, а поразивши под њеним зидинама бугарског велможу Бојка, утврду 1041. осваја василевс Михаило IV, cf. Scylitza, 354; Кекавмен, 180.

^а Тако разрешавају и А. Грабар 1924 (1978²) и И. Гълъбов 1963; у старијим издањима разрешава се в(ла)гоуствивѣмъ – Я. Шафарик, И. Срезневский, И. Павловић, П. С. Срећковић, Љ. Стојановић, Г. Баласчев. У бугарским издањима, почев од Златарског, доноси се скраћени облик: вѣгъствивѣмъ – В. Н. Златарски, С. Младенов, И. Дуйчев, И. Добрев.

Д. Боро, 2013

Писмо је уставно, слова су писана између две линије, у реду; једино доњи део з излази испод (замишљене) доње линије, док изнад горње линије излази горњи део ѡ (ук). Слово ч има архаичнији облик, у виду чашице, а јери се пише са спојницом. Пречкица на н, спојница на м и средње стабло на јусовима (л, ж) имају украсну тачку на средини. Тачка као интерпункцијски знак налази се у средини реда.

Натпис је писан бугарском редакцијом старословенског језика, са употребом оба јуса (л, ж) и л као варијантом малог јуса (љубовнаж многоаж). У тексту налазимо само танко јер за полугласник и у јаком (създа) и у слабом положају (храмъ, течениемъ и троудомъ; вножкъ; благовѣрнѣмъ и в(о)гочѣствѣмъ и х(рн)столюбивѣмъ), али и колебање у његовој употреби (взъдвнже; срѣьскаго; болгарскоѣ). Слово јат употребљава се и уместо ѓ (калѡѣнѣ, кралѣ). Израз при ц(а)рьство болгарскоѣ упућује на продирање народног језика у званичну форму натписа.

† Подиже се из шемеља и сазида ѡречи-
сѣи храм свѣѣога јерарха Хрисѣова Николе
и свѣѣога и великославног мученика Хрисѣо-
ва Панѣелејмона сѣарањем, и ѡрудом, и
многом љубављу Калојана севасѣокрайѡра,

брашучеда царева, унука свѣѣога Сѣефана,
краља срѣьског. А наѣиса се за време Бугарског
царсѣѣва, ѡри благоверном и богочасѣивом и
хрисѣѡљубивом цару Косѣандину Асену, ин-
дикѣѣа 7, године 6767.

Над припратом испред храма Светог Ни-
коле, који је саграђен у доба Комнина,² средином

² Настанак најстаријег живописа у цркви хроно-
лошки је одређен појавом и развојем једне литургијске
теме у византијском монументалном сликарству – тзв.
Службе архијереја. Најугледнији оци хришћанске црк-
ве, с развијеним свицима на којима су били исписани
богослужбени текстови, најпре су се клањали Хети-
масији с јеванђељем и голубом Светог Духа у Вељуси
(после 1080), те с крстом и трновим венцем на њој у
Нерезима (1164), док је од краја XII столећа (костур-
ски Анаргири, Курбиново, Свети Никола у Прилепу)
средишњи мотив композиције часна трпеза с патеном
и лежећим Агнецом, малим Христом у њој, уп. Бабић,
Христолошке распре, 9–29. Ако се сликана олтарска тр-
пеза с путиром и диском из Бојане схвати као прелаз-
но решење, њен најстарији живопис може се датовати
у крај комнинске епохе, уп. Е. Бакалова, За констан-
тинополските модели в Боянската църква, Проблеми
на изкуството 1 (София 1995) 15–17. Овакво дато-
вање потврђују и најновија археолошка истраживања
унутар цркве; пронађени материјал није старији од
XII века, в. М. Златков, Бояна през средновековието

XIII столећа подигнут је параклис Светог Пантелејмона, а целокупна грађевина изнутра је осликана. До улаза у параклис на спрату, на његовом јужном зиду, водило је спољно степениште.³ Ктитор надоградње и зидних слика био је севастократор Калојан, који себе у натпису назива царевим синовцем и унуком светог Стефана, краља српског. Портрети Калојана и његове супруге Десиславе налазе се на источном крају северног зида старе припрате. Модел храма који ктитор приноси светом Николи, насликаном на источном зиду, поред улаза у наос, представљен је с југозапада како би се што верније приказао изглед ктиторовог дела. Наспрам њих, на јужном зиду су портрети бугарског суверена цара Константина (1257–1277) и царице Ирине.

Константин је ступио на престо нешто пре осликавања цркве у Бојани. По никејском историчару и савременику Георгију Акрополиту, Константина, сина Тиховог (τὸν τοῦ Τοίχου υἱὸν), бугарске велможе изабрале су за владара после убиства Калимана II (1257).⁴ Да би потврдио легитимитет новостечене власти, Константин се развео и бившу супругу послао у Никеју, а од Теодора II Ласкара (1254–1258) добио је руку његове прве ћерке Ирине, која је по мајци била унука Јована II Асена (1218–1242).⁵ По склапању тог брака Константин се и сам почео називати Асеном, како се потписао на хрисовуљи коју је издао скопском манастиру Светог Георгија

– състояние и проблеми на проучвањата, Боянската църква, 62. С јужне стране часне трпезе на том слоју, у пуној фигури и трочетвртинском профилу, приклоњених глава, представљени су свети Јован Хризостом и Атанасије. На свитку Златоустог исписана је молитва првог антифона – [ΚΥΡΙ]Ε [Θ Θ(ΕΟ)]Σ ΗΜΩΝ ΟΥ ΤΟ ΚΡΑ[Τ]ΙΟС ΑΝΙΚΑ[ΣΤΟΝ] ΚΑΙ Η ΔΟ[ΞΑ] – а судећи по јасно читљивим словима кој, на свитку александријског архијереја био је почетак молитве трећег антифона Хризостомове литургије – Ὁ τὰς κοινὰς ταῦτας καὶ συμφώνους ἡμῶν, в. Αί τρεῖς λειτουργίαι κατὰ τοὺς ἐν Ἀθήναις κώδικας, пр. П. Н. Трѣмбѣла, Атина 1935, 27, 36; Babić, Walter, The inscriptions, 271; С. Смядовски, Към Боянските стенописни надписи (2), Български език 43–44/1 (София 1993/4) 19.

³ Првобитни улаз у параклис зазидан је у XIX веку, када је изградњом спољне припрате и рушењем његовог западног зида простор параклиса био непосредно повезан са спратом егзонартекса.

⁴ Реч је о последњем директном мушком потомку у династији, унуку родоначелника Асена, који је с браћом Петром крајем претходног столећа обновио Бугарско царство – уп. Божилов, Фамилијата, 113–118.

⁵ Асropolitae opera, 152–153.

Горга.⁶ У истом акту светог Симеона Немању назива дѣда ц(а)ρ(ь)с(т)вѣ мн,⁷ а његово српско порекло потврдио је и млађи Пахимер (ἐκ Σέρβων ἐξ ἡμισείας τὸ γένος ἔχοντα).⁸

У загонетној личности ктитора, непознатог из других извора, највероватније треба видети сина српског краља Владислава (1234–1243)⁹ који је име могао добити по мајчином оцу Јовану II Асену.¹⁰ Није, с друге стране, извесно ни када се и због чега обрео у суседној Бугарској.¹¹ Наспрам лика владара од кога је вероватно

⁶ Зборник, Мошин, Ђирковић, Синдик, 258, бр. 74.114.

⁷ Исто, 255, бр. 74.12.

⁸ Pachymérés, II, 451.2; за порекло тог бугарског владара, вероватно унука најстаријег Немањиног брата Тихомира, в. С. Пиривајрић, Једна претпоставка о пореклу бугарског цара Константина Асена Тиха, ЗРВИ 46 (2009) 313–328.

⁹ Познато је двоје Владислављеве деце – неименована ћерка, удата за омишког кнеза Ђуру Качића, и жупан Деса (†1281), који је с мајком Белославом поверио скупочени поклад дубровачком властелину Срђу Клементићу, уп. Зборник, Мошин, Ђирковић, Синдик, 193–194, бр. 53; Канцелариски и нотариски списи, 52–57, бр. 94, 95.

¹⁰ Хиландарски јеромонах Доментијан, савременик, тог бугарског владара назива κλοισ(α)н(ь) асѣнъ, в. Доментијан, Житије, 412; грчка варијанта тог имена – Καλοισάννης – свакако није била непозната у бугарској средини још од времена цара Калојана (1197–1207), млађег брата оснивача династије. За све друге могућности в., детаљно, Pirivatrić, Portraits, 16–37.

¹¹ Поменута Белослава, која је још била жива крајем 1285, пре ће бити друга Владислављева супруга, а не ћерка Јована II Асена. Она је у дубровачким документима увек само *domina*, никада *regina*, в. Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije, VI, пр. Т. Smičiklas, Zagreb 1908, 388–391, 542–543, бр. 329, 330, 460; Канцелариски и нотариски списи, 52–57, бр. 94, 95; Дубровачка акта, 66–68, бр. 42; уп. Јуречек, Историја, 176. Такође је мало вероватно да би бугарски цар Михаило Асен кренуо у војни поход који је за циљ имао освајање свих српских и поморских земаља, као и протеривање Уроша, Владислава и његовог рођака, како стоји у уговору склопљеном између њега и Дубровчана 15. јуна 1253. године (Зборник, Мошин, Ђирковић, Синдик, 199–203, бр. 55), да је у њима још била његова сестра са сином. Чини се да се последњи помен ћерке Јована II Асена непознатог имена налази у писаној заклетви коју су дубровачки кнез и градска властела после 14. августа 1243. дали новом српском краљу Стефану Урошу, обавезавши се да ће спречити било какву акцију Владислављеве супруге – којој су пружили уточиште у свом граду – против њега, исто, 177–178, бр. 46. Питање је да ли се она икада вратила у Србију, где су се завађена браћа убрзо измирила, трајно лишивши њеног сина

добрио високу титулу севастократора,¹² у лако читљивом натпису,¹³ није било прикладно истицати ближе сродство с бившим носиоцима бугарске круне, поготово ако се има у виду то да су животи тројице последњих, иначе Калојанових ујака,¹⁴ насилно прекинути у борбама око престола током претходних десетак година.¹⁵ Калојан је у натпису радије истакао сродство са актуелним бугарским владарем, а затим и своје по оцу српско порекло, и то светородно.¹⁶

Натпис из Бојане један је од најстаријих писаних извора који сведоче о поштовању првог српског краља Стефана као светог. У готово савременим хрисовуљама које је издао старом и потоњем седишту Хумске епископије – Богородичином храму у Стону и Петровој цркви на Лиму (у данашњем Бијелом Пољу) – краљ Стефан Урош I (1243–1276) такође је оца назвао светим.¹⁷ О почецима култа првовенчаног краља јасно говоре животописи његовог млађег брата светог Саве. Примивши монашки постриг на самртном одру из руку првог српског архиепископа, Првовенчани је умро 24. септембра 1227. као

права на наслеђе српског престола. Калојан се тако у отаџбини своје мајке могао наћи већ средином пете деценије XIII столећа.

¹² Постепена деградација титуле севастократора, као у Ромејском царству из ранијег периода (*Ферјанчић*, *Севастократори*, 141–171), може се пратити и у Другом бугарском царству. На почетку XIII века њени носиоци били су браћа царева – Стрез, брат цара Борила, и Александар, старији брат Јована II, док је средином столећа то био зет Михаила Асена Петар, в. Борилев Синодик, пр. *И. Божилов*, *А. Тотоманова*, *И. Биљарски*, *Софија* 2010, 161.16–18; *Зборник*, *Мошин*, *Ђирковић*, *Синдик*, 199–203, бр. 55; *Божилов*, *Фамилијата*, 92–93, 98–100.

¹³ Доња ивица поља на којем је исписан налази се на свега 1,85 m од пода приправе.

¹⁴ Калиман I (1242–1246), Михаило (1246–1256), Калиман II (1256/7), в. исто, 104–110, 113–115.

¹⁵ Уп. *Х. Матанов*, Бугария в прввите години (1257–1265) от управлението на цар Константин Тих Асен, Боянската църква, 9.

¹⁶ Занимљиво је истаћи да с Константином Тиховим (1257–1277) на чело Бугарске долазе велможе страног порекла. Осим њега и Калојана, друго по угледу, одмах иза царског, достојанство деспота тада добија Рус Јаков Светислав, муж царева свастике и такође зет младог никејског василевса Јована IV Ласкара (1258–1261) – cf. *Rachumérès*, I, 243.20–21; *Ферјанчић*, *Деспоти*, 142–144. Континуитет династичке власти после ликвидације мушких потомака одржава се по женској линији, преко унучади Јована II Асена.

¹⁷ *Зборник*, *Мошин*, *Ђирковић*, *Синдик*, 196, 227. бр. 54.11–12, 64.20–21.

монах Симон и био је сахрањен у западном травеју наоса Богородичине цркве у Студеници, наспрам очевог гроба. На другу годишњицу по упокојењу, почетком јесени 1229, тело Првовенчаног објављено је као нетљено, након чега га је Сава пренео у Жичу, седиште Српске архиепископије, где је било изложено на поклоњење вернима.¹⁸ Четрдесет година касније мошти првовенчаног краља пренео је његов син Стефан Урош у своју новосазидану задужбину Сопоћане,¹⁹ где су остале више од четири столећа.²⁰ Током шест деценија XIII века у три најугледнија манастира средњовековне Србије²¹ биле су похрањене мошти тројице

¹⁸ Доментијан, *Житије*, 274; Теодосије Хиландарац, *Живот светог Саве*, 165, 174–175; према млађем писцу, елевација моштију Стефана Првовенчаног и њихова translација из Студенице у Жичу збила се по Савином повратку с првог путовања у Свету земљу – уп. *Д. Појовић*, *Српски владарски гроб у средњем веку*, Београд 1992, 42–43; *Миљковић*, *Житија*, 130–131.

¹⁹ ИСН, 417.

²⁰ Дуготрајан боравак моштију Првовенчаног у синовљевој задужбини неминовно је оставио трагове у изворима. Тако је писац *Руварчевог родослова* мошти ево целн и нероушнми видео у сопоћанском манастиру Свете Тројице, док се црноречки епископ Мисаил Јеромонах, када је 22. јула 1704. довршавао обнављање старог покроба, молио с(в)е(т)о(м) пр(в)о(в)ѣн(ч)ан(н)о(м) краљу ст(е)фану сопоканско(м) – в. *Родослови и летописи*, 53; *А. Василић*, *Оријентални покров из студеничке ризнице*, *Зборник Музеја примењене уметности 2* (Београд 1956) 45–59. За време великог *Бечког раиша* мошти Првовенчаног склоњене су у скровиту Црну реку 1687. године – *Јовановић*, *Књижев-но дело*, 238. Њихова потоња судбина може се поуздано пратити на основу бројних записа. Из манастира Арханђела пренете су у Студеницу 12. октобра 1696. Сопоћани су у међувремену, у Великој сеоби, запустели, а први по угледу српски манастир је, изгледа, остао без моштију свог првог ктитора и заштитника светог Симеона, уп. *Бабић*, *Кораћ*, *Ђирковић*, *Студеница*, 180. У време Кочине крајине мошти првовенчаног краља биле су од 2. фебруара 1790. у београдској Саборној цркви, а од 10. септембра исте године до 1. децембра наредне у Панчеву. Током Првог српског устанка, од 1805, биле су у Враћевшници, а по његовом слому пренете су, средином октобра 1813, у Фенек. Преко Беочина донете су у Каленић 28. децембра 1815, а одатле су коначно крајем лета 1839. поново враћене у Студеницу, где се и данас налазе. Као својеврстан симбол српске државне традиције, мошти су још једном поделиле судбину народа, па су између јесени 1915. и средине пролећа 1919. чуване у манастиру Острогу, в. *Стојановић*, *Записи и натписи*, I, 469, бр. 2024; II, 330, 354–355, бр. 3820, 3959; III, 109, бр. 5401; V, 232, 284, 285, бр. 8734, 9055, 9058.

²¹ Уп. белешку Ђакона Дамјана насталу по жељи зетског архиепископа Јосифа у Копорину 17. маја 1453. године – исто, I, 94, бр. 304.

родоначелника њене државности и црквене аутокефалности, чиме се утврђивао престиж њихових обитељи – мошти светог Симеона Мироточивог налазиле су се у Студеници, светог Саве у Милешеви, а првовенчаног краља у Сопоћанима.²² За разлику од култова прве двојице, поштовање Првовенчаног било је ипак

²² Из два разлога треба претпоставити да је за Урошеве владавине написано и житије Стефана Првовенчаног. Не само што се то могло очекивати од сина који је од хиландарског јеромонаха и духовника Доментијана наручио опширна житија свог стрица и деде већ о томе говори и неоспорна чињеница да је Данило II, када је почетком наредног века започео с писањем знаменитих *Живота краљева и архиепископа српских*, у уводном делу *Житија краља Уроша* дао само кратке белешке о владавини његове старије браће Радослава и Владислава. Житије њиховог оца, чије су мошти објављене готово један век раније, тада је свакако већ постојало. Једини траг тог изгубљеног списка представља податак који се наглашава у познијој *Служби* и синаксарском житију светог Симона, а не среће се у другим изворима – *Ири часа* је беживотно тело првог српског краља лежало на одру пре но што је Сава усрдним молитвама оживео и одмах замонашио свог старијег брата, в. *Јовановић*, Књижевно дело, 207, 210, 212, 236.

Поменуто кратко Симоново житије, које се обично приписује патријарху Пајсију, позна је компилација настала за потребе штампања у *Римничком* (1761) и *Венецијанском србљаку* (1765). Готово све хронолошке одреднице које тај текст доноси погрешне су, осим оних које се тешко могу проверити. Две од њих тичу се и судбине моштију Првовенчаног. Прва, по којој су сопоћански монаси, у страху од Турака, одмах након Косовског боја по други пут закопали у земљу мошти првовенчаног краља, не одговара истини. Не само што је његово тело током више столећа било обмотано брокатном тканином која слави победника, турског султана Бајазита (1389–1402), већ је очуван и кивот од ораховине с коштаном интарзијом који је, по жељи рашког владике Симеона, 1607/8. начинио *грешни* Антоније и у којем су мошти чуване све до средине XIX века – *М. Шакоџа*, Студеничка ризница, Београд 1988, 149–150, 193–194. Неукрашена задња страна кивота несумњиво упућује на закључак да је он, по устаљеном обичају, био намењен излагању испред олтарске преграде, на поклоњење вернима. Друга је вест о поновном објављивању моштију Првовенчаног из 1628/9. године – по њој се он три пута јавио неименованом сопоћанском игуману, који је о својим сновиђењима известио рашког митрополита Јосифа, а свети се јавио и самом пећком патријарху Пајсију (в. *Јовановић*, Књижевно дело, 237–238); она најпре упућује на могућност да су сопоћански монаси, не желећи да мошти Првовенчаног доживе судбину Савиних моштију, тело похранили у земљу тек током друге или треће деценије XVII века.

локалног²³ или само династичког карактера, па његовог помена нема у српским синаксарима из XIII и XIV столећа,²⁴ али се као светац после Бојане појављује у сликарству задужбина својих унука у Ариљу²⁵ и Грачаници.²⁶

Скромне димензије првобитног храма у Бојани, које упућују на скучен простор средњовековног града, односно подграђа,²⁷ условиле су и величину касније дозидане припрате и потом параклиса изнад ње. Невелика спратна капела Светог Пантелејмона²⁸ саграђена је пре ступања Константина Тиховог на престо и највише одговара задужбини локалног велможе, можда заповедника утврђења. Међутим, као севастократор, Калојан је за украшавање скромне задужбине могао себи приуштити једног од свакако најбољих сликара у Бугарском царству, који је са сарадником експресивног израза и једним осредњим помоћником наново осликао цео храм. Главни мајстор је, изгледа, своје име забележио на сликаној парапетазми изнад пода спратног параклиса, у данас оштећеном натпису: ... корџина рек[ше] завѣс(ъ) пис[а ...], који се прати од северозападног до североисточног угла овог невеликог здања. Нажалост, део с његовим именом на источном зиду данас је уништен.²⁹

На основу неубичајеног украса дубоких прислоњених лукова уз бочне зидове припрате може се препознати жеља ктитора да испод њих буду сахрањени.³⁰ О томе речито сведочи лик

²³ Уп. *Л. Павловић*, Култови лица код Срба и Македонаца, Смедерево 1965, 51–56.

²⁴ *Д. Е. Сџефановић*, Прилог проучавању месецослова XIII и XIV века, Јужнословенски филолог (Београд 1989) 137–160.

²⁵ с(ве)ты сидонъ стефанъ краљ – в. *Војводић*, Зидно сликарство, 205.

²⁶ У натпису уз досликани монашки портрет ктитора Стефан Урош II Милутин назива се унуком с(ве)таго прѣвѣкѣнчанаго краља стеф[на] – в. *Тодић*, Грачаница, 107, 130–132.

²⁷ *Стойков*, Архитектурни проблеми, 29–38.

²⁸ Унутрашње димензије, укључујући апсиду, јесу 5,5 × 4,2, а висина мерена од нивоа пода до темена куполе износи 6,6 m.

²⁹ Cf. *К. Popkonstantinov*, Zograf Vasilie and the Boyana church 750 years later, Sofia 2009, 95–96.

³⁰ У питању нису аркосолији, како се то убичајено сматра, пре свега због димензија 3,0 × 0,5 × 1,9 m, већ је реч о носећим ојачањима свода нартекса, који није имао свој источни зид, него је био призидан уз западну фасаду храма. На то да су лукови били саставни део првобитне конструкције припрате указују и видљиви остаци старијег живописа, из друге половине

светог Јована Рилског,³¹ имењака новог ктитора, насликан у потрбушју јужног лука на источној страни. Као његов пандан представљен је свети Пахомије, а на зиду између њих Дванаестогодишњи Христос у храму. Насупрот јужне, *мушке сѣране*, на северној, *женској*, испод лука су света Марина и Параскева, а између њих је Ваведене Богородичино.³² Иако нису сепулкралног карактера, сцене које приказују догађаје из древног јерусалимског храма могу упућивати на жељу наручилаца да се после смрти уброје међу житеље вишњег Јерусалима. Гледано с југа, бугарски анахорета је први у низу који чине још седморица најугледнијих отаца православног монаштва у првој зони припрате. Већина њих у рукама носи свитке с текстовима својих поука, што с разлогом упућује на закључак да је посредни био католиконеког малог манастира унутар утврђења или у његовом подножју. У оквиру зидног украса параклиса на спрату, очуваног само у фрагментима, на северном зиду налазио се још један Калојанов портрет, данас већим делом уништен. Ту је он био приказан како приноси модел светом Пантелејмону, патрону, чија је представа касније пресликана. На основу тога сасвим је убедљиво показано да је то био простор у којем се, како је било уобичајено у манастирским заједницама, служио помен ктитора.³³ О томе шта је подстакло Калојана да са тридесетак година³⁴ припреми себи гроб испод лика

истоименог светог подвижника који позива на монашење³⁵ и да параклис на спрату посвети једном од најславнијих светих исцелитеља, као и о томе да ли је можда патио од неке болести, могу се износити само претпоставке.³⁶

Ипак, ако је судити по познијим пресликавањима, угледни ктиторски пар никада није сахрањен у својој скромној задужбини. Непуно столеће касније, 1. маја 1346, испод јужног лука припрате укопан је Алдимир, син војводе Витомира, а на зиду је насликан покојников портрет. Натпис представља рабъ божі алдимиръ коеводниъ кнтомировъ синъ мѣсеца маѣ день а въ лѣто ѕонд индикто н, који је пратио сликану представу, прочитао је 1855. заслужни Стефан Верковић,³⁷ а само четврт века потом, 1880, приликом путовања по Бугарској угледни Константин Јиречек могао је да рашчита тек неке његове делове, док је за Алдимиров портрет забележио да је веома оштећен.³⁸ Средином XIV века пресликана је и композиција Ваведена испод северног лука, с том разликом што је, по жељи наручилаца – чије су молитве моленіе раба в(о)жіа иванка, м[о]леніе раба божіа слава исписане у Светињи над светињама, иза леђа првосвештеника Захарије – ту поновљена иста сцена.³⁹ Не треба наглашавати да су обе поменуте композиције из доба Калојанове обнове биле добро очуване у време прес-

XII столећа, насталог пре Калојанове обнове, лево и десно од улаза у наос цркве.

³¹ Култ овог испосника († 18. август 946), који се пре Риле подвизавао и на Витоши, до средине XIII века увелико је био формиран и надилазио је локалне границе, а његов центар се дуже од два столећа налазио у суседној Сердики, где су чудотворне мошти испосника, пренете из рилске *ѿусѣиње*, почивале у њему посвећеном манастиру до пред крај XII века. Накратко су биле чак и у удаљеном Острогону, у Угарској (1183–1186/7), а по освајању Сердики 1194/5. оснивач Другог бугарског царства Јован I Асен однео је мошти преподобног у своју нову престоницу Трново, в. *И. Дуйчев*, Рилският светец и неговата обител, Софија 1947, 98, 168–243.

³² *Грабар*, Боянската църква, 73–76, 77; *Б. Пенкова*, Новооткрытата фреска *Въведение Богородично* в северния аркосолий в притвора на Боянската църква, *Palaeobulgarica* 18/4 (Sophia 1994) 109–114.

³³ *Иста*, За поминалният характер на параклиса на втория етаж на Боянската църква, *Проблеми на изкуството* 1 (Софија 1995) 29–41.

³⁴ Млађи Савин биограф пише да се Владислав оженио Асеновом ћерком тек пошто је с престола збацио старијег брата, в. Теодосије Хиландарац, *Живот светог Саве*, 178; у том случају, Калојан у време осликавања цркве није имао ни двадесет пет година. У науци је

општеприхваћено мишљење да је управо брак са ћерком бугарског цара, који је после битке код Клокотнице 1230. постао најмоћнији владар на Балкану, довео до смене на српском престолу – ИСН, 309–310.

³⁵ Текст на свитку гласи: хотен бєсъ печалн пожити да ѿтврѣжеть се в[ъсе]го земљнаго [с]ластолюбна – *Грабар*, Боянската църква, 76; *Гълъбов*, Надписите, 64.

³⁶ Било би још смелије ако би се у представи Дванаестогодишњег Христа у храму препознала скривена порука несудбоног српског престолонаследника, који, *заборављен* од родитеља, долази до онога што му по пореклу припада и који као млад човек доспева до севастократорске власти у суседној Бугарској. Опширан натпис који прати сцену, данас оштећен, цитат је из Лукиног јеванђеља (2, 46–49): ... обрѣте н въ църкви сѣдащъ по срѣдѣ оу[чители] въ [чѣто] ств[орни] нама т[ак]о се ѿт[ъ]цѣ тв[о]н и азъ [скрѣ]вѣща нсках(о)вѣ тебе [н рече] ѣже сж[тъ] ѿт[ъ]ца моего въ [тѣ]хъ [м]н [быти] достонѣ], исто, 37–38.

³⁷ *Шафарик*, Писмени споменици, 191.

³⁸ *Иречек*, Български дневник, 217; Из архива, 40; у трагању за сликарством XIII века фреска је 1915. скинута са зида и од тада јој се губи траг, в. *И. Ванев*, Към началото на реставрацията на стенописите от Боянската църква, Боянската църква, 78–89.

³⁹ *Грабар*, Боянската църква, 83–86; *Гълъбов*, Надписите, 64–65. Ова фреска је деташирана током последњих конзерваторских радова у цркви пре двадесетак година.

ликавања, као што су то и данас, те се потреба за поновним осликавањем могла јавити само из нарочитих – судећи по јужном аркосолију – фунерарних разлога. Титула и имена, као и уметничке одлике позније композиције Ваведења,

сведоче о имућним световним приложницима, али је мало вероватно да су њихове заслуге биле такве да би им омогућиле прекопавање гробова ктитора из претходног столећа да су они ту заиста били сахрањени.

ПЕЋ, СВЕТИ АПОСТОЛИ (око 1260)

Село пеќ се помиње на првом месту у оквиру највећег хвостанског метоха тек основане Српске архиепископије.¹ Природна конфигурација терена у непосредном залеђу дала је име насеобини познатој почетком XIV века и као Ждрело,² јер је образована на месту на којем река Бистрица излази из Руговске клисуре. Ипак, превладао је назив добијен по бројним пећинама у тој клисури, са обе стране реке, које су биле омиљено место подвижништва анахорета током средњег века.³

¹ Уп. текст најстарије жичке повеље на северном зиду улаза у Спасову цркву, испод звоника – в. Стефан Првовенчани, 112; Г. А. Шкриванић, Жичко епархијско властелинство, ИЧ 4 (1954) 148–149, 161–163, 167–170; Д. Синдик, Једна или две жичке повеље?, ИЧ 14–15 (1966) 309–315.

² Под овим именом среће се у животопису Стефана Уроша II Милутина и записима у *Шишајтовачком айосилоу* и јеванђељу из светогорског манастира Светог Павла – в. Животи, 117; *Сивојановић*, Записи и натписи, I, 24–26, бр. 54, 55.

³ Непроступачни терени на северним обронцима Шаре и источним падинама Проклетија постали су још за византијске власти на тим просторима обитавалиште испосника. Мошти једног од њих, по имену Петар, објављене су као нетљене у Коришкој гори више Призрена најкасније крајем XII столећа (в. *Миљковић*, Житија, 217), а своје име по пештерама испосницама Пећ је добила готово у исто време. Сами грчки анахорети најмање су још једно и по столеће живели у испосницама при дну Руговске клисуре, иако су границе царства тада већ биле померене далеко на југ. На молбу двојице новопридошлих испосника, српски архиепископ Јаков је око 1290. уредио пећину у стени, која се зове *Койрулица близу реке Бисџице*, за потребе њиховог аскетског живота. Број грчких отшелника ту није био занемарљив ни четрдесет година касније, када је архиепископ Данило II подигао и исликао јужну цркву у Пећи, посвећену Богородици Одигитрији Цариградској, празнику Успења, и предао је *доброрадоумьнымъ*

Натпис се налази у дозиданом делу средње грађевине данашњег комплекса, у олтарској апсиди храма Светих апостола, на испупченом венцу између прве и друге зоне живописа. Исписан је у једном реду, белим словима на тамноплавој позадини коју уоквирују две црвене бордуре. Сам натпис, местимично оштећен, дуг је преко седам и по метара, док су слова приближне висине 5,5 cm.

ИЗД: Г. I. *Јуришић*, Дечански првенац, Нови Сад 1852, 96–97; М. С. *Милојевић*, Путопис дела Праве (Старе) Србије, II, Београд 1872, 250; *Сивојановић*, Записи и натписи, I, 6–7, бр. 15; *Бабућ*, Литургијски текстови, 80; *Djurić, Tsitouridou*, *Namentragende Inschriften*, 16, n° 15.

ЛИТ: А. *Гилфердинг*, Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији, Сарајево 1972, 159; Б. *Тодић*, Најстарије зидно сликарство у Св. Апостолима у Пећи, ЗЛУ 18 (1982) 31; Р. *Николић*, Поводом педесетогодишњице откривања фресака из цркве Светих Апостола у Пећкој патријаршији, Гласник Друштва конзерватора Србије 6 (Београд 1982) 17; *Бурић*, *Ђирковић*, *Кораћ*, Пећка патријаршија, 40–41.

∴ Г(ОСПОД)Н Б(ОЖ)Е НАШЪ ВЪНМН^а Н ПОСЪТН (Н) БЛАГОСЛОВН ХРАМЪ СН^б. А Н С(ВЕ)ТЫН^с СЪ ОЛЪТАРЬ. СТВОРН [ПР]НЧЕСТЪНЪ^д Н(Е)Б(ЕС)НОМЪ^е. ДА НЖЕ Н(І)А^ф М(О)Л(Н)ТВЪ ВЪХОДЕ[ТЬ] В НЪ СЪ ВЪРОЮ Н СЪ СТРАХОМЪ^г. ДА БЪДЪТЬ МОЛ(Н)ТВЫ ІХЪ^h ПРНЕТЫ^і НА С(ВЕ)ТЫ Н^ј ПРЪН(Е)Б(ЕС)НЫН^к Н МЫСЛЬНЫ^l ТВОИ

чръньцемъ языка гръьска да служе у њој по оуставоу нхъ. За потребе анахорета, који су се, по древном обичају, окупљали на заједничку молитву само у време великих празника, ктитор н обнльно въ нѣн поставн кннгы гръьскыѣ – в. Данило Други, Животи, 269, 368–369; Задужбине Косова, 498–500.

ωλβταρ^m πομενѣте же н мене грѣшн[аг]οⁿ
αρςѣнниа^o ∴⁴

^a ѡннн (С – Стојановић); ^b сѣ (С); ^c светї (С); ^d сѣт-
ворн ѡ чѣстѣнь (С), створ[н н] чѣстѣнь (Б – Бабић); ^e нѣнѣмѣ
(С); ^f на (С, Б); ^g страхоѣмѣ (С); ^h нхѣ (С), нхѣ (Б); ⁱ принѣтн (С),
пр[нн]ѣтѣ (Б); ^j с[вѣ]тѣ[тї] (Б); ^k преннѣбнѣ (С); ^l мьслѣны (С);
^m олтарѣ (С); ⁿ грѣшнаго (С); ^o арсенниа (С).

Писмо је уставно, слова су издужена, више правоугаоног облика, писана између две линије, у реду, благо нагнута на леву страну. Једино ѣ и љ излазе изнад реда. Слово ч је са плитком чашицом, украсна тачка налази се на пречкици код н, на спојници код ю, љ и ѡ и цртици код ѣ, у доњем делу в и љ, а украсне цртице налазе се на стаблу т, ч, р, ѣ и на још понеком слову. Спојница код н декоративно је изломљена. За глас „у“ употребљава се само ук (љ), а не и оник (оу). Тачка као интерпункцијски знак пише се на средини реда.

Натпис је писан српскословенским језиком, рашким правописом, са употребом само танког јер (ѣ). Танко јер пише се на крају слога односно речи, то јест у слабом положају (нашѣ, храмѣ, ωλβταρѣ и сл.), и као носилац слога, то јест у јаком положају ([п]нѣстѣнь, вѣходѣ[тѣ]), или да обележи вокално „л“ (мыслѣны). Употребљавају се и осмерично и десетерично „и“ (н, ѡ), као и прејотовани вокали (ѡ, љ, ю).

Госїоде, Боже наш, ѡази и ѡходи и благослови храм овај и свѣтїи олѣтар овај учини да буде удеолик небескоме. Да молиѣве оних који у њега с вером и сїрахом на молиѣву долазе буду ѡримљене на свѣтїи и наднебесни и мислени ѡвој олѣтар. Помениѣте и мене, грешног Арсенија.

Арсеније је Савин ученик и његов наследник на трону независне Српске цркве. Родом је био од сремске земље и од свог младихства монах.⁵ Привучен замашном Савином делатношћу

⁴ У натпису који је издао прво Гедеон Јуришић, а касније Милош Милојевић, има доста грешака и уметања речи, тако да се наше издање пореди са читањем Љубомира Стојановића и Гордане Бабић, према којима су текст, у транскрипцији, издали Војислав Ј. Ђурић и Ана Цитуриду.

⁵ У средњем веку су се, осим данашњег Срема, тако називале и територије јужно од Саве – Мачва и област у сливу Колубаре (*ulterior Sirmia*). Судећи по писму папе Гргура IX с почетка 1229, управо је ту постојао православни епископ који је вероватно баштинио традицију старе Сремске епархије Охридске цркве – уп.

на оснивању Српске цркве, дошао је у Србију и постао сабрат жичке обитељи у трећој деценији XIII столећа. Истакавши се ревношћу, убрзо је постао најближи сарадник Савин и он га је примио у своју келију.⁶ Пре но што је рукоположен за архиепископа у првој половини 1234. године,⁷ Арсеније је, по Савиној жељи, обављао дужност епископа саборне цркве архиепископије у Жичи. Управљао је Српском црквом скоро тридесет година, до 1263, када се због тешке болести која га је приковала за постељу повукао с трона. Умро је 28. октобра, три године касније, у месту Црнци, на метоху архиепископије у Затону на Лиму.⁸

Старију, једнобродну цркву Арсеније је проширио ка истоку, где је, порушивши првобитну олтарску апсиду, дозидео куполу с носећом супструкцијом, правоугаоне бочне певнице и троделни олтарски простор с пространом средишњом апсидом и две мале полукружне конхе.⁹ Храм је доследно понављао изглед узора – Спасове цркве у Жичи. Опис другог чуда са Арсенијевим моштима сведочи о постојању припрате, док давно уочени остаци фасадног малтера на јужном, некада спољном зиду Светих апостола говоре да је црква споља била обојена у црвено.¹⁰

М. Динић, Средњовековни Срем, Гласник Историског друштва у Новом Саду 4/1 (Сремски Карловци 1931) 1–12; о постојању монашких обитељи *грчког обреда* у областима на југу Угарске током дужег раздобља в. Марковић, Православно монаштво, 37–40.

⁶ На грчком *συκελλος*. У рановизантијском периоду синкелиоти су најчешће и наслеђивали своје менторе на владичанском трону – cf. Darrouzès, Recherches, 17–19.

⁷ У време смене на престолу Српске цркве настао је и најстарији Арсенијев портрет, насликан на северном зиду јужног параклиса уз студеничку спољну припрату – в. Миљковић, Житија, 132.

⁸ В. С. Јовановић, *ѡрѣнѣа оу затонѣ* – прилог средњовековној археолошкој топографији, ЗФФ 9/1 (1967) 163–171. За податке о животу архиепископа Арсенија в. Данило Други, Животи, 232–272.

⁹ Првобитно је олтарска апсида Светих апостола имала само два прозорска отвора, попут нешто млађе Придворице, док су средишње окно и унутрашња проширења тада бочних прозора плод позније преправке. За сличности између пећког и поменутог храма на горњем току Студенице в. В. Кораћ, Место Придворице у рашкој архитектури, Рашка баштина 1 (Краљево 1975) 33–46 (= Између Византије и Запада, Београд 1987, 157–173).

¹⁰ Животи, 266–267; Ђ. Бошковић, Осигурање пећске патријаршије, Српски књижевни гласник 34/6 (Београд 1931) 440; *исѣи*, Архитектонски извештаји (1), ГСНД 11 (1932) 214; Ђурић, Ђирковић, Кораћ, Пећка патријаршија, 26–32; М. Чанак-Медић, Архитектура прве

ГНЕ НАШЪ ВЪ МНОСОУТНВА ОВНХРЪСНІ НСТЬ

МА МАТВО ВЪ ХОДЕТЬ ВЪ СВЪРОУНСЪ СТРАХОМЪ Д

СЛЫНЪ ТВОИ ГАЛЪ ТАРЪ ПОМЕНЪ ТЕ ЖЕН

Распоред живописа такође је верно подражавао сликани програм архиепископског седишта.¹¹ Обновљени и преуређени храм постао је католикон новооснованог манастира по жељи ктитора,¹² који је у југоисточном углу западног травеја наоса припремио себи гроб обележен мермерним саркофагом.¹³

По вољи наручиоца, свети Сава, његов учитељ и претходник на архиепископском престоу, први је пут у српском средњовековном

половине XIII века, II, Београд 1995, 15–34; сви наведени аутори претпоставили су да су бочни параклиси, на чијим су местима у XIV столећу подигнуте цркве Светог Димитрија и Богородице Одигитрије, настали у време Арсенијеве обнове. Недавно је убедљиво показано да први српски архиепископ није, како се понекад помишљало, могао да буде ктитор Светих апостола – в. М. Марковић, Прво путовање светог Саве у Палестину и његов значај за српску средњовековну уметност, Београд 2009, 128–135.

¹¹ Марковић, нав. дело, 169–186; Д. Војводић, Жича и Пећ – прилог разматрању сличности два програма зидног сликарства, Саопштења 43 (2011) 31–45.

¹² Старија, вероватно сеоска црква могла је служити за молитвено окупљање испосника из оближње *йустииње* (в. нап. 3), те би се у ктиторском подухвату Савиног ученика могла препознати тежња да се овом најстрожем виду монашке аскезе пружи додатни подстицај из врха Српске цркве.

¹³ Чанак-Медић, нав. дело, 68.

сликарству представљен у Служби архијереја, уз најпознатије оце хришћанске цркве.¹⁴ Светитељски лик оснивача Српске архиепископије добио је место још једном – у суседној, северној просторији, протесису. Насликан је такође у првој зони апсиде, како се, с ктитором Арсенијем, клања Христу Агнецу у полукалоти, у симболичној представи службе проскомидије.¹⁵ У поворци најугледнијих *настѡвника* вере који се клањају Агнецу, иконографски уобличеној на крају XII столећа,¹⁶ већ средином наредног века своје место налазе нарочито заслужни и поштовани локални архијереји, попут познатог атинског митрополита Михаила Хонијата из Светог Петра у Каливији Кувари на Атици или светог Јована Калоктена, митрополита Тиве, у крипти Светог Николе у беотијској Камбији.¹⁷ Док на југу

¹⁴ На северу, иза светог Василија, Григорија Богослова и Кирила Александријског – в. Бабић, Литургијски текстови, 78.

¹⁵ *Иста*, Симболично значење живописа у протезису Светих Апостола у Пећи – Прилог конзерваторским истраживањима и документацији, ЗССК 15 (1964) 173–181; Ј. Радовановић, Иконографија фресака протезиса цркве светих Апостола у Пећи, ЗЛУ 4 (1968) 25–61.

¹⁶ То је била уобичајена декорација прве зоне олтарских конхи у позновизантијској уметности – Бабић, Христолошке распре, 9–29.

¹⁷ А. К. Орландос, Η προσωπογραφία Μιχαήλ τοῦ Χωνιάτου, ΕΕΒΣ 21 (1951) 210–214; N. Coumbaraki-Pansélinou,

ΠΣΩΑΤΑΪΣΤΩΟΡΗΓΗΥΕΣΤΥΝΥΝΟΜΩΔΑΖΕ

ΕΘΔΟΥΜΑΤΥΙΧΥΠΗΕΤΥ ΗΑΣΤΥΝΥΝΥΝΗΝ ΜΥ

ΜΕΝΕΓΡΕΪΣΥΝΑΓΟΑΡΥΣΕΝΗΝΑ . . .

Балканског полуострва локална црквена средишта са својим знаменитим архијерејима из претходног периода постају једини ослонац Ромеја под иноверном влашћу, у српској држави њени први архиепископи истичу се као симбол новостечене црквене аутокефалности.

Ликови ктитора у олтару, најсветијем делу храма, и просторима који му припадају, представљени у проскинези или попрсју, нису ретка појава. У задужбинама јеромонаха Неофита у области Пафа на Кипру (1182/3. и 1195/6), епископа Данила у Бијелој у Боки которској (с почетка XIII столећа) или Арсенијевог савременика јеромонаха и вероватно игумана Панагије Мавриотисе код Костура Манојла (1259–1264)¹⁸ ктитори су сликани у најнижој зони. Скривени олтарским преградама, били су видљиви само посвећенима, свештенослужитељима, што су и сами били. Према нешто млађим примерима такође из грчког

Saint-Pierre de Kalyvia-Kouvara et la chapelle de la Vierge de Mérenta, Солун 1976, 68–70, 118; *М. Панајојиди*, Οί τοιχογραφίες τῆς κρύπτῆς τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὰ Καμπιά τῆς Βοιωτίας, Actes du XVe Congrès, II/B, 598–601, 614–615.

¹⁸ *C. Mango, E. J. W. Hawkins, The Hermitage of St. Neophytos and Its Wall Paintings, DOP 20 (1966) 119–206; Шеровић, Црква, 278; Kalopissi-Verti, Dedicatory Inscriptions, 29, 96–97, n° B 2b; Дракојулу, Η πόλη της Καστοριάς, 80–81.*

света може се закључити да су у олтару натписе о својим ктиторским делима готово без изузетка остављала само свештена лица различитих категорија, од најнижих, анагноста, преко свештеника и јеромонаха, до епископа. Такви натписи се, на пример, срећу у манастиру Христа Спаса близу мегаридског Алепохорија (у трећој четвртини XIII века) или у двама црквама на полуострву Мани на Пелопонезу – у Светим Теодорима у Кафиони (1263–1271) и Арханђелу Михаилу у Полимити (1278).¹⁹ На истом месту као у пећким Апостолима, између Службе архијереја у првој зони живописа и полукалоте олтарске конхе, изведени су, у једном реду, ктиторски натписи у главним црквама малих манастира Свете Ане у Амарију на Криту (9. јула 1225) и Светог Николе у коринтској Кленији (1286/7), а затим у храму такође посвећеном мирликијском чудотворцу у Сангрији на Наксу (1269/70).²⁰ Наведени,

¹⁹ Јереј Лав Кокалаки, Георгије, епископ Велигошта и његов синкел чије је име уништено, те свештеник нечитљивога имена, такође због оштећења – в. *Д. Мурики*, Οί τοιχογραφίες τοῦ Σωτήρα κοντά στοῦ Ἀλεποχώρι τῆς Μεγαρίδος, Атина 1978, 10; *N. B. Drandakis, Les peintures murales des Saints-Théodores à Kaphiona (Magna du Péloponnèse), CA 32 (1984) 163–165; Kalopissi-Verti, op. cit., 63, 66–67, 74–75, n° A 14, A 18, A 21b.*

²⁰ Имена ктитора – двојице јеромонаха и анагноста – данас такође више не постоје, cf. *ibidem*, 76–77, 86–87, 91, n° A 24, A 34, A 40.

територијално удаљени примери, између којих се не могу успоставити узајамне везе, говоре о старијој општеприхваћеној пракси, чији корени сежу до уметности рановизантијске епохе.²¹

Настанак најстаријег пећког сликарства обично се датује у време око 1260. године,²² чему у прилог говори и претпоставка да је свети Сава у поворци архијереја на северној страни насликан иза светог Кирила на основу једног места из Савиног житија које је јеромонах Доментијан 1253/4. довршио у Кареји. Своје дело, у којем се први

²¹ Довољно је сетити се мозаичких представа епископа Еклесија или Еуфразија из полукалите олтарске апсиде равенске цркве Сан Витале односно из базилике у Поречу.

²² Ђурић, Византијске фреске, 37–39; Ђурић, Ђирковић, Кораћ, Пећка патријаршија, 40–41.

српски архиепископ пореди са славним александријским архипастиром из прве половине V столећа, писац је послао на српски двор, наручиоцу краљу Стефану Урошу I.²³

²³ В. Ј. Ђурић, Свети Сава Српски – нови Игњатије Богоносац и други Кирил, ЗЛУ 15 (1979) 96–98; Миљковић, Житија, 27–29, 201. Постоји мишљење, засновано на истакнутом месту које у сликарству протесиса узима пророк Данило, да је сликарство у овој просторији настало 1271/2, док је на трону Српске цркве, као први тог имена, био имењак поменутог старозаветног пророка – в. С. Пејковић, Архиепископ Данило I – ктитор фресака у проскомидији пећке цркве Светих апостола, Зограф 30 (2004/5) 81–88.

СОПОЋАНИ, СВЕТА ТРОЈИЦА (око 1265)

Натпис у задужбини српског краља Стефана Уроша I (1243–1276), који је некада садржавао и годину исликавања храма, исписан је, као и у старијем студеничком живопису, у подножју тамбура куполе, златним словима на плавој позадини. Текст се протеже целом дужином појаса и био је дуг тринаест и по метара. Оштећен је на више места. Слова су висине око 15 cm.

ИЗД: *Millet, Étude*, 193–194; *С. Мандић*, Заштита Сопоћана, Саопштења 1 (1956) 23; *исѿи*, Псалом из Петрове цркве и ирмос из Сопоћана, Древник, Београд 1975, 45–47; *Живковић*, Сопоћани, 8–9; *Ђурић*, Сопоћани, 22.

ЛИТ: *Радојчић*, Једна сликарска школа, 76–77; *исѿи*, Темнићки натпис, 6 (= Узори и дела, 10); *исѿи*, Старо српско сликарство, Нови Сад 2010², 60.

ѸТВ[РЬЖДЕНН]Ѹ^а НА ТЕ НАДѸЮЩНМ СЕ. ѸТВРЬЖДАН Г(ОСПОД)Н Ц[Р(Ь)К]ОВ[Ь СВОЮ^б Ю]ЖЕ СТЕЖА^с [ЧЬС]ТНОЮ СН^д КРЬВНЮ. СН ХРАМЬ ПОПИСА СЕ. В[Ь^е ЛѸТО ...]

^а [Utvriđen]ije (M – Millet), ѸТВ[РЬЖДЕН]Ѹ (Ma – Мандић); ^б Utvrižd[i gdi cirkiv]i (M); ^с ...жо стежах (Ж), stežali tvoeju (M); ^д [e]si (M); ^е p[ri ... (M).

Писмо је уставно, слова су квадратног облика, писана у реду између две линије. Једино ѓ и ѣ излазе изнад реда. Тачка као интерпункцијски знак налази се у средини реда. Слова а и д исписана су са истоветним украсом на врху; пречкица на и и спојница код ю имају украсну тачку у средини. За глас „у“ употребљава се само ук (ѣ), а не и оник (оу). За обележавање вокалности „р“ користи се танко јер (ѸТВРЬЖДАН, КРЬВНЮ, РЕКОНСТРУИСАНО: Ц[Р(Ь)К]ОВ[Ь]). Скраћенице се појављују у два случаја: ѿ = г(оспод)н; ц[р(ь)к]ов[ь] = ц[р(ь)к]ов[ь].

Натпис је на српскословенском, писан рашким правописом, са употребом само танког јер (ь). То слово пише се, како је већ истакнуто, код вокалног „р“, затим на крају слога, односно речи, то јест у слабом положају (храмь), а вероватно и као носилац слога, то јест у јаком положају (делимично реконструисано: [чъс]тною).

Уиоришиѿе онима који се у ѿебе уздају, уѿврди, Господе, цркву своју, коју си сѿекао часном својом крвљу. Овај храм ѿоиса се године...

Готово читав натпис, изузев завршног дела на североисточној страни, с годином настанка живописа, представља стихове које архијереј с народом пева у опходу током освећења храма.¹ Према сведочењу архиепископа Данила II, супруга Уроша I краљица Јелена у усхићењу је, надгледајући послове на изградњи католикона манастира Градца, своје задужбине, појала управо те стихове, а истим се речима и поменути архијереј, по казивањима његовог ученика и настављача, молио Господу пре почетка подизања Богородице Одигитрије у Пећи.² Исти текст, само на грчком, исписан је такође један век касније око медаљона с попрсјем Христа Пантократора у темену куполе Богородице Перивлепте у Мистри, а затим испод јужног прозора куполе

¹ ΕΥΧΟΛΟΓΙΟΝ, 662; *Subotić*, Η καλλιτεχνική ζωή, 64–65; иначе је реч о ирмосу треће песме трећег гласа канона на јутрењу из *Службе Срепшења Господњег*, који се приписује светом Козми Мајумском – cf. PG 98, 509; *Н. В. Томадакис*, Αισθητική διαφοροποίησης θρησκευτικής καὶ Ἐκκλησιαστικῆς Ὑμνογραφίας, ΕΕΒΣ 28 (1958) 81–82; текст у оригиналу, на грчком, гласи: Τὸ στερῶμα τῶν ἐπὶ σοὶ πεποιθότων στερῶσον, Κύριε, τὴν Ἐκκλησίαν, ἣν ἐκτίσω τῷ τιμίῳ σου αἵματι.

² Животи, 77, 368.

ОТВРЪЖДЕНІЕНАТЕНІДЪЮЩІМСЕ

ОТВРЪЖДАЮЩІ ЦРКОВЬ СВОЮЮ ЖЕ

ТЕЖАУЪСТНОЮ СІН КРЪВНЮ СІНХ

РИМЪ ПОПНСА СЕ ВЪЛЪТО

Б. Живковић, 1981;
Н. Цар, 1982;
Д. Боро, 2013

у крстообразној цркви Светог Јована Претече у оближњој лаконијској Хрисафи, са зидним сликарством из 1367/8;³ исписиван је и на другим местима у храму – на пример, у олтару источног параклиса, уклесаног у стену, у пећинском манастиру Светог Саве крај Трапезунта (1411)⁴ или на западном зиду, изнад врата, као у Светом Николи у охридској Болничкој енорији (1345/6).⁵

³ Д. Мурики, Αἱ βιβλικαὶ προεικόνισεις τῆς Παναγίας εἰς τὸν τροῦλλον τῆς Περιβλέπτου τοῦ Μυστρᾶ, ΑΔ 25 (1971) 250; Н. В. Драндакис, Ὁ σταυροειδῆς ναὸς τοῦ Προδρόμου στὰ Χρύσαφα τῆς Λακεδαίμονος, Λακωνικά Σπουδαὶ 9 (Атина 1988) 306–307.

⁴ G. Millet, Les monastères et les églises de Trébizonde, BCH 19 (1895) 440.

⁵ Грозданов, Охридско зидно сликарство, 39; за датовање тог сликарства в. Г. Субојић, Време настанка цркве св. Николе Болничког у Охриду, Зограф 3 (1969) 16–17; В. Појовска-Коробар, Деисисниот чин во охридската црква Свети Никола Болнички (прели-

Место на којем се текст налази у најстаријем, сопоћанском примеру касније препоручује и Ерминија Дионисија из Фурне.⁶ Живопис Сопоћана уобичајено се датује у године између 1263. и 1268. на основу портрета архиепископа Саве II на крају северне поворке архијереја који се клањају Агнецу у првој зони олтарске апсиде, као и на основу представе Урошевог сина Драгутина без Каталине, дакле настале пре његове женидбе угарском принцемом.⁷

минарна атрибуција), Прилози 44/1–2 (Скопје 2013) 121–142.

⁶ Медић, Стари сликарски приручници, 526; уп. уводно поглавље, стр. 24–25.

⁷ Бурић, Сопоћани, 23–25; в. и мишљење да су сопоћанске зидне слике настале у последњим годинама владе Уроша I – Б. Тодић, Апостол Андреја и српски архиепископи на фрескама Сопоћана, Трећа југословенска конференција, 361–378.

ΜΑΝΑΣΤΙΡ, ΣΒΕΤΙ ΝΙΚΟΛΑ (1270/1)

Τροβродна базилика, подигнута на месту старије цркве, данас је посвећена Богородици. Суђећи по остацима околних грађевина и зидина, као и називу самог села,¹ реч је о манастирском католикону.

Натпис у наосу сачуван је на јужном и северном зиду. Исписан је између прве и друге зоне живописа, у једном реду, црним словима на белој позадини, у виду траке уоквирене црвеном бордуром. На неколико места веома је оштећен и нечитљив. Почетак се налази на западној страни угаоног пиластра с јужне стране олтарске апсиде, а натпис затим тече дуж целог јужног зида и наставља се на северном зиду. Не може се поуздано утврдити да ли се налазио и на западном зиду јер је он у потпуности обновљен 1939. године, па нема никаквих трагова фреско-малтера. У потпуности је ишчезао и са западног дела северног зида у дужини од 205 cm, а након тога се текст може добро пратити. На завршном делу траке, у дужини од 170 cm, у олтару, изнад улаза у проскомидију, изгледа да никада није био исписан. Висина слова варира између 5,5 и 9,3 cm, док се ширина траке с бордурама креће између 20,7 и 28,5 cm.² Дужина натписа на јужној страни износи 12,95 m, а на северном зиду 7,1 m, што је укупно нешто више од двадесет метара.³

ИЗД: *Баришић*, Два грчка натписа, 13–27; *Меловски*, За натписот, 205–213 (издање је непотпуно,

¹ Село Манастир налази се у живописном пределу Мариова, изнад десне обале Црне реке, тридесетак километара југоисточно од Прилепа.

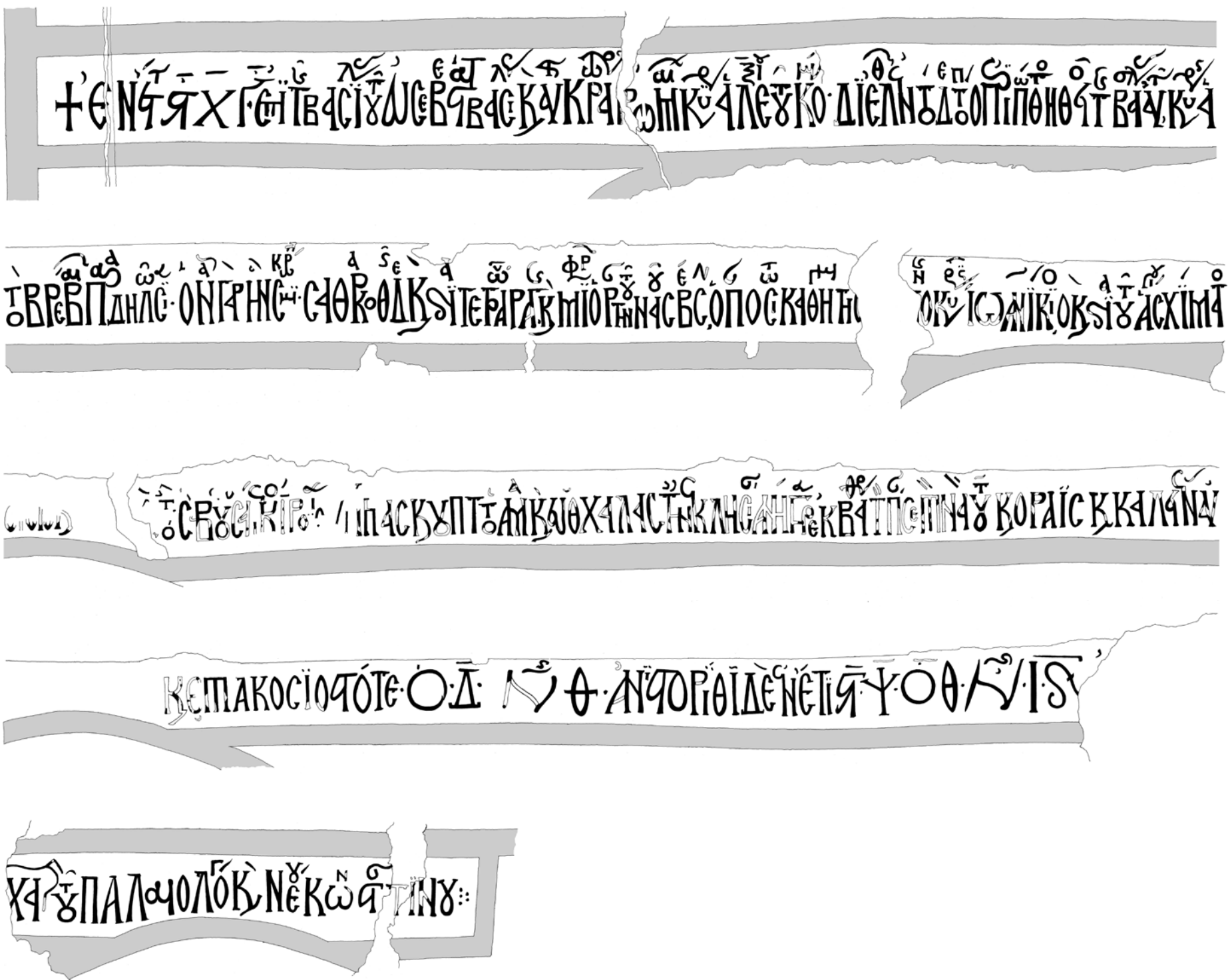
² Трака с натписом понегде је изнад полукружно завршених аркада ужа од двадесет сантиметара.

³ Уколико је натпис био исписан и на западном зиду, његова оригинална дужина износила је готово двадесет пет метара.

с коментарима појединих делова из претходно цитираног рада – прим. аутора); *исѿи*, Натписот, 37–61.

ЛИТ: *D. Koco, P. Miljkovic-Peprek*, La basilique de St. Nicolas au village Manastir dans la region de Moriovo, Actes du X Congrès international d'études byzantines, Istanbul 1957, 138–139; *исѿи*, Манастир, 5–6, 8–27, 29, 50–51, 98–101, сл. 9–10а, 14–16, 18, 19а, 37, 51–53, 56–57, 58, таб. I, III–IV; Прилеп и Прилепско низ историја, I, Прилеп 1971, 93, 97, 99; *Ђурић*, Византијске фреске, 16; *Миљковић-Пејек*, Новооткриени споменици, 11–13; *Балабанов, Николовски, Корнаков*, Споменици, 182–183.

† ἐν ἔτει^α ς χ γ ἐπὶ τῆς βασιλ(εῖ)ας τοῦ εὐσεβεστάτ(ου) βασιλέως καὶ αὐτοκράτωρ[ος] Ῥωμαίων κυρ(οῦ) Ἀλεξίου τοῦ Κομν[ηνοῦ]. Διελθὼν^β ἐν τόδε^с τόπ(ον) ὁ περιπώθητο(ς) θεῖο(ς) τῆς βασ(ι)λ(εῖ)ας αὐτ(ῆ)ς, κυρ(ὸ)ς Ἀλέξιος ὁ πρωτ(ο)στράτ(ω)ρ καὶ ἀρεστ(ὸς)^д τὸν τόπον ἀνήγειρεν^е ναὸν ἐκ βάρων τοῦ ἐν ἀγίοις π(ατ)ρὸς ἡμῶν ἀρχ(ι)εράρχου καὶ θαυματουργ(οῦ) Νικολ(άου) ... καὶ τιμήσεως αὐτῷ διὰ χρυσοβού[λλου] κτήμ(ατα) οἶκα προκυρῶσ(ε) καθ(ῶς)^ф τὸ βρέβαιων παραδηλῶσειν.^g Ὁ ναὸς γὰρ ἦν σμικρῶτ(α)τ(ος),^h σαθ(ρὸς),ⁱ ῥακοθ(εῖ)ς δὲ καὶ διατετρω[μένος] ἀρ(ρ)αγῆς^j καὶ μὴ φ(έ)ρων ὄραν τὴν τοῦ ναοῦ σβέσιν ὁ πανοσιώτ(ατος) καθηγ[ού]μ(ενος) τῆς μονῆς ὁ κυρ(ὸ)ς Ἰωαν(ν)ίκιο(ς), ὁ καὶ διὰ τοῦ ἀγίου^k σχίματο(ς) ἐπωνο[μασθεῖς] Ἀκάκιος καὶ^l χωρέ[σας] ὑπ(ἐρ) χρη(μά)των ἀν(α)χωρ(εῖ)^m τοῦτον θεῖαν εὐσ(εβ)ῆςⁿ ἐπιχωρῖν^ο καὶ ἐν ὑπηρεσί[α] ἄγειν ὁ καὶ пр[ο]καλ[έ]σα[ς]^p τοὺς ἐν Χρ(ιστ)ῷ ἀδε[λφους] αὐτοῦ

Н. Дудић, 2004

... ἅμα καὶ εὐθ[ὺς] χαλάσ[ας] τήν^α ἐκ(κ)λη-
 σίαν^τ ἀνήγυρεν^ς ἐκ βάθρ(ων) τὸν πάνσεπτον
 ναὸν τοῦ[τον] καὶ οραΐσ(ας) καὶ καλεῖ ἐν
 αὐ[τοῖς] τὸν ἐν χρωματουργίμασιν πικυλο-
 τρόπ(οις) καὶ ἐν βαθεῖ γνόμ(ονας) χεῖρ(ας)
 ταπινότ(α)τ(ος) Ἰω(άννης) διάκον(ος)^μ καὶ
 ἐπὶ τῶν κρίσεων^ν τ[ῆς] ἀγιωτ(ά)τ(ης) ἀρχ(ι)-
 επισκοπῆς, καὶ ... [ἐν ἔτει ἑξακισχιλιοστό] καὶ
 ἑπτακοσιοστό τε ο δ, ἰν(δικτιῶνο)ς θ, ἀνι-
 στορίθι δὲ ἐν ἔτι ς ψ ο θ, ἰν(δικτιῶνο)ς ιδ,
 [ἐπὶ τῆς βασιλ]είας τοῦ εὐσεβεστάτου μεγ(ά)
 λ(ου) βασιλέως καὶ αὐτοκράτωρος Ῥωμαίων
 Δοῦκα Ἀγγέλου Κομνηνοῦ Μιχαὴλ τοῦ Πα-
 λαιολόγ(ου) καὶ Νέου Κωνσταντίνου

^α ἔτι (M – Меловски); ^β Δί ἐλθὼν (M); ^γ τό(ν)δε (B – Баришић); ^δ ἀρεσάμενος (B); ^ε ἀνήγυρ(ε) (B), ἀνήγυρ(α) (M); ^ς προκυρῶσ(ε) καθ(ηγούμενος) (B); ^ς βρέβ(ιον) παρα-
 δελῶσαι (B), βρέβ(ιον) π(α)ρ(α)δηλ(ῶ)σ(α)ι (M); ^β μικ-
 ρός (B); σμικρῶτ(α)τ(ος) σμικρός (B); ^ι σαθρ(οθεῖς) (B);
^ι ἀραγεῖς или ἀρ(ρ)αγ(ής) (B); ^κ ἀγγελικοῦ (B, M); ^ι ὁ καὶ
 (M); ^μ ἀν(α)χωρ(ι) (M); ^π θεῖον εὐσεβέστατον (B); τὸν
 θεῖον ναὸν, εὐσεβῶς (M); ^ο ἐπιχωρεῖν (B); ^π δὲ π(α)ρα-
 καλ(ε)σά(μενος) (B); ^ρ εὐθαληστ(άτην) (B); ^τ ἐκλεισίαν
 (M); ^ς ἀνήγυρ(α) (M); ^τ ἐνχρωματ(ευ)οῦ(σιν) προτίμας,
 πικυλοτρόπους (B); ^μ γνόμ(οναν) χεῖρ(αν) ταπινότ(α)τ(ον)
 Ἰω(άννην) διάκον(ον) (M); ^ν ἐπίτροπος καὶ ρί(φερενδ)ά-
 ριος τῆς (B); ἐπιτ(α)κ(τικὸν) ρι(φαιρενδ)άριον τ[ῆς] (M).

Текст је писан мајускулом, а речи су саставље-
 не, са знацима за аспирацију и акцентима. Текст
 натписа почиње знаком крста као симболичном

ΛΕΟΠΡΑΥΚΡΕΤΩΝΝΥΡΑΘΝΚΒΑΤΕΝΤΟΙΣΤΡΟСНМАЕРΩΑΝΙΚΟ ΚΤΙΝΙΣΥΛΙΧΡΩΕΒΚΗΟΚΑΓΡΚΥΚΑΘ

ΕΓ ΝΟΑΚΚΙΟΣΚΧΩΡΕΝΠΡΩΝΑΧΡΩΡΩΤΘΗΝΩСΘΙΧΕΝΝΥΝΩΑΕΝΟΥΓΚΛС48НХΩΛΕΑΥ8.Π.Ι.ΘαΙΕΙΟΚΑ

ΤΕΝΧΡΜΑΥΡΜΑΣΠΙΚΥΛΟΒΠΕΒ409НОХУТАΠΙΝΟΙΩΔΙΚΟΚΕΠΙΓΡΕΑΛΑΡΕΠΙСКК М / СТТ.Ι.Ρ.

9AC 8ωCεβε948Hε.Β40ΛΚ.ΥΤ ΚΡΑΩΡСΩМАΙДХАГЕΛУКОМНН.М

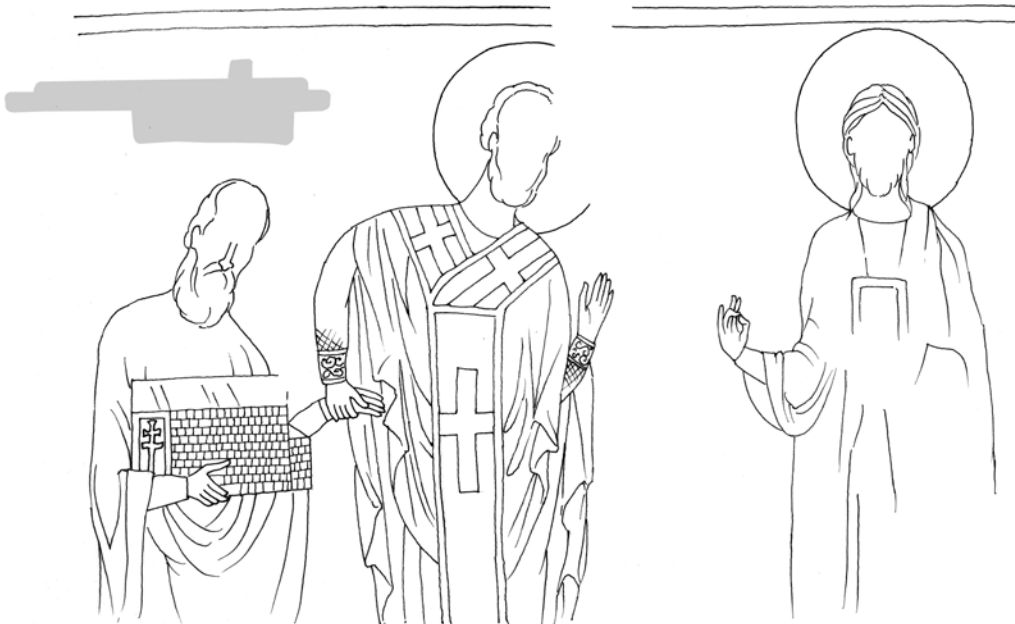
инвокацијом. Могу се приметити ортографске и језичке грешке; писменост је на нижем нивоу од вештине исписивања слова. Уколико је тежња за декоративношћу већа, утолико је виднија тежња да се слова изводе у бројним варијантама облика и величине, а поједина се преузимају и из курзивног писма; веома су честе и разнолико изведене лигатуре, а приметан је и континуиран и пропорционално распоређен слој суперпонираних знакова, као што су слова, знаци за скраћивање, акценти итд. Сразмерно велики број речи исписан је у скраћеном облику, чему разлог треба тражити у недостатку простора, односно у обиму текста или жељи за декоративним изгледом целине. Знаци за аспирацију нису увек правилно коришћени, обе аспирације обележавају се слично, а код извесног броја речи тај се знак налази и на унутрашњим слоговима. Изнад готово сваког слова *ι* налази се трема, а понекад и изнад *υ*. На понеким местима среће се једна тачкица или три тачкице које раздвајају речи, али и читаве реченице. Ортографија заостаје за спољним изгледом, а поред историјског начина писања, заступљен је и фонетски. Слово *ι* често се исписује уместо *ει*,

η, *οι*, кратко *ο* замењује се дугим и обратно, а *υ* се понекад користи уместо *ι*. Текст је исписан једноставним приповедачким стилем хроничарског набрајања.

Ϛ — ст; ϛ — ης; Ϝ — ας; Ϟ — ευ; Ϝ — έως;
 Ϛ, ϛ — και; Ϟ — ων; Ϝ — ρου; Ϟ — εν; Ϟ — пер;
 Ϝ — ει; ϛ — ης; ϛ — ος; Ϟ — ον; Ϛ — ек; Ϟ — пар;
 Ϝ — αν; Ϟ — ιν; Ϟ — γγ.

† Године 6603, за владавине благочасџивог цара и самодрица Ромеја кир Алексија Комнина, љролазећи овим крајем, љрељубазни ујак царсџива му кир Алексије љроџосџираџор заволе ово месџо и из џемеља љодџже храм међу свейима оца нашег архијереја и чудоџворца Николе ... и, као шџо доликује, хрисовуљом љоседе је љоџврдио, како сџоји у вревију.⁴ Будући да храм беше мали, заџу-сџео, ошџећен и овешџао, исџрајан и не

⁴ Инвентар манастирске имовине с поменом ктитора.

Н. Дудић, 2004

могавши да њоднесе њроѡадање храма, ѡресвећени игуман манасѡира кир Јоаникије, у свеѡј схими назван Акаије, ѡреѡѡсѡавивши ѡбожностѡ новѡу и уз ѡмоћ своје сабраће у Христѡу ... одмах ѡ рушењу цркве из ѡемеља ѡдиже овај ѡресвеѡи храм и ѡозва да га разноврсним бојама украси вешѡа рука смерног Јована, ѡакона и ἐπι τῶν κρѡσεων ѡресвеѡе Архиеѡискоѡије, и ... [године шестѡ хиљада и]⁵ седамстѡ 74, индикѡа 9, а живоѡиса године 6779, индикѡа 14, за владе благочастѡивог великог цара и самодрѡица Ромеја Дуке Анђела Комнина Михаила Палеолога и Новог Констѡанѡина.

Натпис из Манастира јединствен је не само по димензијама и облику већ и по својој садржини.⁶ Он у сажетој форми представља најстарију

⁵ Реконструкција аутора.

⁶ Натпис у једном реду, у виду траке, између прве и друге зоне живописа среће се још у два познија примера: у параклису Светог Евтимија призданом уз источни део базилике Светог Димитрија у Солуну и у цркви Светог Николе близу села Плаца на полуострву Мани, на Пелопонезу. У солунском параклису натпис који се пружа дуж северне половине западног зида и на северном зиду наводи имена ктитора протостратора Михаила Главе и његове супруге Марије Палеологине, као и годину 1302/3, док у Светом Николи натпис с поменом ктитора Константина Спана, πανσѡβαστος τѡαѡσѡ(ς) дрѡγγѡу Μελιѡѡν, и његове жене чаушине Марије и с годином 1337/8. почиње у северозападном углу наоса, тече преко северног зида, апсиде и јужног зида, а завршава се у југозападном углу главног црквеног брода – cf. Spiesser, Inventaires, 167–168, n° 19; E. H. Цигаридас, Οι τοιχογραφίες του παρεκκλησίου του Αγίου

историју манастира, која није позната из других извора. Подаци о оснивању и првом ктитору највероватније су преузети из манастирских аката који данас не постоје или из ктиторског натписа првобитне цркве Светог Николе, оне што ју је 1094/5, у време владавине Алексија I Комнина, подигао царев сродник и имењак протостратор Алексије.

Сам термин *θεѡς* вишезначан је. У византијским изворима означавао је очеву и мајчину браћу, као и мужеве очевих и мајчиних сестара, у различитим степенима сродства.⁷ Први ктитор Светог Николе био је, изгледа, василевсов рођак по мајчиној линији, јер је у роду Комнина цар Алексије био први који је понео ово име, и то по оцу своје мајке Алексију Харону.⁸ Царева ма-ти Ана потицала је из породице Даласина, те постоји могућност да је ктитор Светог Николе био припадник те познате магнатске породице малоазијског порекла, тим пре што су Теодор и Дамјан, најистакнутији представници овог рода, током седме и осме деценије XI столећа били војни управници у западним областима царства, први као дукс Солуна и Сера, а други као дукс Скопља.⁹

Протостратор је крајем XI столећа био један од највиших заповедника царске војске у Византији.¹⁰ Тактикони из претходна два столећа и етимологија саме речи указују пак на тадашњи релативно низак положај протостратора у дворској хијерархији, као и на његово задужење главног надзорника царских стаја.¹¹ Познати спис Константина VII Порфирогенита (913–959) по-дробније нас обавештава о месту протостратора у дворском церемонијалу, где се он појављује

Ευθυμίου (1302/3) στον ναό του Αγίου Δημητρίου, Солун 2008, 16–17; Rhoby, Fresken und Mosaiken, 199–202, n° 112; D. Mouriki, Les fresques de l'église de Saint-Nicolas à Platsa du Magne, Athènes 1975, 12–18; D. Feissel, A. Philip-pidis-Braat, Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance. III – Inscriptions du Péloponnèse (à l'exception de Mistra), TM 9 (1985) 330–332, n° 70.

⁷ О значењу речи *θεѡς* на примеру породице Палеолог детаљно је расправљао St. Binon, A propos d'un prostagma inédit d'Andronic III Paléologue, BZ 38 (1938) 146–155.

⁸ Уп. Βαρζος, Ἡ γενεαλογία, I, 87.

⁹ Cheynet, Vannier, Études, 90–91, 94.

¹⁰ A. Hohlweg, Beiträge zur Verwaltungsgeschichte des Oströmischen Reiches unter den Komnenen, München 1965, 111–117.

¹¹ N. Oikonomidès, Les listes de préséances byzantines des IXe et Xe siècles, Paris 1972, 304, 307, 337–338.

Н. Дудић, 2004

као нека врста владаревог ађутанта задуженог за цареву безбедност. Он је, на коњу или без њега, непосредно пратио цара у току војних похода, у лову или приликом тријумфалних улазака у град, водио је коња ког је василевс јахао у свечаним поворкама после богослужења у цркви Свете Софије или је, уз друге дворске достојанственике, дочекивао стране посланике у палати приликом њихове аудијенције код цара.¹² Испрва су у то звање особе именоване само захваљујући својим способностима и посебној оданости владару и нису биле угледног порекла. По природи своје дужности протостратори су уживали нарочито владарево поверење, што им је касније омогућавало брз успон на лествици друштвене хијерархије.¹³ Од средине XI столећа, међутим, звање протостратора добијали су чланови најмоћнијих магнатских породица, који су често били у сродству са самим царем¹⁴ и који су сви одреда били истакнуте војсковође. Њихов задатак више није био, као раније, само да прате владара у боју већ су и командовали делом царских трупа или су чак, у цареву име

¹² Constantini Porphyrogeniti, *De cerimoniis aulae byzantinae*, ed. I. I. Reiskii, Bonnae 1829, 81, 490, 568, 608–610.

¹³ Тако је у IX столећу, у његовој првој половини, познати војсковођа јерменског порекла Манојло, који је служио под четворицом владара, своју каријеру започео као протостратор под Михаилом I Рангабеом (811–813), потом је био стратег теме Арменијака, да би 838. преминуо као доместик схола. Још је вртоглавији био Василијев успон средином истог столећа. Он је ступио у службу Михаила III као протостратор и за нешто више од једне деценије постао је његов савладар, ликвидирао је свог патрона, попео се на ромејски престо и постао оснивач династије чији су припадници владали Византијом готово два столећа – *Guilland, Recherches*, 478–479.

¹⁴ Роман Склир, брат царевог љубавнице, био је протостратор под Константином IX Мономахом (1042–1055), а Манојла, најстаријег брата Алексија I Комнина, за протостратора је именовано Роман IV Диоген (1068–1071), док је за владе Михаила VII Дуке (1071–1078) протостратор био његов брат од стрица Константин Дука – *ibidem*, 480–481; *W. Seibt, Die Skleroi*, Wien 1976, 76–85; *Варзос, Η γενεαλογία*, I, 61–64; *Polemis, The Doukai*, 59–60.

и по његовом налогу, самостално руководили читавим војним походима. Историчари с краја XI и из прве половине наредног столећа звање протостратора сматрали су једним од најугледнијих на двору,¹⁵ а Никита Хонијат га је нешто касније поредио са чином маршала на Западу.¹⁶ Поред значајне војне улоге коју је стекао, протостратор је у том периоду задржао и описане протоколарне дужности као непосредни пратилац цара по дворском церемонијалу, што се може закључити на основу познијих извора.¹⁷

Једини до сада познати протостратор за владе Алексија I Комнина (1081–1118) био је царев шурак Михаило Дука, старији брат царице Ирине.¹⁸ Он је звање протостратора стекао најкасније 1083, учествовао је у бројним биткама против Нормана и Печенег, а последњи пут, како се сазнаје из једног писма Теофилакта Охридског, помиње се у опису борби с Боемундом око Драча 1107/8.¹⁹ Убрзо после тога је умро,²⁰ с обзиром на то да је његов помен 9. јануара забележен већ у типичу царице Ирине за престонички манастир Богородице Кехаритомени, њену задужбину, који је настао између 1110. и 1116.²¹ Постојање још једног протостратора у исто време, Алексија, који је подигао своју задужбину у Мариову 1094/5, упућује на две могућности. Прва је да су већ под Комнинима, тачније још од краја XI столећа, постојала двојица протостратора или их је било више истовремено, а не, како се то досад у науци сматрало, тек од времена Палеолога.²²

¹⁵ Nicéphore Bryennios *histoire*, ed. P. Gautier, Bruxelles 1975, 145.13–15; Ioannis Zonarae *epitomae historiarum*, III, ed. Th. Büttner-Wobst, Bonnae 1897, 412.4–5.

¹⁶ *Choniatae Historia*, 600.46–48.

¹⁷ Арапског пастува ког је Алексије III Анђео узгајао након крунисања у Светој Софији крајем пролећа 1195. за узде је водио протостратор Манојло Камица – *ibidem*, 457–458; у доба Михаила VIII Палеолога, како стоји у простагми тог владара изdatoј приликом крунисања Андроника II за савладара 8. новембра 1272, протостратор је, као и три века раније, у свечаним поворкама носио цареву оружје – *F. Dölger, P. Wirth, Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565–1453*, III, München 1977, 114–115, n° 1994.

¹⁸ *Polemis, The Doukai*, 63–66.

¹⁹ Théophylacte d'Achrida, *Lettres*, 555, n° 120.37.

²⁰ В. слово Манојла Страворомана упућено царици Ирине Дукени поводом смрти њеног брата Михаила, севаста и протостратора – *P. Gautier, Le dossier d'un haut fonctionnaire byzantin d'Alexis Ier Comnène, Manuel Straboromanos*, REB 23 (1965) 195–201.

²¹ *Idem, Le typikon de la Théotokos Kécharitôméné*, REB 43 (1985) 125.

²² *Guilland, Recherches*, 483.

Друга је могућност да Алексије није био царски протостратор, већ протостратор неког локалног магната или војног управника. У претходним столећима протостраторе су у својој служби, осим цара, могли имати и заповедници тема или припадници најбогатијег племства. Тако је 3. јуна 713. Руф, протостратор Опсикаја, по налогу комеса ове теме с војском продро у Цариград и с престола збацио Филипка Вардана.²³ Средином IX столећа Василије је био протостратор код Теофилице, царевог рођака, пре него што га је у своју службу узео сам Михаило III.²⁴ Не постоје примери на основу којих би се поуздано могло тврдити да су и касније, осим царских, постојали и протостратори у служби других достојанственика.

Непуна два столећа по оснивању манастира, уместо старе цркве, мале и оронуте, подигнута је нова, данашња. Јоаникије, други ктитор Светог Николе, као уосталом ни први, није познат из савремених извора. Није извесно ни да ли је то његово световно или монашко име, односно да ли је постао Акакије приликом замонашења или по примању велике схиме.²⁵ Као Акакије, јеромонах, игуман и други ктитор, помиње се и у натпису који прати доста оштећену ктиторску композицију у северном броду цркве. Неуобичајено оријентисана према западном делу цркве, а не ка олтару, композиција обухвата стојећу фигуру Христа, коме свети Никола приводи игумана Акакија.²⁶ Натпис је исписан белим словима на плавој позадини и, делимично реконструисан, гласи:

²³ The Chronicle of Theophanes Confessor, ed. C. Mango, R. Scott, Oxford 1999, 533.

²⁴ Theophanes Continuatus, ed. I. Bekkeri, Bonn 1838, 224–225.

²⁵ С обзиром на то да је у самом натпису нови ктитор најпре означен као игуман манастира, мање је вероватно да за тим следи његово световно име. Ипак, не треба сасвим искључити могућност да је реч о неком угледном мирјанину који је манастир прво обновио, а потом се у њему замонашио и постао његов старешина.

²⁶ Оваквим распоредом Христова фигура по вертикали се доводи у везу са централним ликом Христа Праведног судије, насликаним у монументалној композицији његовог Другог доласка, која запрема целу трећу зону истог, јужног зида у северном броду цркве. Језиком слике игуман Акакије више је него јасно изразио своју жељу да се на Судњем дану нађе с Христове десне стране и да буде придружен хорovima праведника – насликаним управо изнад ктиторске композиције – међу којима смерни монаси заузимају последње место.

[† δέσις τοῦ δού]λου τοῦ θ(ε)οῦ Ἀκακίου ἱερο(μον)άχ(ου) κ(αὶ) καθηγουμ(έ)νου [...].ορεντος. κ(αὶ) δευτέρου²⁷ κτήτωρ[ος]

† Молиѿва слуге Божијег Акакија, јеромонаха и игумана ... и другог кѿиѿора.

Као што се из оштећеног дела натписа на почетку северног зида сазнаје, данашња црква сазидана је 1265/6. Тробродна базилика је, судећи по дебљини зидова и растојању између њих, али и на основу распореда живописа, била покривена дрвеном кровном конструкцијом.²⁸ Средишњи брод од бочних су раздвајала четири пара зиданих, у основи квадратних стубаца, између којих су полукружно завршене аркаде. Док је источни пар интерколумнија, у оквиру олтара, служио као пролаз из средњег дела у проскомидију и ђаконикон, следећи пар према западу био је зазидан пре осликавања цркве. Храм је зидан притесаним каменом, а репрезентативнији начин градње, каменим квадерима уоквиреним опеком, примењен је само на фасади олтарске апсиде. Равне фасадне површине биле су оживљене низом плитких полукружних ниша и, сем централне апсиде, омалтерисане. На њима је фреско-техником било опонашано наизменично зидање каменом и опеком. То се може закључити на основу модела цркве који игуман Акакије држи у ктиторској композицији, али и на основу остатака оригиналног фреско-малтера на источном делу јужног зида храма.

Пет година касније, 1270/1, како стоји у наставку натписа на северном зиду, црква је живописана. На челу сликарске дружине задужене за тај посао налазио се ђакон Јован, који је при Охридској архиепископији тада обављао дужност познату као ἐπὶ τῶν κρίσεων.²⁹ У завршном делу натписа на јужном зиду помињу

²⁷ Код *Баришић*, Два грчка натписа, 16, претпоследња реч прочитана је као δὲκ(άτου) ἔτους, услед чега је претпостављено да је у тренутку настанка натписа Акакије био игуман већ десет година.

²⁸ Средишњи брод је покривен полуобличастим сводом највероватније у првој половини XIX столећа. Писци до сада једине монографије о Манастиру били су склони мишљењу да је црква и првобитно над главним бродом имала свод, који је у XIX веку само замењен новим – *Коцо*, *Миљковић-Пејек*, Манастир, 33–34.

²⁹ *Калойиси-Верѿи*, Οἱ ζωγράφοι, 148; реч је о службенику при црквеном суду чија је дужност била да надгледа парницу, да се стара око реда у судници и да уводи окривљене – cf. *Darrouzès*, Recherches, 377–378.

се његово име и црквени чиновни, а његова се сликарска вештина хвали. Као главни мајстор у скупини, ђакон Јован највероватније је осликао равне зидне површине средњег брода – насликао је Велике празнике у највишој зони, фриз допојасних ликова мученика у средњој и стојеће фигуре у доњој зони. Његово сликарство, светлог колорита и с грацилним фигурама издужених пропорција, у великој је мери избледело, што сведочи о томе да је црква током дужег периода била без кровног покривача. На основу ретких боље очуваних ликова, попут попрсја светог Климента, папе римског, у олтару, може се закључити да је реч о уметнику који је припадао главним токовима византијског сликарства свога доба. Префињена моделација инкарната широким светлозеленим сенкама, маниристички издужене фигуре и минуциозна обрада праменова косе и браде у потпуности заслужују – за ову врсту натписа неуобичајене – речи похвале исказане сликарском умећу ђакона Јована у Манастиру.

Судећи по рукопису, натпис на северном зиду исписао је сам ђакон Јован, док је на јужном то учинио његов помоћник, мајстор сасвим другачијих ликовних схватања, чији рад обележавају упечатљиви, експресивни ликови и жив, интензиван колорит. Његовој се руци могу приписати фреске горње зоне олтарске апсиде, Богородица са два анђела и Причешће апостола, као и ликови праотаца, светих ратника и мученика на потрбушју лукова на јужној страни. Површине које су биле мање изложене погледима посетилаца осликали су живописци далеко скромнијих могућности. У бочним бродовима радила су по двојица сликара, а њима ваља придодати и мајстора који је у првој зони олтара насликао Службу архијереја. Радећи на челу тако бројне скупине, ђакон Јован је могао у релативно кратком року завршити сликани украс.

Том приликом фигуралну декорацију су, осим унутрашњости, добиле и фасаде западних делова храма. Данашњи остаци тог веома избледелог сликарства уочљиви су на зидовима јужног брода, на његовом западном зиду и у продужетку, на делу јужног зида. По угледу на наос цркве, живопис је распоређен у две зоне, у којима су попрсја и, испод њих, стојеће фигуре. На западном зиду допојасне фигуре добиле су место у полукружно завршеним плитким нишама. На јужном зиду, међутим, нише су зазидане, чиме је добијена равна, непрекинута зидна површина, на којој су насликана попрсја. На истом зиду у првој зони, као и на ступцима у наосу, испод

сликаних тролисних аркада представљени су свети ратници.³⁰

На крају натписа истиче се да је храм Светог Николе обновљен у време владавине Михаила VIII Палеолога. Битка која се одиграла почетком лета 1259. у пелагонијској равници окончала је реконквисту средишњих области Балкана и после полувековног смењивања различитих господара учврстила је ромејску власт на тим просторима.³¹ Сређивање прилика свакако је утицало и на оживљавање задужбинарске делатности, о чему најбоље сведочи Акакијев ктиторски подухват. За њега и његове савременике оличење обновљене моћи царства несумњиво је био сам владар. Величање личности Михаила VIII показује и сам натпис у Манастиру, где је василевс означен не само као изданак угледних византијских породица чији су припадници владали царством током претходна два столећа већ и као Нови Константин. Доследно побројана породична имена Дука, Анђела, Комнина и, наравно, Палеолога³² налазе се и у потписима свих хрисовуља Михаила VIII.³³ С друге стране, тријумфални улазак у новоослобођену престоницу на дан Успења Богородичиног, 15. августа 1261. и свеопшта обнова Цариграда која је уследила после полувековне латинске владавине³⁴ дали су повода ученим савременицима да првог владара из куће Палеолога пореде са оснивачем града. Тако се Михаило VIII као Нови Константин помиње у њему посвећеним панегирицима

³⁰ Ово сликарство различито је датовано, у почетак XVI или крај XIII века – Коцо, *Миљковић-Пейек*, Манастир, 28–29; *Миљковић-Пейек*, Новооткриени споменици, 13–14. Његово постојање упућује на претпоставку да је уз западне делове храма накнадно била подигнута некаква лака конструкција, можда у облику отвореног дрвеног трема, која је овај живопис штитила.

³¹ Нешто више од једне деценије по осликавању цркве, након освајања српског краља Милутина, област Мариова постала је ромејско погранично подручје према северном суседу и то је била током наредних пет деценија.

³² О царевим прецима и родбинским везама с побројаним династијама на основу којих је стекао право на званично коришћење њихових имена cf. *Laurent, La généalogie*, 125–149.

³³ *Acta et diplomata*, III, 84; IV, 28; V, 13, 260; *Actes de Xéropotamou*, ed. *J. Bompaire*, Paris 1964, 93, n° 10.73–76; *Actes de Lavra*, II, Paris 1977, 11, 16, n°s 71.111–116, 72.102–107; Βυζαντινὰ ἔγγραφα τῆς μονῆς Πάτμου, Α', пр. *Е. Л. Врануси*, Атина 1980, 129, бр. 14.57–62; *Iviron*, 92, 58.103–106; *BMFD*, 1191.

³⁴ *A.-M. Talbot, The Restoration of Constantinople under Michel VIII, DOP 47 (1993) 243–261.*

из пера Манојла Оловола и Георгија с Кипра, потоњег цариградског патријарха Григорија II.³⁵ По Пахимеру, први је Михаила VIII назвао Новим Константином патријарх Герман III (1265/6), који је дао да се изради и у западном делу Свете Софије, између два пурпурна стуба, изложи тканина исте боје, с представом цара и натписом у којем је он означен као νεός Κωνσταντῖνος.³⁶ Поред савременика, и сам Михаило VIII користио је ту синтагму у својој званичној титулатури, попут неких својих славних претходника на царском престолу.³⁷ То показују оловни печат чији текст слави Михаилову обнову Секретона, царског трибунала, његово писмо упућено Ђеновљанима 1262, као и посвета јеванђеља које је 1269. послао Лују IX, краљу Француске, или хрисовуља издата Млечанима 19. марта 1277. године.³⁸ Поменути синтагма несумњиво је одражавала старе универзалне претензије Цариграда и Михаило VIII ју је најчешће користио у обраћању италијанским републикама или владарима на Западу, али се среће и у монументалном сликарству у западним областима царства, попут примера из Манастира или Богородичине цркве у Аполонији, са живописом насталим између 1272. и 1275;³⁹ она се појављује и на звону које је марта 1270. изливано за храм Архистратига Михаила у Мелнику⁴⁰ и на сполији

³⁵ О томе подробно cf. *Macrides*, *The New Constantine*, 13–41; *eadem*, *From the Komnenoi to the Palaiologoi: imperial models in decline and exile*, *New Constantines, Variorum* 1994, 269–282; такође в. *Н. Радошевић*, *Константин Велики у византијским царским говорима*, *ЗРВИ* 33 (1994) 15–16.

³⁶ *Pachymérès*, II, 391.5–12; IV, 677.4–8.

³⁷ О односу ромејских владара према идеолошком наслеђу првог хришћанског цара у претходним столетима в. зборник радова са 26. пролећног симпозијума византијских студија *New Constantines*, ed. *P. Magdalino*, *Variorum* 1994.

³⁸ *G. Zacos*, *A. Veglery*, *Byzantine Lead Seals*, I/3, *Basel* 1972, 1579–1581, n° 2756 bis; *Macrides*, *The New Constantine*, 23–24; *P. Lemerle*, *Saint Louis et Byzance*, *Journal Asiatique* 257 (Paris 1970) 18–19; *Acta et diplomata*, III, 84.

³⁹ *Buschhausen*, *Die Marienkirche*, 146–154; *Miljković-Peprek*, *Le portrait*, 169–173.

⁴⁰ *Герасимова*, *Две камбани*, 44–46.

из 1278/9. узиданој у северни зид данашње цркве Сретења у Солуну.⁴¹

Представа арханђела Михаила несумњиво је стајала у вези с поменом самог василевса у натпису. Насликан у ратној опреми и са исуканим мачем, арханђеоло Михаило симболизовао је војну моћ обновљеног царства, на чијем је челу био победнички цар. Он је врховног заповедника бестелесних небеских војски сматрао браниоцем, помагачем и заштитником који му је својим невидљивим присуством небројено пута спасао живот, помагао му у ратовима и из њих га изводио као победника – како је сам Михаило VIII написао у уводном делу типика за манастир Арханђела Михаила, породичну задужбину Палеолога на Авксентијевој гори близу Халкидона.⁴² Стојеће фигуре арханђела Михаила, небеског епонима ромејског автократора, и светог Николе, патрона храма, насликане су у наосу Манастира на најугледнијем месту, испред некадашње олтарске преграде, са северне стране. Те две представе, уз допојасни лик светог Климента, папе римског, у олтару, деле натпис на северном зиду на два дела, тачније речено натпис се завршава лево од арханђеловог стојећег лика јер на делу траке предвиђеном за довршетак натписа у олтару овај никада није био исписан.⁴³

⁴¹ *Spieser*, *Inventaires*, 167, n° 18.

⁴² *BMFD*, 1215–1217. О захвалности и поштовању што их је овај владар исказивао према свом небеском заштитнику најбоље сведочи архистратигова бронзана статуа коју је цар дао да се постави, по Пахимеру, на стуб испред цариградске цркве Свих светих или, по Григори, испред Светих апостола – *Pachymérès*, III, 259.26–261.5; *Nicephori Gregorae Byzantina Historia*, I, *Bonn* 1829, 202.10–11; уп. *Г. Субојић*, *Пећинска црква арханђела Михаила код Струге*, *ЗФФ* 8/1 (1964) 318–319.

⁴³ Може се само нагађати шта је овоме био разлог. Можда је ђакон Јован у олтару оставио простор за свој потпис на крају натписа, како је то било уобичајено – cf. *Kalopissi-Verti*, *Dedicatory Inscriptions*, 64, 68, 72, n°s A 16.6, A 19.13–14, A 21a.27. Уместо тога, Јованово име забележила је рука његовог помоћника, највероватније по жељи ктитора, у похвали сликарском умећу главног мајстора на јужном зиду наоса.

МЕЛНИК, СВЕТИ НИКОЛА (1274/5)

Рушевине храма представљају највишу тачку заравни на којој се налазила средњовековна утврда изнад Мелника на југозападним обронцима Пирина.¹ Преостали зидни украс скинут је са зидова и чува се у Историјском музеју Благоевграда и Археолошком музеју у Софији. Натпис исписан у три реда, црним словима висине између пет и по и шест сантиметара, на белој основи налазио се изнад кордонског венца на јужном ступцу уз стару олтарску преграду, у основи тријумфалног лука.

ИЗД: Иванов, Български старини, 1970³, 212–213; Мавродинов, Църкви, 292; Stránský, Les ruines, 423; P. Lemerle, Philippe et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine, Paris 1945, 183–184; П. Х. Петров, О титулах *севаст* и *протосеваст* в средновековом българском государстве, ВВ 16 (1959) 58–59; А. Василев, Проучвания на изобразителните изкуства из някои селища по долината на Струма, Известия на Института за изобразителни изкуства 7 (София 1964) 175; Beševliev, Inschriften, 170, n° 238; I. Dujčev, Melnik au Moyen Âge, Byz. 38/1 (1968) 35–36; Th. N. Vlachos, Die Geschichte der byzantinischen Stadt

¹ Окомите литице од пешчара онемогућују приступ заравни на којој се уздизао горњи град. Једини, уски прилаз налази се са северне стране, а данашње насеље је на месту средњовековног подграђа. Мелник се први пут помиње у Историји Јована Скилице. После знамените победе на оближњој Беласици 1014. Василије II је одустао од опсаде тешко освојивог утврђења и преговорима приволео житеље на добровољну предају – cf. Scylitza, 351. Град је под бугарску власт дошао крајем пролећа 1195, приликом похода Јована I Асена на серску област, в. *Златарски*, Историја, 82–83, а пола столећа касније, с јесени 1246, већинско ромејско становништво, које је ту насељено по Калојановом освајању Филипопоља 1205, град је предало Јовану III Ватацу – *Acropolis opera*, 75–77.

Melenikon, Thessaloniki 1969, 60–61; Мавродинова, Църквата, 50–51; Djurić, Tsitouridou, Namentragende Inschriften, 27–29, n° 26; Радић, Обласни господари, 243–244; Х. Андреев, Към въпроса за датирането на ктиторския надпис от епископската базилика *Св. Никола* в цитаделата на средновековния Мелник, Археология 39/1–2 (София 1999) 101–109; Todić, The Symbolical Investiture, 59.

ЛИТ: Н. Мавродинов, Старобългарското изкуство XI–XIII в., София 1966, 35; Георгиева, Археологически проучвания, 28; L. Mavrodinova, Nouvelles considerations sur les peintures du chevet de l'église Saint-Nicolas à Melnic, Actes du XVe Congrès, II/A, 436–437; Поповић, Melnik, 113.

† δέησ(ις) τοῦ δού(λου) τοῦ θ(εο)ῦ
σεβαστοῦ τοῦ Владιμήρου αὐταδέλφου^α σε-
βαστοῦ τοῦ Φράγγου^β

^α αὐταδέλφοῦ (И – Иванов; М – Мавродинов);
^β τῶν Φράγγων (И); Φραγγοῦ (S – Stránský).

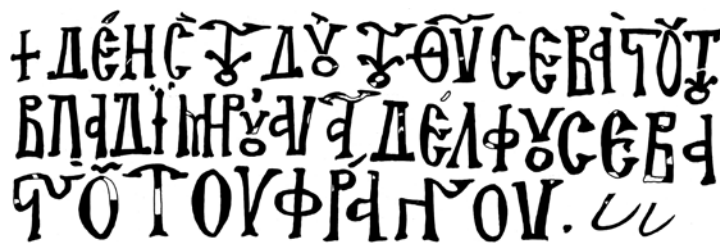
Ϝ – στ; Π – γγ.

† Молба раба Божијег севасѿа Владими-
ра, рођеног браѿа севасѿа Франка.

Најстарија историја ове вероватно куполне цркве² може се поуздано реконструисати. Њена изградња заједнички је подухват независног господара родопске области деспота Алексија Слава³ и његовог митрополита Павла

² Њен до данас сачувани источни зид са три полукружне апсиде мери 15,5 m у дужину – в. Георгиева, Археологически проучвания, 30, 34–35.

³ О овој добро познатој личности, блиском сроднику бугарског владара Борила (1207–1218) и зету ла-

Клаудиопољског,⁴ те се може датовати у године између 1211. и 1216.⁵ Фигурални украс на зидовима добила је тек шест деценија касније.⁶ Јединствена композиција која је некад красила прву зону олтарске апсиде сасвим прецизно датује живопис и истовремено открива његовог наручиоца. Реч је о архијереју насликаном лево од олтарске трифоре, који прима благослов од Исуса Христа и првоапостола Петра. Изнад прозора представљене су светиње из старозаветног *шајора сведочанства* – две *таблице закона* (ΑΙ ΠΛΑΚΑΙΣ Τ[ΗΣ] ΔΙ[ΑΘΗΚΗΣ]), свећњаци (Η ΧΡΥΣΗ ΛΥΧΝ[ΙΑ]) и ваза од злата – а десно од њега су свети Василије Велики, Јован Хризостом, Григорије Богослов (ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ) и Атанасије Александријски (ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ), најславнији оци хришћанске цркве, који присуствују поменутом чину симболичне хиротоније.⁷ Епископ Кесарије у Кападокији, први у

тинског цара Хенрика Фландријског (1206–1216), в. *Божилов*, *Фамилијата*, 95–98; *Радић*, *Обласни господари*, 235–245.

⁴ Родом вероватно из трачког Клаудиопоља – cf. ТІВ 6, 309. Пре но што је, по жељи Алексија Слава, устоличен за митрополита Μελενίκου ἤτοι Σερρών, Павле је био игуман и архимандрит манастира Богородице τῆς Σπληλαιωτίσης, деспотове прве задужбине у Мелнику, такође у горњем граду, на његовом источном крају. О том архијереју, који се упокојио пре 1220, сведоче два акта из ватопедске архиве – Павлов тестамент и оснивачка повеља монашког братства чији је старешина био – cf. Vatopedi, I, 119–128, nos 12, 13; *Preiser-Kapeller*, *Der Episkopat*, 259.

⁵ Доњу временску границу представља премештање деспотовог седишта из Цепене, са северних обронака Родопа, у Мелник, а горњу Павлова опорука сачињена маја 1216, у којој се први пут помиње храм Светог Николе – в. *Радић*, нав. дело, 240, и претходну напомену. Сачувано је и звоно, деспотов дар, с натписом: ΚΟΩΝ ΧΑΛΚΗΛΑΤΟΝ ΔΩΡΟΝ ΔΕСПΟΤΟΥ ΑΛΕΞΙΟΥ ΔΕ ΤΟΥ ΕΥΣΕΒΟΥΣ ΣΩΛΑΒΟΥ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΟΣΙΟΝ ΝΙΚΟΛΑΟΝ ΤΟΝ ΤΩΝ ΜΥΡΩΝ – в. *Герасимова*, *Две камбани*, 42–44; *Rhoby*, *Ikonen und Objekten*, 154–155.

⁶ Сликарски поступак двојице мајстора који су украсили цркву подсећа на рад уметника што су 1270/1. осликали католикон посвећен мирликијском архијереју у Манастиру – в. *Ђурић*, *Византијске фреске*, 16, 184–185. Угледни аутор је чак сматрао да су у питању дела истих сликара.

⁷ Cf. *Todić*, *The Symbolical Investiture*, 60–61.

низу и делимично издвојен из њега, упућује и на могуће име ктитора – Василије.⁸

Пре осликавања храма у олтарској конхи приздан је синтронон од непечене цигле с каменим престолом⁹ чији је наслон делимично затварао средишњи отвор трифоре. Та преправка најпре указује на један догађај из иначе мало познате историје мелничке цркве – на њено уздизање у ранг архиепископије 1274.¹⁰ Поносни ктитор зидних слика у храму, чија унутрашњост до тада није била исликана, наручио је израду сопственог портрета уз свој трон,¹¹ док истакнуто место које првоапостол Петар заузима у том симболичном рукополагању упућује на далеко значајнији догађај из историје Цариградске цркве и истовремено открива прави разлог уздизања Мелничке епископије у виши ранг. Међу архијерејима који су фебруара 1274. потписали посланицу папи Гргуру X којом признају примат римске столице, његов помен на богослужењу и права која су на територији царства припадала цркви Старог Рима био је и архиепископ Мелника. Несумњиво је реч о ту насликаном верном присташи τῆς οἰκονομίας василевса Михаила VIII Палеолога – он је као награду за своју оданост добио виши црквени чин.¹² Употреба ћерпича

⁸ За старија мишљења о значењу ове композиције cf. *Stránský*, *Les ruines*, 424; *A. Ксингоуло*, *Παράτηρησεις εἰς τὰς τοιχογραφίας τοῦ Ἁγ. Νικολάου Μελενίκου*, *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Θεσσαλονίκης* 6 (1950) 115–128; *Мавродинова*, *Църквата*, 10, 14–21; *Todić*, *op. cit.*, 59–67.

⁹ *Мавродинов*, *Църкви*, 293.

¹⁰ Звање митрополита уз име Павла Клаудиопољског одраз је преузимања традиција Серске митрополије, која се тада налазила у рукама католичког свештенства, али и самосталног деловања деспота Алексија Слава у његовој области. У оквиру Цариградске патријаршије Мелник постаје седиште митрополије тек 1285. године – cf. *Notitiae episcopatum*, 165, 168, 383, 386; *Preiser-Kapeller*, *Der Episkopat*, 258.

¹¹ О томе да није реч о потпуно непознатој пракси у византијском свету сведочи пример епископа Данила из цркве Ризе Богородице у Бијелој, у Боки которској, с почетка истог столећа. У ниши изнад његовог престола у апсиди олтара овај архијереј дао је да се наслика његов допојасни портрет с натписом ΕΥΣΕΒΙΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΣ ΔΑΝΙΗΛ Ο ΕΠΙΣΚΟΠΟΣ – в. *Шеровић*, *Црква*, 278; *Djurić*, *Tsitouridou*, *Namentragende Inschriften*, 4–5.

¹² Он није био једини. Међу потписницима тог поздравног писма које је 24. јуна 1274. у Лиону прочитао велики логотет Георгије Акрополит био је и новопрокламовани митрополит Пиге (Парион) на Хелеспонту. Уочи сазивања Другог лионског концила автократор је присталице своје унионистичке политике задобијао односно награђивао и вишим достојанствима унутар

приликом доградње синтронона указује на извесну ужурбаност наручилаца, због чега се настанак тог живописа може датovati у 1274/5. Композиција из прве зоне олтарске конхе тако је

црквене хијерархије – cf. *Sacrorum conciliorum*, XXIV, Venetiis 1780, 75; *Preiser-Kapeller*, *Der Episkopat*, 259, 339. Ваља подсетити на то да је сам Михаило VIII био нарочито везан за Мелник; као двадесетогодишњак потоњи василевс је своју каријеру започео 1246. управо с места војног заповедника новоосвојене мелничке и серске области, а на том положају остао је пуних осам година, до краја 1253. године. У почетку се ослањао на великог доместика Андроника, свог оца, по чијем је савету никејски автократор Јован III Ватац с јесени 1246. готово без борбе овладао пространим областима западно од Марице, а као награду поверио је свом саветнику управу над Солуном. Приликом побуне месног бугарског бојара Драготе 1255. један од двојице ромејских команданата који су организовали одбрану Мелника био је Јован Анђео, отац Михаилове таште Евдокије. Одговарајући на нереалне територијалне захтеве Латина 1259, тек крунисани Михаило VIII Палеолог градове Солун и Сер из наведених разлога назива *πατρίς μου* и *σύνηθες ἔδαφος* – уп. овде, нап. 1; *Acropolitae opera*, 72–84, 114–115, 162.

остала једини савремени ликовни извор сачуван до новијих времена на којем се види посредан одраз збивања око склапања Лионске уније.

Као и током изградње, у украшавању цркве зидним сликама заједно су учествовали локални архијереј и световни достојанственик севаст Владимир, рођени брат угледнијег и очигледно познатијег севаста Франка. Браћа нису позната из других извора, при чему се њихова имена, а нарочито *Φράγγος* као патроним, релативно често срећу у доба династије Палеолога.¹³ О томе да ли су двојица угледних чланова те, по свему судећи, мешовите породице латинско-бугарског порекла предводила неромејски живаљ у Мелнику и његовој широј околини или су били војни заповедници – могу се доносити само претпоставке.¹⁴

¹³ PLP II, 76; XII, 148–149.

¹⁴ За овакво значење титуле севаста cf. *H. Ahrweiler*, *Le Sébaste, Chef de Groupes Ethniques*, *Polychronion*, Heidelberg 1966, 34–38.

ПРИЛЕП, СВЕТИ ДИМИТРИЈЕ (ἔρε 1284)

Село Варош, данас приградско насеље Прилепа, у средњем веку је било – само име то већ казује – подграђе утврде коју Скилица назива Πρίλαπος τὸ φρούριον.¹ У доњем граду и данас се налази више средњовековних споменика.² У храму Светог Димитрија постоје два натписа. Први, на западној страни олтарског ступца, исписан је изнад пророка Илије, у једном реду, црвеном

¹ Скилица посредно упућује на значај Прилепа, који је са севера контролисао стратешки важну пелагонијску равницу. Након пробоја византијске војске кроз утврђени теснац τοῦ Κλειδίου, подно Беласице, 29. јула 1014. Гаврило Радомир је у то утврђење склонио свог времешног оца Самуила. Трупe Василија II поселе су Прилеп, као и Штип, после Самуилове смрти, у новембру исте године. Код Прилепа, вероватно на Плетвару, у јесен 1041. Манојло Ивац подигао је палисадна утврђења у очајничком покушају да спречи даљи продор ромејске војске и спасе устанак, али је био потучен и, као пре њега Дељан, пао је у ромејско ропство – cf. Scylitza, 348–349, 351, 414; ВИИИЈ III, 106–107, 112, 155. Освајање Битоља и Прилепа омогућило је отпадницима од царске власти Добромиру Хрсу и његовом тасту протостратору Манојлу Камици да из Пелагоније крену у Тесалију и преко средње Грчке продру чак до Пелопонеза, што је изазвало енергичну реакцију цариградског двора. Алексије III Анђео је на своју страну најпре придобио Хрса, коме је из Цариграда послао своју унуку Теодору за жену, а потом је, сâм предводећи војску, успео да порази одметнутог протостратора и да под своју власт врати Битољ, Прилеп и Струмицу. О тим збивањима из 1201/2. cf. Choniatae Historia, 533–535; ВИИИЈ IV, 168–169; Радић, Обласни господари, 202–205, 212–216.

² Манастир Арханђела Михаила и цркве Светог Димитрија, Светог Николе, Светог Атанасија, Светог Петра и Богородице Пречисте – уп. А. Дероко, Маркови кули – град Прилеп, Старица 5–6 (1956) 83–101; Б. Бабић, Нова сазнања о црквама средњовековног Прилепа, Зборник Светозара Радојчића, Београд 1969, 11–14; Балабанов, Николовски, Ќорнаков, Споменици, 167–181.

бојом на смеђој позадини. Други, у јужном броду, на западном делу северног зида, изложен је у три реда, белом бојом на плавој позадини, изнад портрета Димитрија Мисинополита, који се у молитви обраћа истоименом светом заштитнику и патрону храма.

ИЗД: Бабић, Три грчка натписа, 28–29; Миљковић-Пејек, Новооткриени споменици, 7; Ристић, Црква, 194–195, 209–210.

ЛИТ: Бабић, Покушај, 2; Миљковић-Пејек, нав. место.

[δέησις]^а τοῦ δούλου τοῦ θ(εο)ῦ^б [Ἄνδρο]νίκου καὶ Ἠρή[νης]

^а [Μνήσθητι Κύριε (Б – Бабић; Р – Ристић);
^б θ(ε)οῦ (Б, Р).

δέ(ησις) τοῦ δού[λου] τοῦ θ(εο)ῦ Δημητρίου^а τοῦ Μησηνοπολήτου^б καὶ κτήτο-ρ(ος)^с τοῦ ναοῦ

^а Διμητρίου (Р); ^б Μισινοπολίτου (Р); ^с κτητορ (М-П – Миљковић-Пепек), ктитор (Р).

Ϟ – καὶ.

Молба раба Божијег Андроника и Ирине.

Молба раба Божијег Димиџрија Мисинополиџа и кџиџџора цркве.

Видљиво је више градитељских фаза, током којих је црква од крајње сведене једнобродне грађевине преобразена у тробродни храм с куполом и засведеном припратом. Према начину градње, археолошким налазима и очуваном живопису могу се хронолошки доста поуздано

утврдити различите етапе у животу овог здања. С обзиром на то да је у археолошким слојевима насталим пре подизања цркве с дозиданим нартексом унутар и око ње пронађено чак једанаест бакарних трахија Манојла I Комнина (1143–1180)³ и пошто се на најстаријем слоју зидних слика, у првој зони средње апсиде, две поворке архијереја клањају јеванђељу на часној трпези,⁴ подизање једнобродног храма од ломљеног и притесаног камена, с полукружном олтарском конхом, као и њено украшавање, може се датовати у други део владавине тог цара. У току последње две деценије XII века уз северни зид цркве призидан је отворен трем с полукружном апсидом. Он је на северу имао три полукружне аркаде, па је тада сигурно пробијен и пролаз који га је на месту где је данас северни поткуполни лук повезивао с наосом. Трем је зидан уз наизменичну употребу камена и опеке у хоризонталним појасевима, а по средини је имао украс у виду шах-поља.⁵

Из наредног, XIII столећа уочљиве су још најмање две фазе доградњи. Најпре су зидови повишени, а црква је засведена полуобличастим сводом, над чијим је средњим делом подигнута дванаестострана купола.⁶ Током археолошких истраживања унутар тог најстаријег дела грађевине нађени су и бакарни новчићи солунског цара Теодора Анђела и Јована II Асена,⁷ те се ова надоградња, коју издвајају кровни венци сачињени од редова *теситерасио* сложених опека и крстастих лончића од теракоте, најпре може датовати у време после битке код Клокотнице 1230, када су ти крајеви били под бугарском влашћу. Најобимнији градитељски захват, који је здању дао потпуно нов изглед, какав има и данас, обухватао је зазиђивање аркаде трема

на северу, његову надоградњу и засвођавање; из темеља је затим подигнут, то јест призидан, јужни брод с тространом апсидом и, на крају, порушен је првобитни нартекс и сазидан нов, пресведен, који на западу повезује сва три дела црквене грађевине у једну целину. Разлози су првенствено могли бити статичке природе, јер је масивна купола, без додатних подупирача, почивала на зидовима који су, што се закључује по косинама видљивим на источној фасади, првобитно носили дрвени кров, и то на терену са израженим нагибом од севера ка југу. На тај су начин дозидани делови, а нарочито попречни сводови над њима, додатно утврђивали раније изведену куполну конструкцију. Висина северног брода и хрбат његовог попречног свода који сеже до средине куполе најпре упућују на неостварену замисао да се над тим делом здања изгради просторија на спрату. Описана доградња омогућила је и пробијање зидова испод куполе, то јест повезивање старог црквеног наоса с дозиданим деловима на северу и југу високим, полукружно завршеним луковима неједнаке ширине. Тада је настао и мањи пролаз на источном делу северног зида првобитне цркве, неопходан приликом богослужења, који је спајао олтар и проскомидију нове грађевине. Као и у претходној фази, примењен је *хелијаси* начин градње, с каменим квадерима уоквиреним опекама, а уз њега, поред зупчастих венаца од опеке, и керамопластична декорација у виду меандра и са опекама сложеним у цик-цак у две зоне на фасади јужног брода и у лажној трифори на северној фасади; испод трифоре изведен је и окулус с транзеном у облику четворолиста од теракоте.⁸

Последњи велики градитељски захват на цркви не може се тачно датовати, али се, по свему судећи, може сместити у четврт века мирног развоја града након Пелагонијске битке 1259. године. Учестале промене власти – бугарске, епирске и никејске – током петнаестак претходних година, у којима се сам Прилеп неретко налазио у вихору ратних дејстава и у којима је претрпео најмање две опсаде, свакако нису погодиле било каквој уметничкој делатности.⁹

³ Археолошка ископавања и затим и конзерваторски радови на грађевини и живопису извођени су шездесетих и седамдесетих година прошлог века – В. Бабић, *Crkva svetog Dimitrija, Varoš, Prilep – srednjevekovno naselje, crkva i nekropola, Arheološki pregled 14* (Beograd 1972) 125–127; Бабић, Археолошки ископувања, 217, 219, 225, 228, 236.

⁴ Реч је о једном од прелазних решења између Хетимасије у Нерезима и Поклоњења са Христом на патени из костурских Анаргира – уп. Бабић, Христолошке распре, 9–29, као и овде, поглавље *Бојана, Свети Никкола*, нап. 2.

⁵ *Рисџић*, Црква, 186–190.

⁶ Ако је судити по величини мермерних транзена на прозорима, у почетку је било замишљено да купола буде упола нижа.

⁷ Бабић, Археолошки ископувања, 224.

⁸ Уп. *Рисџић*, нав. дело, 191–199.

⁹ Наиме, после смрти Јована II Асена епирски Грци поново су успоставили контролу над Пелагонијом, па је Прилеп постао погранично утврђење према Бугарском царству, а од јесени 1246. према територији никејског цара Јована III Ватаца, чија се власт признавала с друге стране Плетвара. Областима Пелагоније, Прилепа,

Охрида, Водена, Старидола и Острова до зиме 1252/3. управљао је некадашњи солунски цар, ослепљени Теодор Анђео. С обзиром на то што је деспот Михаило II био приморан да надмоћном никејском владару преда свог стрица и сина, новоименованог деспота Нићифора, а, уз њих, и поменуте крајеве с најистуренијим уврђењима на северу (поред Кроје и Прилепа, наводи се и Велес, cf. *Acropolitae opera*, 75–79, 84, 91–92), јасно је да су у међувремену вођене ратне операције које су епирском господару омогућиле освајање стратешки важне утврде Велеса. Она је контролисала пролаз долином Вардара, а њеним освајањем једино се могло руководити из суседног Прилепа. У јесен 1255. и Теодор II Ласкарис кренуо је с војском и опсадним справама из Прилепа у освајање одметнутог Велеса. Као једно од најважнијих војних упоришта на Западу, с војском стационарном у околини града, под командом скуте-

С друге стране, изгледа да су се град и његова шира околина, након Милутиновог освајања кичевског и поречког краја,¹⁰ током последњих петнаест година XIII века први нашли на удару Котанице и пограничних српских одреда. О томе посредно сведоче хрисовуље које је пола столећа касније Трескавцу издао краљ Душан. Упадљиво велики број селишта поменутих у њима,¹¹ двадесет два запустела села,¹² углавном је размештен по северном ободу плодне пелагонијске равнице,¹³ а било

рија познатог под надимком *Ευλέας*, Прилеп је поменут и у јесен 1256, а крајем фебруара 1257, приликом обиласка западних области које су му поверене, из Драча је, преко Дебра и Кичева, у Прилеп стигао учени претор Георгије Акрополит. На вест о арбанашкој побуни и покретима епирских трупа он је из Солуна позвао Михаила Ласкара, најстаријег брата царовог деде, да с војском дође у Пелагонију и да ту, с прилепским контингентом, остане у приправности за случај синхронизоване акције епирског деспота и његових српских савезника са севера. Сам је, при томе, отишао на запад како би надгледао гушење устанка у Алвану, који је поверио Исаку Нестонгу. Тек у последњем тренутку, међутим, успео је да напусти опкољени Дебар и да се с невеликим одредом дочепа Охрида. Ту је Нестонга оставио да брани утврђење, а сам се, преко Преспе, вратио у Прилеп, чија му се снажна утврда чинила најбезбеднијим уточиштем, с обзиром на то да су му епирски одреди, брзо надирући, већ били пресекли одступницу ка Солуну. Док се деспот Михаило после неуспелог покушаја да освоји Прилеп убрзо повукао, његов савезник српски краљ Стефан Урош I је с великом војском преко Кичева упао у Пелагонију. Пљачком и паљењем села изазвао је бројно мању никејску војску на отворен сукоб, а потом се вратио на север, док је Акрополит с малим гарнизонам остао у прилепској утврди. Код Водена, на југу, никејске трупе, којима се с малим појачањем придружио потоњи василевс Михаило Палеолог, однеле су победу и дошле до Прилепа. Без довољно људства с којим би наставили даље ратне операције, претору су пренели василевсово наређење да мора бранити утврду по сваку цену и потом отишли. После краће опсаде присталице епирског деспота у самом Прилепу тајно су отвориле капије града и Прилеп је 1257. пао у руке Михаила II, а Акрополит је у оковима био спроведен у Арту. По окончању знамените Пелагонијске битке 1259. године Михаило II је са сином Нићифором и делом својих поражених трупа безуспешно покушао да нађе спас иза прилепских зидина – *ibidem*, 117–118, 139–150, 167–169.

¹⁰ В. овде, поглавље *Ариље, Свјетии Ахилије*, нап. 12.

¹¹ За појам *селште* в. најистуреније *Р. Михаљчић*, *Селишта*, ЗФФ 9/1 (1967) 173–218.

¹² Од тога се дванаест села помиње већ у првој, јединој тачно датованој хрисовуљи, из 1335/6. За издања трескавачких повеља в. *Споменици*, 53–185.

¹³ Реч је о две трећине од укупног броја селишта манастира Трескавца око Прилепа. Нека су трајно запустела, па се данас не може одредити чак ни то где су се налазила – уп. *Ациевски*, *Пелагонија*, 185–200.

Н. Дудић, 2004;
Д. Боро, 2013

их је и у суседном Поречу, као и на обронцима Бабуне и на Плетвару. Одвођење парика с непријатељских територија и заплена стоке и пољопривредних добара били су својствени таквим дуготрајним пограничним сукобима,¹⁴ па запустела околина града објашњава због чега је током мировних преговора са Стефаном Урошем II, који су окончани Симонидином удајом за српског краља (1299), ромејска страна упорно настојала да јој се изруче пребези.¹⁵ На посредан начин то потврђује и наглашена Милутинова дарезљивост према најугледнијим светилиштима на том подручју – манастиру

¹⁴ На тај се начин нису могле стицати присталице у грађанском рату, а пустошење незаштићених села није имало своју економску логику ни приликом трајног заповедања неке области. У оба случаја на удару су могли бити једино утврђени градови чије су војне посаде одбијале да прихвате новог господара.

¹⁵ Котаница се у српској служби први пут појављује још за Драгутинове владавине, око 1280, када је, предводећи српске одреде, долином Струме упао на ромејску територију и стигао до Сера – уп. правац продора српске војске 1283/4, в. овде, поглавље *Ариље, Свети Ахилије*, нап. 3. Тог озлоглашеног војсковођу из добро познате породице Торникија у поеми испеваној у славу Михаила Главе Тарханиота помиње Манојло Фил, а на више места у свом историјском делу и Георгије Пахимер – Pachimères, II, 599, 627–629; III, 79, 285, 299–303; IV, 313–315, 319, 681; ИСН, 437, 441, 447; ВИИНЈ, VI, 29–31, 34–35, 45, 47–48, 54–55, 57, 592–594. Котаница је вероватно из Кичева, заклоњеног брдима, упадао на север Пелагоније истим путем којим је средином века прошао краљ Стефан Урош I са својом војском (в. нап. 9), док су ромејске чете, узвраћајући, плениле суседни Пореч. Ако је судити по скоро двоструко мањем броју селишта међу поседима које је Хреља у исто време, средином четврте деценије XIV столећа, даровао Хиландару – в. М. Живојиновић, *Струмички метох Хиландара*, ЗРВИ 45 (2008) 205–220 – алтернативни правац упада српских пограничних чета водио је левом страном Вардара, у област око Штипа и на север Струмичког поља, изазивајући противакције ромејских снага у области Злетова и Жеглигова – уп. хрисовуљу цара Душана Богородичином манастиру у Архилевици, задужбини његовог зета севастократора Дејана – *Вујошевић*, *Архилевичка хрисовуља*, 241–253; *Алексић*, Два преписа, 31–64. Обнова живота у запустелим подручјима текла је споро, па су нека трескавачка селишта на северозападу Пелагоније, као Бучин, Журче, Долгавци или Хоморани на Бабуну, северно од Прилепа, поново насељена тек у првим годинама српске владавине, готово пола века касније.

Богородице въ мѣстѣ рекомѣдѣ трескавци и Светом Георгију у кичевској области.¹⁶ Након описа краљевих прилога и ктиторских подухвата у Јерусалиму, Хиландару и на Светој Гори, као и у Цариграду и Солуну, у његовом житију се – пре поименичног навођења задужбина въ дрѣжавѣ же отъгъствѣна своѣго¹⁷ – детаљно набрајају дарови братствима у околини Прилепа и Кичева.¹⁸ Поред икона, од којих су неке биле опточене златом и украшене бисерима, богослужбених сасуда, скупоцених кандила, кадионица и свећњака, као и новчаних давања (въсѣхъ злата и сѣбра вѣстисльно), Милутин је трескавачком манастиру поклонιο и стада оваца, крда камила и мула. Као да је побожни српски суверен тим прилозима у стоци желео да Трескавцу, у то време на ромејској земљи, надокнади штету коју су манастирски поседи претрпели услед дуготрајних четовања уз границу.¹⁹ Укратко, изложена историјска збивања најпре би упућивала на године које претходе 1284. као на време када је изведен последњи и највећи градитељски захват на цркви Светог Димитрија у *Вароши*, пре него што је сам Прилеп сведен на погранично византијско упориште, а његова околина постала поприште готово непрестаних војних сукоба. Том дато-

¹⁶ Животи, 136–138. За разлику од манастира Трескавца, који и данас постоји, тек је недавно на основу сачуваних уломака живописа предложена локација Светог Георгија, нешто више од два километра западно од Кичева – S. Cvetkovski, *Les fresques de l'église Saint-Georges – monastère de Knežino*, На траговима Војислава Ј. Ђурића, Београд 2011, 143–155.

¹⁷ Дакле, пре Богородице Љевишке, Грачанице, скопских храмова Тројерунице, Светог Георгија Горга и Светог Константина, а затим Старог Нагоричина, Краљеве цркве у Студеници, Светог Ђорђа у Дабру и Светог Никите више Скопља, неки од ових храмова његовом су заслугом из темеља подигнути и исликани.

¹⁸ Реч је о најстаријем помену те две обитељи у писаним изворима.

¹⁹ Стефан Урош II населио је селиште Вучје на Бабуну и, са селом Крпено у Пологу, приложио га Трескавцу – в. Споменици, 83, 85, 120–121. Будући да се у уводном делу најстарије трескавачке повеље помињу само хрисовуље дрѣвннихъ царенъ грѣкъскихъ и блѣгарскихъ (исто, 78), може се претпоставити да је Милутин после успостављања трајног мира с Византијом обновио од српских одреда опустошено Вучје, које се налазило с ромејске стране границе, и, с потоњим полошким метохом, поклонιο га манастиру. Учињени дар највероватније су потврђивали неки данас изгубљени акти Андроника II и Михаила IX, као што су својим хрисовуљама из 1299. и 1300. они услишили жеље многовољеног зета да манастир Светог Никите код Скопља и село Кастрин на десној обали Струме припадну Хиландару – cf. Chilandar, 172–180, nos 18–20.

Н. Дудић, 2004

вању у прилог иду и стилске одлике другог слоја живописа у храму.²⁰

Трескавачке повеље делимично осветљавају и личност самог ктитора храма. Реч је о Мисинополиту непознатог имена, досељенику из трачке Месине,²¹ који је службовао и трајно се,

²⁰ Изражено је мишљење да је у натпису уз олтарску преграду поменут ромејски владарски пар, те да *terminus post quem* за настанак другог слоја зидних слика у цркви представља склапање брака између Андроника и Ирине Јоланде од Монферата 1284/5 – в. Бабић, Три грчка натписа, 28–29.

²¹ На пола пута од Цариграда ка Једрену, између Цурулона и Аркадиопоља, данас Misinli – К. Мамони, *Η Βυζαντινή Μεσσηνή (Ανατολικής Θράκης)*, *Byzantinische Forschungen* 14/1 (1989) 329–342; старо архиепископско седиште, раније познато и под именом

изгледа, настанио у Прилепу. Није познато звање које је имао, али је, по свему судећи, био истакнути локални функционер²² у доба Михаила VIII Палеолога (1259–1282). Ктитор се постарао и за то да обезбеди материјалну потпору за издржавање своје прилепске задужбине и свештеника који су при њој служили.²³ У част црквеног патрона установио је панађур који је по њему понео име – миснополитовъ панађуръ – а сам плато на којем се панађур одржавао унутар доњег града,²⁴ као и приходи с Митровданског вашара, припао је храму Светог Димитрија.²⁵

Дризипара – cf. *Preiser-Kapeller, Der Episkopat*, 268. Ваља напоменути да Јован Кантакузин средином XIV века Мосинопољ, који је тада већ одавно био разорен, назива такође Μεσσηνή – Ioannis Cantacuzeni eximperatoris *Historiarum*, ed. L. Schopeni, II, Bonnae 1831, 429.14–15, 430.12–15; III (1832) 64.23–24, 67.9 – па не треба искључити могућност да је ктитор прилепске цркве био из тог града на Царском друму (*Via Egnatia*); његове рушевине и данас постоје шест километара западно од града Комотини – cf. ТИВ, 6, 369–370.

²² Само као такав могао је манастиру Трескавцу продати њиву величине готово девет хектара (квѣломъ р.), која се налазила оу царевѣ зевѣгелатини, од грчког βασιλικὰ ζευγηλατεία (в. Љ. Максимовић, *Византијска провинцијска управа у доба Палеолога*, Београд 1972, 23), с обзиром на то да је у питању била земља с које су се порези непосредно убирали за државну касу – *Споменици*, 81, 116, 151.

²³ Међу поседима цркве Светог Димитрија помињу се њиве, виногради, воденице и селиште Кучковјане – исто, 88, 118, 144, 152. Поменуто село, једно од оних која се данас не могу поуздано убицирати (в. нап. 13), не треба мешати са истоименим селом у јужној Пелагонији, близу Флорине (Лерина), што је данашња Пѣрасца. С обзиром на то да се погъть кочковнански помиње уз погъть окръшански, ово село је било негде у околини Прилепа, вероватно западно од града, где се и данас налазе Обршани – исто, 150; *Аџиевски*, Пелагонија, 190.

²⁴ Претпоставка је да се панигириште простирало северно од храма, испод цркве Светог Атанаса и даље, у дужини од неких три стотине метара – в. Бабић, *Покушај*, 1–9. У науци је, иначе, приликом проучавања средњовековних цркава Прилепа пренебрегнут податак да један од првих модерних истраживача архимандрит Антонин, који је Прилеп посетио 27. и 28. маја 1865, цркву данас познату као Свети Атанас назива Светом Петком. Затекао ју је сасвим очувану, с куполом на четири стуба и зидним сликама са грчким натписима – *Поездка в Румелию*, Санктпетербург 1879, 345. Храм Свете Петке помиње се у првој трескавачкој повељи међу међашима другог манастирског метоха унутар прилепске вароши, образованог око данас непостојеће цркве Светих Теодора, у чији је састав ушла нешто касније – *Споменици*, 79–80, 114.

²⁵ Исто, 88, 118, 153.

Изгледа да ктитор није доживео завршетак радова на својој задужбини. Два портрета и два натписа упућују на закључак да су зидне слике настале по жељи Мисинополитове деце, која су, наследивши ктиторска права можда већ поткрај XIII столећа, била суочена с недаћама што су задесиле Прилеп и околину, па су храм Светог Димитрија са свим поседима и приходима поклонила Трескавцу.²⁶ Остаци другог слоја зидног сликарства, у оквиру којег се могу издвојити руке најмање тројице мајстора, налазе се у првој зони поткуполног простора и бочних бродова. Водећи уметник израдио је фреске у средњем броду, у јужном је насликао ктиторску композицију, а у северном фигуру светог Николе. Помоћник чији сликарски поступак одликује архаични графицизам насликао је светог Мину на северном зиду северног брода, док је рука најслабијег мајстора на западној страни олтарског ступца извела фигуру пророка Илије.²⁷ Изнад те представе, а испод Богородице с малим Христом у наручју, руком главног сликара исписан је натпис с поменом Андроника и Ирине, нај-

²⁶ Метохъ светни димитриѣ оу прилѣпѣ, що приложнхоу миснополнтова дѣтѣца – исто, 88.

²⁷ Тешко оштећена ктиторска композиција на јужном делу источног зида припрате, за чије је сликање површина добијена зазиђивањем пролаза ка јужном броду, може се датовати у XIV столеће, па се стиче утисак да је украшавање цркве у неком тренутку прекинуто, односно да нартекс није добио сликани украс у време када и главни црквени простор. Најмлађи сликани слој у поткуполном делу, који је страдао од ватре, приписује се митрополиту Јовану зографу и датује се у године око 1380 – уп. *Рисџић*, Црква, 209–222; *Ђурић*, Византијске фреске, 17, 87.

вероватније брачног пара.²⁸ У првој зони јужног поткуполног лука, наспрам патрона храма светог Димитрија, насликан је египатски анахорета свети Онуфрије уздигнутих руку у молитви, а крај његових ногу, с леве стране, монах у проскинези,²⁹ који је највероватније заслужан за то што је црква поклоњена манастиру Трескавцу. Најзад, на северном зиду јужног брода насликан је Димитрије, трећи ктиторов син, како се обраћа истоименом светом ратнику, коме је црква посвећена.³⁰

²⁸ Неуобичајен избор места за представу поменутог старозаветног пророка упућује на претпоставку да је он ту изведен по жељи брачног пара, који је према њему гајио нарочито поштовање, или да се можда на тај начин желело сачувати сећање на првобитну посвету олтара, то јест параклиса који се налазио на источном крају старијег отвореног трема на северу и који је приликом Мисинополитове доградње био преображен у протесис обновљене цркве. Да ли је Ирина из натписа уз олтарску преграду Ирина Комнина, супруга великог папије, која је манастиру Трескавцу поклонила половину запустелог села Долгавци на крајњем северу Пелагоније, може се само нагађати – *Споменици*, 149.

²⁹ Вероватно истог имена, јер у доба Палеолога нису познати мирјани са овим именом – *PLP*, 9, 14–15.

³⁰ О томе да је реч о сину, а не о оцу, осим претпоставке истраживача који је ову композицију открио (уп. *Бабић*, Покушај, 2), посредно сведочи и савремени или нешто старији пример из католикона манастира Арханђела на стеновитој заравни испод зидина горњег града. Остаци најстаријег зидног украса с ктиторском композицијом из друге половине XII столећа и данас су видљиви у супструкцији познијег храма – уп. *Д. Ђорнаков*, Конзерваторско-истраживачки радови на архитектури и живопису цркве св. Арханђела код Прилепа, *ZZSK* 18 (1967) 93–97. Иако је доградњом куполног анекса првобитна црква само продужена према западу, замонашени ктитор $\text{I}\omega(\text{ANNHC}) \text{O} [\text{.}] \text{OY} [\dots] \text{KAI} \text{MEΓAC} [\text{XAP}] \text{TOY} \text{AΛA}\rho(\text{OC THC}) \text{AYC}[\text{EWC}] \text{O} \text{ΔIA TOY} [\text{ATTE}] \text{ΛIKOY} \text{KAI} \text{Θ}[\text{EIOY}] \text{CXHMATO}[\text{C EΠO}] \text{NOMAC} \text{OHC} [\text{O MO}] \text{NAX}(\text{OC}) [\dots] \text{HC}$, како стоји у оштећеном натпису, у рукама држи модел читаве обновљене грађевине – уп. *Бабић*, Три грчка натписа, 26–28. Ово сликарство најпре се може датовати у седму деценију XIII столећа – уп. *Ђурић*, Византијске фреске, 16.

МАНАСТИР, СВЕТИ НИКОЛА (после 1282)

На јужној фасади цркве, у најмање осамнаест данас видљивих редова, исписан је текст који је, дуго изложен временским непогодама, готово у потпуности, до нечитљивости испран. На месту где је исписан, да би се добила равна површина, малтером су биле испуњене две плитке, полукружно завршене нише, трећа и четврта гледано са запада. На тако припремљеном широком пољу, које се спуштало до нивоа тла, текст је исписан само у горњој половини. Његово место, као и сликарство на фасадама јужног брода, најпре упућује на могућност да се на западној страни храма налазила некаква лака конструкција, можда дрвени трем, чије је подизање било савремено осликавању цркве 1270/1. и која је закривала јужну фасаду у њеном западном делу. На њеном источном крају сачувани су делови првобитног фасадног малтера из времена градње храма 1265/6, на којем је фреско-техником опонашано наизменично зидање опеком и каменом. Десно од поља са исписаним текстом, на другом слоју малтера, видљиви су остаци доњег дела владарске фигуре.¹

¹ Уп. Миљковић-Пејек, Новооткриени споменици, 11–14.

Садржина тешко оштећеног натписа, чија се тек понека реч може прочитати, попут ΜΟΝΗ у деветом реду одоздо, не може се реконструисати, али се зато у последња два реда лако чита: ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ ΕΝ Χ(ΡΙΣΤ)Ω ΤΩ Θ(Ε)Ω ΠΙΣΤΟΣ ΒΑΣ[ΙΛΕΥΣ] ... ΚΟΜΗΝΟΣ Ο ΠΑΛΑΙ[Ο]ΛΟ[ΓΟΣ]. Обиман текст са именом владара на крају несумњиво упућује на закључак да је ту била исписана хрисовуља коју је манастир добио од византијског автократора Андроника II Палеолога (1282–1328). Он је за својеручне потписе – а из његове готово полувековне владавине очувано их је педесетак – користио две формуле.² Прву, у којој је по угледу на Михаила VIII, свог оца, истицао родбинске везе дома Палеолога с претходним владарским кућама Дука, Анђела и Комнина, Андроник је користио све до средине друге деценије XIV века, што је уједно и *terminus post quem* настанка манастирског златопечатног слова. У његовом препису овде, на зиду, због оштећења с леве и десне стране василевсовом потпису данас недостају речи καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων Δούκας Ἄγγελος. Током нешто више од последњих десет година своје владавине Андроник II је после личног имена и титуле наводио само породично име ὁ Πα-

² Chilandar, 145.

.. ΗΘΙ

ΗΩ . ΕΣ. Ή

ΙΔΟ ΙΙΕΘΥ. Ξ ΒΗ. ΔΣΙ. ΑΚΗΣΧ.Ι ΔΙΑΒ. ΜΙ

ΚΟΜΗ

ΜΗ

ΜΟΣ

ΟΠΑ

λαολόγος, како се у исто време потписивао и његов истоимени унук и наследник на престолу.

Обичај исписивања владарских повеља на зидовима црква није био непознат у царству, а пример из Манастира један је од најстаријих данас сачуваних. Претходи му само део исписане

повеље око фигуре патрона на источном зиду призиданог егзонартекса католикона Богородице τῆς Ἀπολλωνίας изнад данашњег села Појани, неких тридесетак километара северно од Валоне. Лево и десно од Богородице, која држи модел храма у десној руци, насликани су око 1275. највероватније манастирски игуман и Михаило VIII Палеолог с породицом.³ Хрисовуље којима су владари потврђивали права и поседе исписиване су и на зидовима катедралних храмова, као што је то учињено са златопечатним словом Андроника III издатим епископији Стага (Σταγῶν) марта 1336. године. Текст је био исписан на северном зиду нартекса у седишту епископије, у цркви Успења Богородичиног у Каламбаки, у подножју Метеора.⁴

Пракса је свакако старија од доба Палеолога, а њени почеци могу се препознати у тексту шпанског путописца Клавиха. Он је, задржавши се у Цариграду на путу за Тамерланов двор у Самарканду, између осталог, описао и јединствену композицију која се могла видети чим би се ступило у католикон манастира Богородице Перивлепте,⁵ на његовој северној страни. У средишту је била Богомајчина фигура, окружена ликовима цара и царице, а испод њихових ногу налазиле су се представе тридесет *уџврда и градова* које је цркви даровао василевс Роман, чији је гроб био обележен саркофагом од јасписа испод те композиције.⁶ Њен саставни део биле су и повеље које су потврђивале манастирска права над представљеним поседима, а њихови текстови угравирани су на металне плоче с којих су висили печати од воска и олова,⁷ имитације оригиналних повеља. Роман III Аргир основао је 1030/1. манастир Богородице Перивлепте у близини морских зидина, недалеко од студијске обитељи.⁸ Није се водило рачуна само о тачности преписа текста већ се настојао дочарати и реалан изглед владарских хрисовуља, па су тако с

³ Buschhausen, Die Marienkirche, 141–182; V. J. Djurić, La peinture de Chilandar à l'époque du roi Milutin, X3 4 (1978) 43; Miljković-Pepek, Le portrait, 172–173.

⁴ В. поглавље *Сѣуденица, Богородичина црква*, нап. 56.

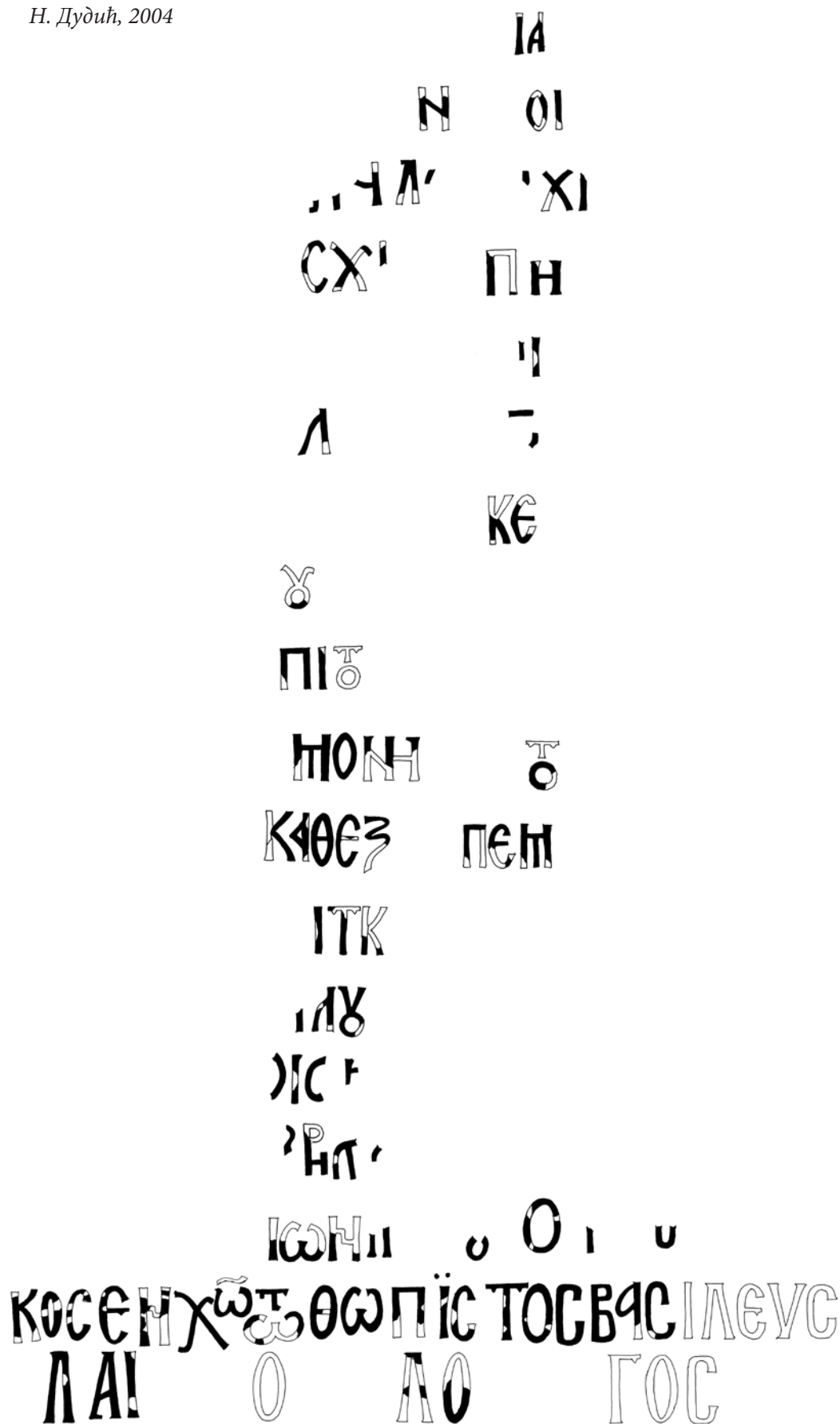
⁵ Овај престонички манастир посетио је и покло-нио се његовим највећим светињама у уторак, 30. октобра 1403.

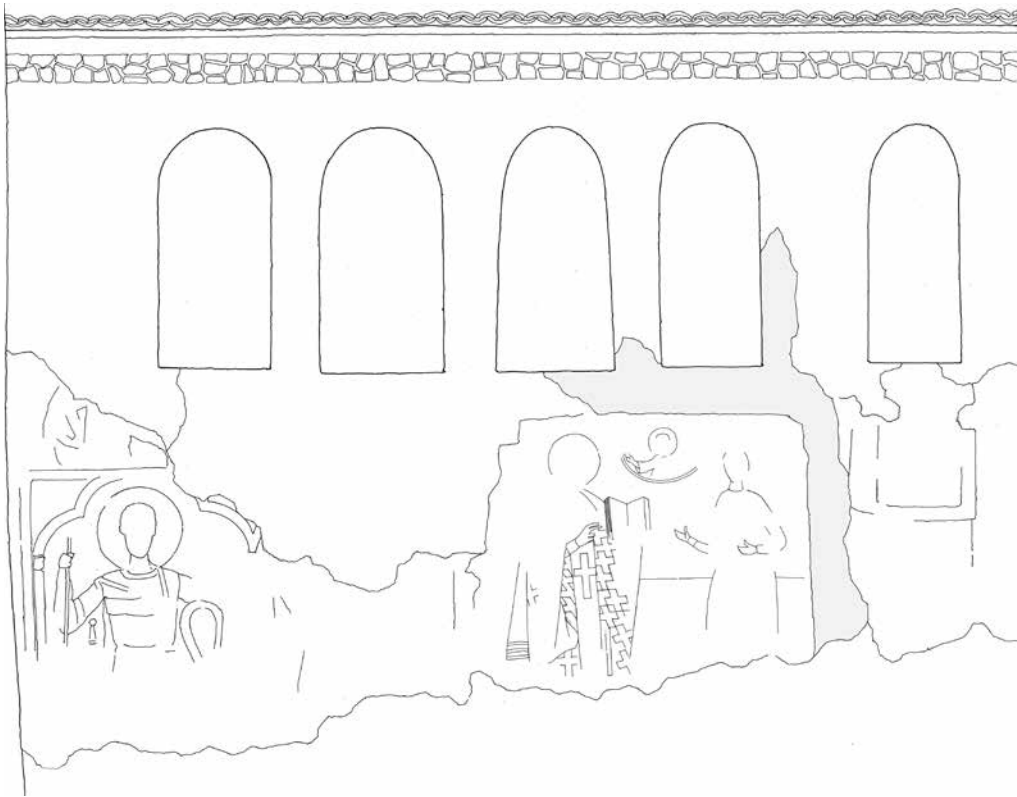
⁶ Саркофаг је до крсташког освајања Цариграда био прекривен златном оплатом с драгим камењем.

⁷ Narrative of the Embassy of Ruy Gonzalez de Clavijo, ed. C. R. Markham, London 1859, 31–32.

⁸ Michel Psellos, Chronographie, I, éd. É. Renauld, Paris 1926, 40–44; Scylitza, 384.

Н. Дудић, 2004

Н. Дудић, 2004

приказаних доњих, пресавијених ивица четири повеље које су исписане на зидовима јужне просторије унутрашњег нартекса Богородице Одигитрије манастира тоῦ Βροντοχίου у Мистри висили насликани златни печати са аката које су 1314/5, августа 1319, фебруара 1320. и септембра 1322, на молбу оснивача архимандрита и великог протосингела Пелопонеза Пахомија, манастиру издали отац и син Андроник II и Михаило IX.⁹ О томе да се пракса писања текстова оснивачких или даровних повеља владара на зидовима цркава појављује у царству током XI и XII века сведоче и примери у суседним државама из наредног периода. Тако је почетком XIII столећа Немањина повеља студеничком братству била исписана вероватно на северном зиду старог нартекса Богородичиног храма,¹⁰ а повеље првовенчаног српског краља Стефана седишту новоосноване архиепископије у Жичи, сачуване на слоју малтера с почетка наредног века, исписане су у приземљу звоника, испред улаза у спољну црквену припрату. Такви текстови, из којих су се верни могли обавестити о најстаријој

⁹ G. Millet, *Inscriptions byzantines de Mistra*, BCH 23 (1899) 98–118. У лоптастом своду ове мале просторије, из које се степеништем излази на спратне галерије, у светлосном медаљону што га носе четири анђела у лету насликан је Христос како благосиља десницом. Између анђела исписане су четири строфе са по три јампска стиха која славе ктитора Пахомија и владарски дом Палеолога, те насликана четири светлосна зрака на чијим су крајевима руке с развијеним хрисовуљама.

¹⁰ В. поглавље *Студеница, Богородичина црква* у овој књизи.

историји црквеног здања, по правилу су били исписивани у његовим западним компартиментима, у близини улаза у наос или крај њега.

Исправно је примећено да су они примери код којих текст хрисовуља прате владарски портрети и представе црквеног патрона, као у цариградској Перивлепти или Аполонији, за своје предлошке могли имати хрисовуље са заглављима украшеним минијатурама исте садржине. Модерна наука познаје пет примерака таквих исправа. Најстарија је хрисовуља Андроника II митрополији Монемвасије из јуна 1301, данас у атинском Византијском музеју.¹¹ Затим следи исправа истог василевса епископији Канине из јуна 1307. у њујоршкој *Pierpont Morgan Library*,¹² те хрисовуље трапезунтског владарског пара Алексија III Великог Комнина, *самодршница целог Истока, Ивираца и Перайије*, и супруге му Теодоре манастиру Богородице тоῦ Σουμελᾶ из децембра 1364.¹³ и атонској Дионисијевој обители Светог Јована Претече из септембра 1374.¹⁴ Најмлађу сачувану исправу ове врсте издао је 11. септембра 1429. у Жичкој патријаршији српски деспот Ђурађ. У заглављу те ктиторске повеље за светогорски манастир Есфигмен, пред архитектонским кулисама, у два реда, насликани су њен издавач, његова супруга деспотица Ирина и петоро њихове деце – Гргур, Мара, Кантакузина, Стефан и Лазар.¹⁵

¹¹ A. Heisenberg, *Aus der Geschichte und Literatur der Palaiologenzeit*, Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften Philosophisch-philologische und historische Klasse 10 (München 1920) 25–33; *L'Art Byzantin*, Art Européen, Athènes 1964, 347, no 371; T. Velmans, *Le portrait dans l'art des Paléologues*, Art et société à Byzance sous les Paléologues, Venise 1971, 104–106.

¹² P. J. Alexander, *A Chrysobull of the Emperor Andronicus II Palaeologus in favor of the See of Kanina in Albania*, Byz. 15 (1940/1) 167–207.

¹³ J. Ph. Fallmerayer, *Original-Fragmente, Chroniken, Inschriften und anderes Materiale zur Geschichte des Kaiserthums Trapezunt*, Abhandlung der historischen Classe der Königlich Bayerischen Akademie der Wissenschaften 3/3 (München 1843) 49–66, 92–100; *Acta et diplomata graeca*, V, 276–281; *Хрисаниј, митрополији Трапезунтиа*, Ἡ Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος, Ἀρχεῖον Πόντου 4–5 (Атина 1933) 474–476. Хрисовуља је чувана у овом братству на планини Мела, четрдесетак километара јужно од Трапезунта, све до разарања манастира 1922, у завршној фази грчко-турског рата.

¹⁴ *Actes de Dionysiou*, éd. N. Oikonomidès, Paris 1968, 50–61, no 4.

¹⁵ *Ивић, Бурић, Турковић*, Есфигменска повеља, 20–54.

ОХРИД, БОГОРОДИЦА ПЕРИВЛЕПТА (1294/5)

Крајем XIII века надомак горње градске капије сазидан је католикон манастира Мајке Божије, од свих њрослављене. Ктиторски натпис исписан је у четири реда, црним словима на белој позадини, на правоугаоном пољу у ширини портала на западном зиду нартекса. Био је познат још првим истраживачима охридских старина. Конзервација и чишћење фресака у Богородици Перивлепти у лето 1950. открили су и потписе сликара, који су још предмет научних студија и различитих тумачења.

ИЗД: В. Григорович, Очерк путешествия по Европейской Турции, Москва 1877², 98; Антонин, архимандрит, Из Румелии, Санктпетербург 1886, 35–37; Битолско, Преспа и Охридско, Сборник 4 (1891) 59; А. Шопов, Г. Стрезов, Кодекс на Охридската патриаршия, Сборник за народни умотворения, наука и книжнина 10 (София 1894) 568–569; М. Г. Димицас, Ἡ Μακεδονία ἐν λίθοις φθεγγόμενοις καὶ μνημεῖοις σοζόμενοις, I, Атина 1896, 381; Милуков, Христианския древности, 90–92; Н. Gelzer, Der Patriarchat von Achrida, Leipzig 1902, 13; Иванов, Български старини, 1908, 212 (= 1931, 38–39); Снегаров, История, I, 160; Д. Bošković, Nouvelles byzantines de Yougoslavie, Atti dell'VIII Congresso Internazionale di Studi Bizantini, II, Roma 1953, 92–94; Radojčić, Die Meister, 435–437; А. Хунгорoulos, Thessalonique et la peinture macédonienne, Athènes 1955, 34–44; Радочић, Мајстори, 19–36; R. Hamann-Mac Lean, Aus der mittelalterlichen Bildwelt Jugoslawiens, Marburg an der Lahn 1955, 12; R. Ljubinković, Majstori starog srpskog slikarstva, Naše starine 4 (Sarajevo 1957) 190–191 (= Студије из средњовековне уметности и културне историје, Београд 1982, 27–28); Radojčić, Die Entstehung, 121; Ђ. Бошковић, О неким нашим градитељима и сликарима из првих деценија XIV века, Старинар 9/10 (1959) 126–129; С. Пелеканидис, Ὁ ζωγράφος Μιχαὴλ Ἀστράπας, Μακεδονικά 4 (Солун 1960) 545–547 (= Μελέτες παλαιοχριστιανικῆς καὶ βυζαντινῆς

ἀρχαιολογίας, Солун 1977, 27–30); R. Hamann-Mac Lean, Zu den Malerinschriften der Milutin-Schule, BZ 53 (1960) 112–117; Миљковиќ-Пејек, Пишуваните податоци, 139–156, 162–163, 167–169; Д. Корнаков, По конзерваторските работи во црквата Св. Богородица Перивлептос (Св. Климент) во Охрид, КН 2 (1961) 83; Н. Hallensleben, Die Malerschule des Königs Milutin, Gießen 1963, 22–25; Миљковиќ-Пејек, Делото, 18–22, 44–47; Кисас, Солунска породица, 36; Петров, Нови форми, 16; S. Kalopissi-Verti, Painters in Late Byzantine Society. The Evidence of Church Inscriptions, CA 42 (1994) 139–158; Калойисци-Верти, Οι ζωγράφοι, 123–124; В. Todić, Signatures des peintres Michel Astrapas et Eutybios. Fonction et signification, Афѐρωμα, 643–662; М. Марковић, Уметничка делатност Михаила и Евтихија. Садашња знања, спорна питања и правци будућних истраживања, ЗНМ 17/2 (2004) 95–112; Заров, Ктиторството, 49–60; Marković, The Painter Eutybios, 9–33; иста, Иконографски програм, 133–134; I. Drpić, Painter as scribe: artistic identity and the arts of *graphē* in late Byzantium, Word & Image 29/3 (2013) 335–336, 341–347.

ЛИТ: Г. Трајчев, Манастирите в Македонија, Софија 1933, 27–28; Hamann-Mac Lean, Hallensleben, Die Monumentalmalerei, 28; Ђурић, Византијске фреске, 17–20; Ц. Грозданов, Студије за охридскиот живопис, Скопје 1990, 84–101; Г. Субојић, Д. Тодоровић, Сликара Михаилу у манастиру Светог Прохора Пчињског, ЗРВИ 34 (1995) 117–122.

† Ἀνηγέρθει^α ὁ θεῖος καὶ πάνσεπτος ναὸς οὗτο(ς) τῆς πανυπεράγνου^β δέσποινης ἡμῶν Θε(οτό)κου τῆς περιβλέπτου^γ διὰ τε συνδρομῆς καὶ ἐξόδου κύρου^δ Προγόνου τοῦ Σγουροῦ^ε τοῦ μεγάλου ἐταιρειάρχου^φ καὶ τῆς συζύγου αὐτοῦ κυράς^ς Εὐδοκίας καὶ γαμβροῦ τοῦ κρατ(αίου)^h καὶ ἀγίου ἡμῶν

†ΑΥΤΗ ΓΕΡΘΘΘΕΙΘΘΚΑΙΠΑΝΑΓΕΤΘΘΘΝΑΘΟΘΥΤΗΘ
 ΑΘΗΘΚΕΞΘΟΥΚΥΠΘΝΘΙΘΔΡΘΜΘΕΓΓΡΘΧΘΗΘΝΥΝΑΘΚΥΘΝΑΘΚΙ
 ΚΑΘΚΡΑΘΡΩΑΙΑΝΑΘΝΙΚΥΘΠΑΘΘΚΥΡΘΗΘΗΘΗΘΕΥΘΕΒΘ
 ΗΘΠΡΟΤΗΘΙΟΥΘΤΙΝΙΑΝΗΘΚΠΑΘΗΘΒΟΥΛΓΑΡΙΑΘ

H. Dudiš, 2004

αὐτο(κράτορος) καὶ βασιλέως¹. ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ εὐσεβεστάτου βασιλέο(ς)¹ καὶ αὐτοκράτωρο^κ Ῥωμαίων Ἀνδρονίκου τοῦ Παλαιολόγου· καὶ Εἰρήνης τῆς εὐσεβεστάτης αὐγούστης¹. ἀρχιερατεύοντο(ς)^μ δὲ Μακαρίου^ν τοῦ παναγίωτ(ά)τ(ου) ἀρχιεπισκόπου τῆς Πρώτης^ο Ἰουστινιανῆς^ρ καὶ πάσης Βουλγαρίας· ἐπὶ ἔτους^ρ. ζωγ^ς ἰνδ(ικτιώνος) η^τ

^α ἀνηγέρθη (Γ – Григорович; Α – Αντονин; ΒΠΟ – Βιτολσκο, Πρεςπα и Οхридско; Ш–С – Шопов–Стрезов; Д – Димицас; М – Милюков; И – Иванов; Н – Hallensleben; Π – Пепек); ^β ὑπεραγίας (Γ, Ш–С), πανυπεραγίας (Α), πανυπεραγίου (ΒΠΟ, Д, И, Н, Π), πανυπεραγίου (Μ); ^γ πανσέντου (Γ), Περεβλέπτου (Ш–С); ^δ τοῦ κυρίου (Α), κύρ (Μ, Н), κυρίου (Д, И, Π); ^ε Ζγούρου (Д); ^ς κυρίου Γρηγορίου τοῦ υἱοῦ τοῦ μεστρι (Γ), κυρίου Γρηγορίου ... τοῦ υἱοῦ ρούτου (ΒΠΟ), υἱούς (ἴσως υἱοῦ) Γγούρου (ἢ Γγιούρου) τῆς εὐσεβεστάτης (Ш–С), ἑταρiάρχου (И); ^ς κυρίας (Γ, Α, ΒΠΟ, Ш–С); ^η κρατίστου (Γ, ΒΠΟ, Μ, Д, И, Н, Π), κραταιοτάτου (Ш–С); ^ι βασιλέως καὶ αὐγούστου (Д); ^ι βασιλέως (Γ, Α, ΒΠΟ, Ш–С, Д, Μ, И, Н, Π, Ма – Марковић); ^κ αὐτοκράτορος (Γ, Α, ΒΠΟ, Д, Μ, И, Н, Π); ^λ συζύγου (Γ, Ш–С), αὐτοῦ συζύγου καὶ αὐγούστης (Д); ^μ ἀρχιστρατεύοντος (ΒΠΟ); ^ν Μακαρίτου (Ш–С); ^ο πρώτης (Γ, Α, ΒΠΟ, Ш–С, Д, Μ, И, Н, Π); ^ρ Ἰουστινιανῆς Ἀχριδῶν (Ш–С); ^ρ ἔτος (Γ, ΒΠΟ), ἔτει (Ш–С), ἔτεσι (Д); ^ς Ζωγ (ΒΠΟ, Ш–С); ^τ β (Д, Μ, И).

Текст је исписан мајускулом, с ретким упадицама минускуле, искључиво код надредних слова. Речи су писане састављено са знаковима за аспирацију и акцентима. Натпис почиње крстом. Тачка се као интерпункцијски знак налази у средини реда. Скраћенице с титлом су ретке. Слова су различите величине, а она мања са суперпонираним знацима стварају декоративан

утицај, нарочито у другом и трећем реду, што најпре упућује на могућност да је сликар првобитно добио дужи текст за исписивање, па је због бојазни од недостатка простора прибегао таквом декоративном сажимању.

Ϝ – ει; Π̄ – пер; ω – υν; Ϝ – και; Ϝ – ροῡ; Ϝ – ар; Ϝ – ас; Ϝ – ων; Ϝ – έως; Π – επ; Ϝ – εβ; Ϝ – ст; Ϝ – ης; Ϝ – ер.

† Подиже се овај Божији и њредивни храм њречистиѣ владичице наше Богородице Перивлейѣи ѡрудом и ѡрошком госѡдина Прогона Згура, великог еѣтеријарха, и суѡруге му госѡоѣ Евдокије, зѣѣа моћног и свеѣѡг нашег самодрѣца и цара. За владавине ѡбожног цара и самодрѣца Ромеја Андроника Палеолога и Ирине, ѡбожне царице. За архијерејсѣѣва Макарија, ѡреосвећеног архиеѣискоѣа Прве Јусѣѣинијане и целе Бугарске. Године 6803, индикѣѣа 8.

Охридска црква Богородице Перивлепте јединствена је у византијском свету по броју сликарских потписа сачуваних на више места у том храму, где су саставни, у извесном смислу и декоративни делови различитих представа. На здели која се налази по средини трпезе у сцени Тајне вечере на јужном зиду олтара исписано је име Μ(ι)χ(α)ήλ.

Исто име Μ(ι)χ(αήλ) – Μ(ιχαήλ) χ(είρ) (Μα), μ(ι)χ(αήλ) (Γ – Todić) – среће се и на посуди у представи Гостољубља Аврамовог на јужном зиду ђаконикона, као и на архитраву приказаном у инверзној перспективи – Μιχαήλ – у Молитви Захаријиној пред палицама просаца, саставном

делу Богородичиног циклуса на северном зиду наоса.

Потписи су сачувани и на фигурама светих ратника у првој зони на ступцима који са западне стране носе поткуполне и сводне конструкције наоса. На источној страни југозападног ступца, по средини огртача светог Димитрија, у две траке раздвојене стилизованом биљном врежом, исписано је:

... ὄζον Ἀστράλᾱ Μιχαήλ (χει)ρ ζωγραφ(οῦ)σα^а

^а Σῶσον ... (P – Радојчић); ὠζον Ἀστράλα Μιχαήλ (χει)ρ ζωγραφ (B – Бошковић); Μιχαήλ χ(ε)ίρ ζωγραφ(ί)ζων Ἀστράλᾱ (Пел – Пелеканидис); ἰζον Ἀστράл(ᾱ) Μιχαήλ (χε)ίρ ζωγραφ (H); Ἀστράλᾱ Μιχαήλ (χει)ρ ζωγράφ(ου) (Π); Μιχαήλ χ(ε)ίρ ζωγραφύζον(τος) Ἀστράλᾱ (K – Кисас); .ζον Ἀστράл(ᾱ) Μιχαήλ χ(ε)ίρ ζωγραφ... (Ka – Kalorissi-Verti); ...υζον Ἀστράλᾱ Μιχαήλ χ(ε)ίρ ζωγραφ... (T); Σῶσον Ἀστράλᾱν Μιχαήλ χειρ ζωγράφου или ζωγραφεῖ (D – Dgrić).

... изданак Асѡрайе, Михаила рука живоѡиса.

Своје име сликар понавља и на јабучици рукохвата мача истог светог ратника – Μ(ι)χ(α)ήλ – а његов се сарадник потписао на траци насликаној по средини плашта светог Прокопија на западној страни истог ступца:

... κα(ί) μου Εὐτυχ(ί)ου^а

^а (παρὰ/ὑπὸ) καλάμου Εὐτυχίου (P); χα(λα)μον ... (Lj – Ljubinković); κα(λά)μου Εὐτυχί(ου) (Π); κα[μ]οῦ Εὐτυχ(ί)ου (Ma).

... и мене Евѡихија.

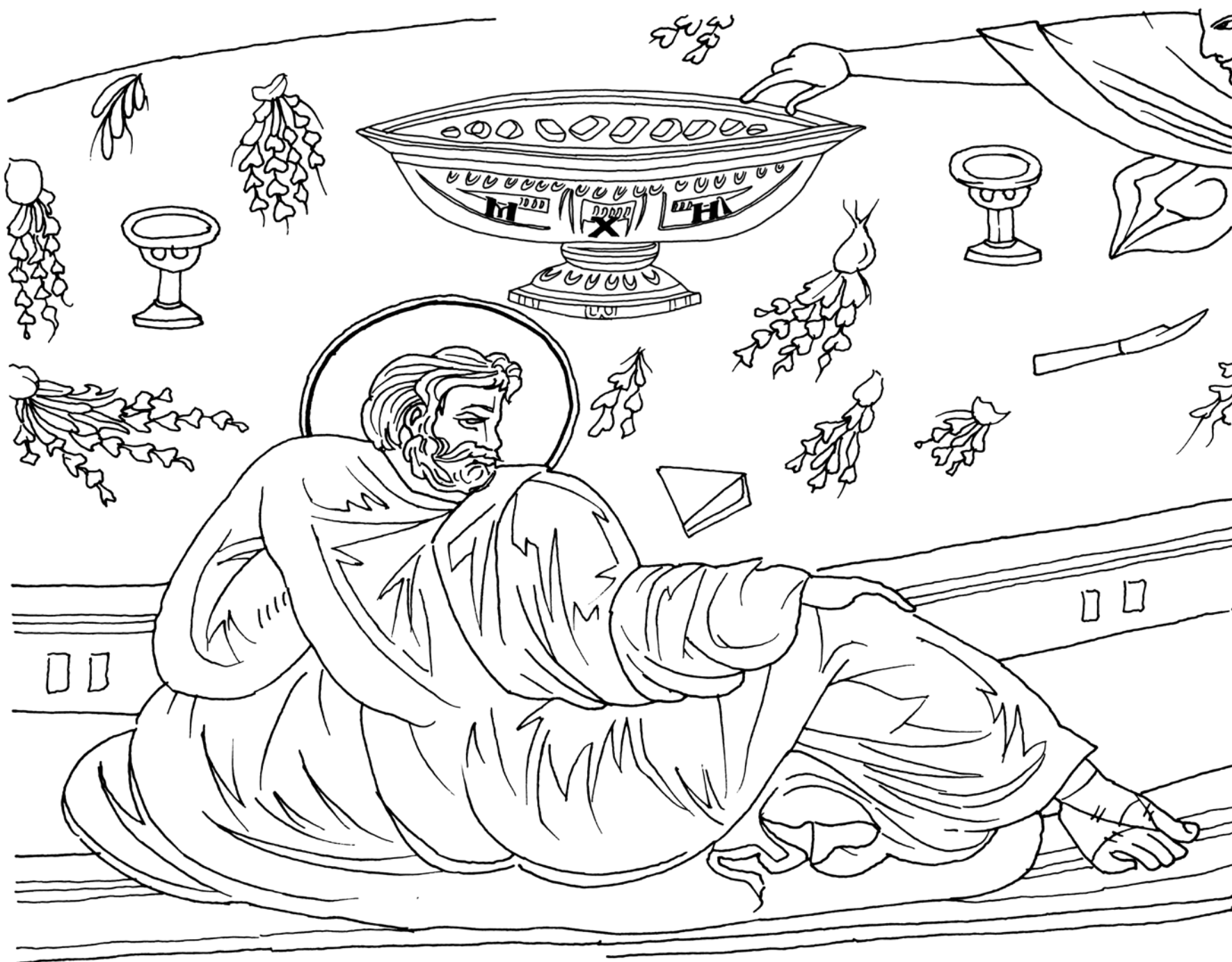
Почетно слово свога имена Михаило – Μ(ιχαήλ) – исписује и на дршци мача светог Теодора Тирона, представљеног на јужној страни северозападног ступца, а потписује се на исуханом мачу светог Меркурија, на западној страни истог ступца – χειρ Μιχαήλ τοῦ Ἀστράλᾱ¹ (рука Михаила Асѡрайе). На његовој пак северној страни, на оклопу светог Александра, изгледа да су забележени иницијали обојице сликара: Μ(ιχαήλ) Ε(ὐτύχιος) – Μ(ιχαήλ) Ε(γγραφε) / Μ(έμνησων) Ε(υτυχίου) / Μ(νήστητη) Ε(υτυχίου) / Μ(ιχαήλ) Ε(υτυχίου) (Ma).²

Ктитор храма не помиње се у другим писаним изворима, а само његово име, иако грчког порекла (προγόνος – ѡрвенац, ѡрворођени), не припада ромејском корпусу. Реч је о арбанашком народном имену³ које се први пут среће средином 1216. у једном писму Димитрија Хоматина, тадашњег хартофилакса Охридске

¹ Постоје мишљења да су потписи двојице сликара на западним странама стубаца или они на јужном ступцу међусобно повезани, то јест да чине једну целину – cf. Marković, The Painter Eutychios, 24, или Καλοῦσι-Верѡи, Οι ζωγράφοι, 124 – καμου Εὐτυχ[ου] και ...ζον Ἀστράл(ᾱ) Μιχαήλ χ[ε]ίρ ζωγραφ(ου).

² Постојао је и покушај да се у појединим словима, у овом храму често исписиваним само као украс, препознају иницијали још неког од сликара који су учествовали у живописању храма – Миљковић-Пејек, Пишуваните податоци, 150–152.

³ К. Јиречек, Романи у градовима Далмације током средњег века, Зборник Константина Јиречека, II, 50, 327; Милица Грковић, Речник личних имена код Срба, Београд 1977, 162; исѡа, Речник имена бањског, дечанског и призренског властелинства у XIV веку, Београд 1986, 149.

Н. Дудић, 2004

архиепископије.⁴ Нешто слично може се рећи и за ктиторово презиме, које се, за разлику од његовог имена, доста често појављује у писаним изворима. И оно је грчког порекла, као и бројни други патроними код Ромеја изведени од физичких особина родоначелника – *σχοῦρός* са значењем *коврцав*, односно *џршав*⁵ – али је овде највероватније у питању било име арбанашког братства *Scura*,⁶

⁴ Посреди је отац Ђина, архонта Арвана – cf. Chomatenus, 19, n° 1.8.

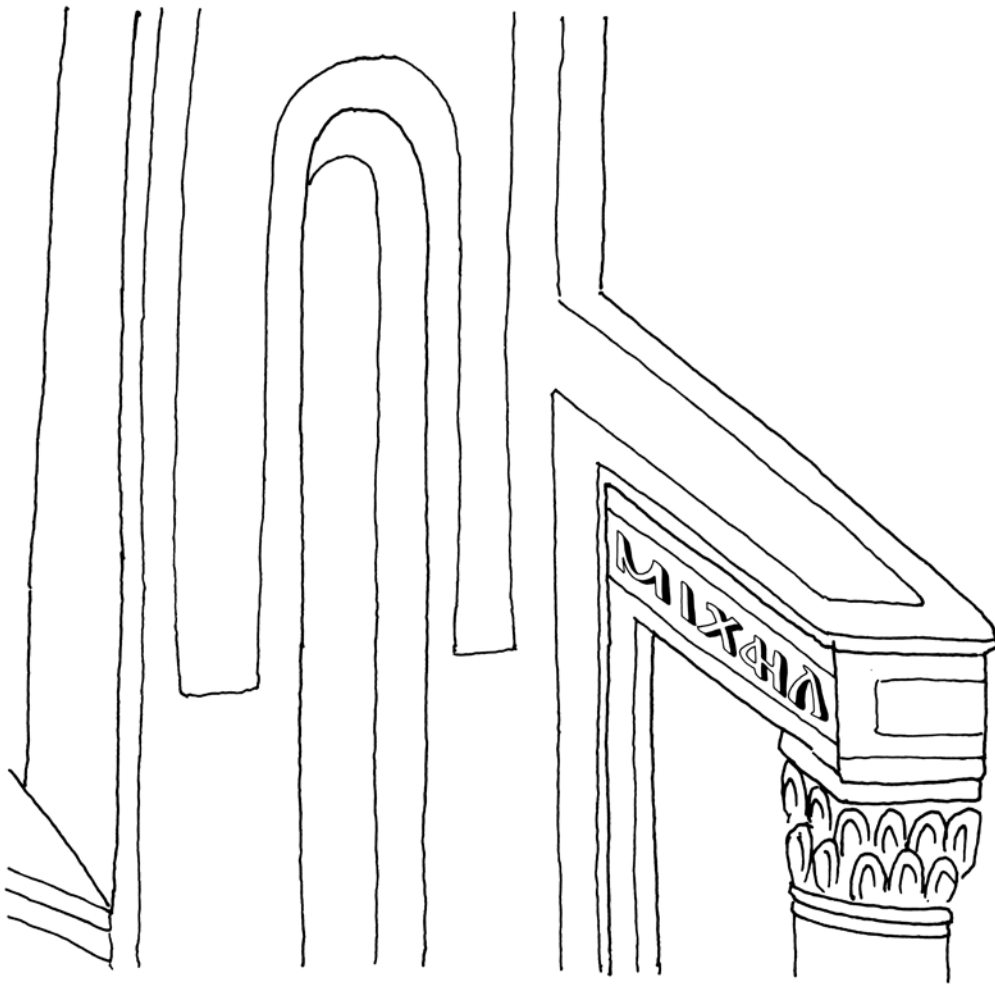
⁵ С обзиром на то да се среће на готово читавом простору позног царства у најразличитијим друштвеним слојевима (cf. PLP, 10, 200–203; Влахојулу, Λέων Σχοῦρός, 139–142), свакако није реч о припадницима једне породице.

⁶ Милоков, Христианскија древности, 90–92; И. Божић, Албанија и Арбанаси у XIII, XIV и XV веку, Глас САНУ 338 (1983) 19; Заров, Ктиторството, 52–56.

које је обитавало у залеђу Драча.⁷ Чланови тог клана севаст Мавро, Захарија и Георгије, те севаст Димитрије, први пут се помињу с краја јесени 1274, када на челу скупине од деветнаест албанских великаша ступају у преговоре с Наргалдом од Тусија, драчким капетаном и викаром Карла I Анжујског.⁸ Ромејска титула севаста (*savasto*),

⁷ L. von Thallóczy, K. Jireček, Zwei Urkunden aus Nordalbanien, Illyrisch-Albanische Forschungen 1 (München-Leipzig 1916) 134; *idem*, Die Lage und Vergangenheit der Stadt Durazzo in Albanien, *ibidem*, 166–167.

⁸ Acta Albaniae, 97, n° 333; уколико се у презимену грађанина Драча Јована Securus-а, који се помиње на првом месту у једном акту Карла I од 18. децембра 1273. године (*ibidem*, 88–89, n° 305), препозна исти племенски патроним, онда и доњу границу његове појаве ваља померити за годину дана уназад. Треба подсетити да је марта 1270. године Драч био погођен

Н. Дудић, 2004

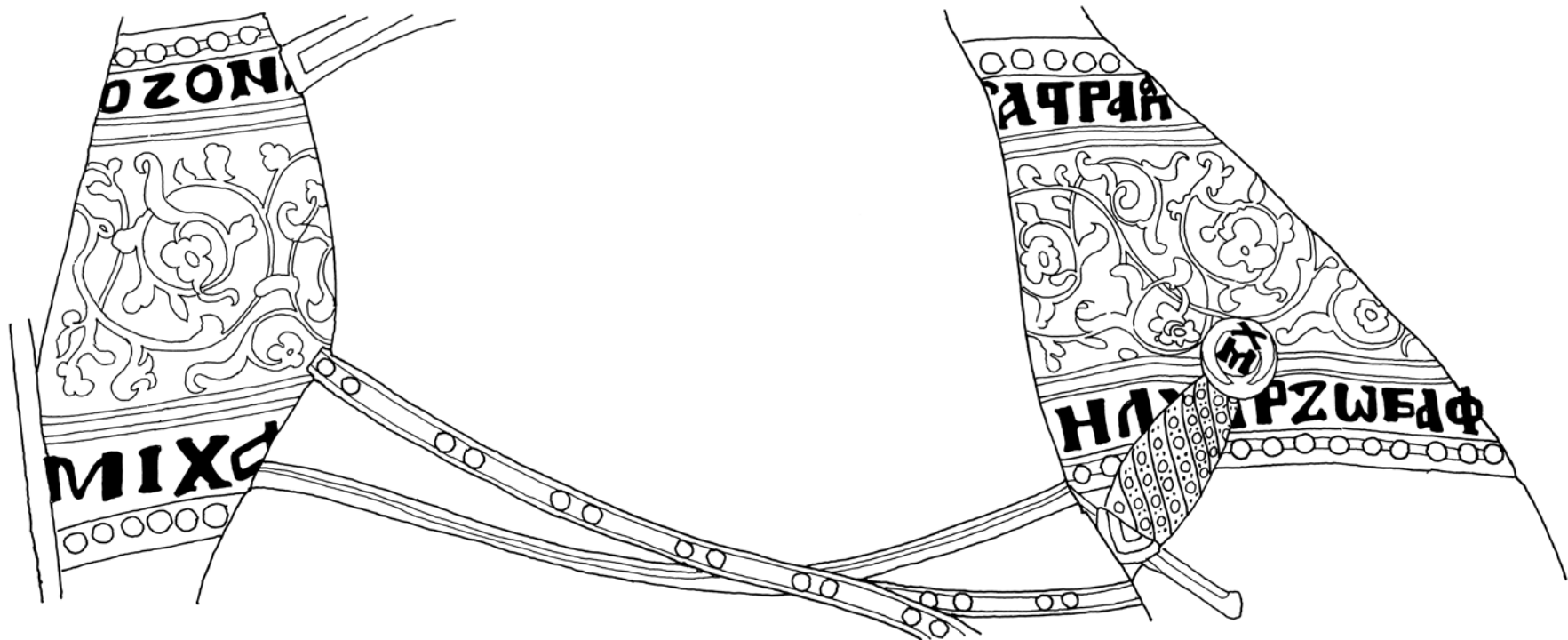
која је додељивана и предводницима локалног, иноплеменог живља,⁹ јасно указује на то да је реч о дотадашњим поданицима византијског цара.¹⁰

снажним земљотресом. Тада су у потрази за пленом у разорени град провалили Албанци из околине – cf. Rachmérés, II, 457–461.

⁹ Уп. овде, поглавље *Мелник, Свети Никола*, стр. 69, нап. 14.

¹⁰ Етничко име *Ἀλβανοί* или *Ἀρβανῖται* први пут се среће у *Историји* Михаила Аталијата, где се на почетку сажето описује ромејска војна кампања у јужној Италији и на Сицилији (1036/7–1043), а на крају се говори о неуспелом покушају узурпације престола Нићифора Васиокија (1078) – cf. Miguel Atalates, *Historia*, ed. I. Pérez Martín, Madrid 2002, 7.12, 15.12, 213.2. Аталијатово дело, као и списи његових савременика Скилице и Псела, омогућује да се у науци проникне у иначе загонетно порекло овог данас балканског народа. Превладава мишљење да је Георгије Манијакис, славни ромејски војсковођа са источне границе, за сицилијански поход регрутовао помоћне албанске одреде у околини Драча – cf. A. Ducellier, *L'Arbanon et les Albanais au XIe siècle*, *TM* 3 (1968) 357–358; *idem*, *Nouvel essai de mise au point sur l'apparition du peuple albanais dans les sources historiques byzantines*, *Studia Albanica* 9/2 (Tirana 1972) 299–306. При таквом закључивању, међутим, губи се из вида то да су, осим Варјага и Руса под командом Харолда Хардраре, које је највероватније повео из саме престонице, а затим и норманских и ломбардијских

најамника прикупљених у Италији, главнину Георгијевих трупа чиниле ромејске *шагме* регрутоване искључиво у малоазијским темама – cf. W. Felix, *Byzanz und die islamische Welt im früheren 11. Jahrhundert*, Wien 1981, 208. Скилица их поименице наводи – *шагму* Арменијака у одбрани Месине 1041, *шагму* Опсикција и чете Тракисијанаца поражене код Мелфија 17. марта, те *шагму федерата*, састављену од расформираних чета из Писидије и Ликаоније и разбијену 4. маја исте године близу тврђаве зване *Ἰπρα* – cf. Scylitza, 406, 426; Jean Skylitzès, *Empereurs de Constantinople*, éd. B. Flusin, J.-C. Cheynet, Paris 2003, 336, 354–355. С обзиром на то да и Псел од ромејских снага помиње само трупе са истока (τῆς ἑσπῆς) (*Bibliotheca græca medii ævi*, V, ed. C. N. Sathas, Paris 1876, 138), тамо треба тражити и постојбину Арбанаса који су у оквиру помоћних одреда узели учешћа у овој војној експедицији и који су бродовљем, под заповедништвом патрикија Стефана, зета василевса Михаила IV Пафлагонца, били пребачени директно из Мале Азије на југ Италије. Наиме, Георгије Манијакис је пре именовања за главнокомандујућег (στратηγὸς αὐτοκράτωρ) у овом походу управљао Горњом Мидијом, односно Васпураканом (cf. Scylitza, 397–398), у чијем се суседству налазила једина позната античка Албанија (cf. Strabonis *Geographica*, ed. A. Meineke, II, Lipsiae 1899, 702–707; Ptolemaei *Geographia*, II, 46–48; Stephani Byzantii *Ethnicorum quae supersunt*, ed. A. Meineke, I, Berolini 1849, 69.15), те се иза архаизујућег етнонима код Аталијата вероватно крије још један од бројних кавкаских народа, онај који себе и данас назива *Shqiptarët*, *деца орлова*, што јасно упућује на горштакчко порекло. Аталијат још казује да су поданици царства и исте вере као Ромеји. Након што је Манијакис опозван и пошто је покушај реконквисте највећег медитеранског острва у потпуности пропао, Албанци су с Латинима устали против дуче Михаила Докијана, новог ромејског намесника у јужној Италији. А када се с пролећа 1042. Георгије Манијакис обрео на Апенинском полуострву, они су приступили старом команданту, који је до краја године успео да окупи своје некадашње трупе и прошири ромејску власт до Капуе, Беневента и Напуља. Револтиран поступцима цариградског двора, он се прогласио за цара и на челу војске коју су, по Аталијату, чинили Ромеји и Албанци, а по Пселу Нормани, источне трупе и Руси, искрцао се у Драчу фебруара 1043. године. Славни војсковођа и тада претендент на престо погинуо је код Острова, удаљеног два дана хода од Солуна – Scylitza, 425–428; в. такође Б. Крсмановић, *Успон војног племства у Византији XI века*, Београд 2001, 88–110. Његови арбанашки саборци вратили су се истим путем и трајно се населили у залеђу Драча, где је њихове потомке тридесет пет година касније са истим циљем регрутовао узурпатор Нићифор Васиоки. Област коју су населили од краја XI века у изворима се почела називати *Ἀρβανον*. Као поданици ромејског василевса нападали су норманске завојеваче Роберта Гвискарда, при чему су се најистакнутији међу њима брзо уздизали у војној хијерархији, попут *зайоведника царског шайора* (κόμης τῆς κόρτης) из *Арвана*, непознатог имена, коме

Н. Дудић, 2004

МХ

је Алексije I Комнин приликом евакуације Драча 1081. поверио управу над доњим градом – cf. Alexias, 140, 183, 397; Е. Л. Врануси, Κομισκόρτης ὁ ἐξ Ἀρβάνων, Јањина 1962; *ιστiа*, Οἱ ὄροι Ἀλβανοὶ καὶ Ἀρβανῖται καὶ ἡ πρώτη μνεῖα τοῦ ὁμωνύμου λαοῦ τῆς Βαλκανικῆς εἰς τὰς πηγὰς τοῦ ΙΑ' αἰῶνος, Σύμμεκτα 2 (Атина 1970) 207–254. Први именом познати арбанашки прваци с почетка XIII века – в. овде, нап. 4; А. Соловјев, Непознат уговор Дубровника с арбанаским владаром из почетка XIII века, Архив за правне и друштвене науке 27/4 (Београд 1933) 292–298 – били су у родбинским везама са српским двором: паниперсеваст Димитрије, други Прогонов син, био је ожењен Комнином, ћерком српског великог жупана Стефана Немањића (в. Ферјанчић, Србија, 110–113), а сама област налазила се североисточно од Драча, са средиштем у утврђеној Кроји (cf. *Asropolis aerege*, 92.1–2), обухватајући на северу и Пилот, копнено залеђе источно од Скадарског језера, које је још пре почетка 1186. трајно ушло у састав средњовековне српске државе – в. Трифуновић, Бјелогрлић, Брајовић, Хиландарска оснивачка повеља, 54, I. 13; Г. А. Шкриванић, Област средњовековног Пилота у XIV ст., ИЧ 7 (1957) 323–332; в. овде, поглавље *Свуденица, Богородичина црква*, нап. 40. Арбанаси су били првенствено сточарско становништво, које је, тражећи бољу испашу за своја стада, напуштало матичну област и врло рано почело да се трајно насељава ван ње – уп. Б. Ферјанчић, Албанци у византијским изворима, Илири, 285–302. Један од најстаријих топонима албанског порекла ван Арвана среће се у Хвосну – то је село Уњемир (*uĵe mir – добра вода*), родно место анахорете Петра Коришког – в. Теодосије Хиландарац, Житије Петра Коришког, изд. Т. Јовановић, Књижевна историја 12/48 (Београд 1980) 651. Стизали су и до дубровачког залеђа, па се у документу од 14. јула 1285. из градског архива налази најстарији помен албанског језика (*lingua albanesca*) – cf. Acta Albaniae, 156, n° 527; С. Ђурковић, Албанци у огледалу јужнословенских извора, Илири, 323–339. Теорије о старобалканском пореклу заснивају се ис-

кључиво на Птоlemeјевом помену града Ἀλβανόπολις, негде у драчком залеђу (Ptolemaei Geographia, I, 197.5–6), али против њих не говори само дисконтинуитет од девет столећа, јер је немогуће да о народу који би живео у залеђу најважније луке на источнојадранској обали нема помена у изворима током готово хиљаду година, већ и чињеница да је поменуто дело славног александријског астронома било непознато Ромејима све до Максима Плануда, односно до краја XIII столећа (cf. ODB, III, 1757). Загонетни Птоlemeјев *Алванойољ* у ствари је данашњи Берат. Његово античко име латинског корена (од *albus – бео*) у средњем веку живело је у словенском називу добијеном од очигледно већинског становништва у окружењу, па тако Пахимер тај град назива Βελλάγραδα или Βελεγράδα – cf. Pachymères, I, 151.10; II, 641.1–2, 643.3, 649.10; IV, 609.4.

После четвртог крсташког похода у области Арвана смењивале су се различите власти. Господар Епира Михаило освојио ју је 1212 – cf. G. Prinzing, Studien zur Provinz- und Zentralverwaltung im Machtbereich der epirotischen Herrscher Michael I und Theodoros Dukas (I), Ἰπλερωτικὰ Χρονικά 24 (Јањина 1982) 103–104; после битке код Клокотнице 1230. године (Златарски, Историја, 593; Српске повеље, I/2, 205, бр. 790) више од једне деценије била је под влашћу бугарског цара Јована II Асена, а у зиму 1252/3. епирски деспот Михаило II био је приморан да Јовану III Ватацу, улогореном код Острова, уступи Прилеп, Велес и Кроју, своје најистуреније утврде на северу, пошто је претходно и Γουλάδος, на челу чета из Алвана, пришао никејском владару – *Asropolis aerege*, 91–92; супруга тог арбанашког првака била је нећака покојне никејске царице Ирине, дакле ћерка Комнине, односно унука првовенчаног српског краља Стефана и праука автократора Алексија III Анђела – в. Ферјанчић, Србија, 113. Према речима ученог историчара, коме је сам Алванон био потчињен док је неколико месеци обављао дужност *џрејшора* на Западу (1256/7), Арбанаси су почетком пролећа 1257. устали против никејске власти и

Н. Дудић, 2004

вратили се под заштиту епирског деспота Михаила – *Asropolitae opera*, 138–143. Новонастале ратне сукобе између два завађена грчка тора у унутрашњости, започете арбанашком побуном, искористио је Манфред, ванбрачни син немачког цара Фридриха II, господар Тарента, и у име краља Сицилије до краја 1257. заузео је Драч и Авлону, две најзначајније луке на крајњем југу источнојадранске обале, те област Сфинарицу између њих и добро утврђени Велаград (Берат) у залеђу (cf. *Acta et diplomata*, III, 240); њих му годину дана касније, као краљу, у мираз уз своју ћерку Јелену, потврђује епирски деспот Михаило – *D. M. Nicol, The Despotate of Epiros*, Oxford 1957, 166–167, 170–171, 177–178; *B. Berg, Manfred of Sicily and the Greek East*, Βυζαντινά 14 (1988) 271–284. После пресудне битке у Пелагонији с пролећа 1259. од поменутог је у рукама антеникејске коалиције остала само лука Авлона (cf. *Pachymérès*, I, 151), а њу је, с плановима за освајање Цариграда, наследио и нови господар с друге стране Јадрана Карло I Анжујски. Одмах по освајању Драча, разореног у земљотресу (в. овде, нап. 8), он је себе већ од почетка 1272. поносно називао *dei gratia rex Sicilie et Albanie* (cf. *Acta Albaniae*, 77, n°s 268–270). Драчко приморје је дуже од једне деценије било поприште непрестаних ратних дејстава,

Договор је постигнут,¹¹ о чему говори то што су наредне четири године, као залог његовог спровођења у дело, Тануш Скура и двојица поменутих саплеменика Димитрије и Захарија провели у тврђави Аверса,¹² око петнаест километара северозападно од Напуља. За то време друга двојица Скура која су учествовала у преговорима била су у служби Анжујаца. Током опсаде Берата у зиму 1280/1. Маврикије (Мавро) је *fidelis noster* Карла I,¹³ а почетком 1283. од оптужби за заверу ослобађа га наследник Карловог престола, његов син истог имена.¹⁴ Вероватно је то исти онај загонетни Маџрос из поеме Манојла Фила која слави победе Михаила Главе Тарханиота, поготово ако се зна

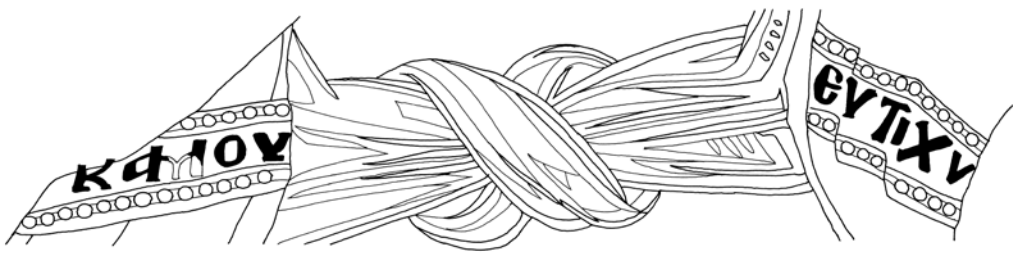
која су у корист Ромеја била решена тек знаменитом опсадом Берата и поразом анжујских трупа под њим у пролеће 1281 – cf. *Pachymérès*, II, 641–649. У те сукобе неминовно су била уплетена и арбанашка племена у залеђу Драча, при чему је њихова матична утврда Кроја једно време, од лета 1277. до средине 1281, била под влашћу Анжујаца – *Acta Albaniae*, 110–111, 135, n°s 373, 456. На самом почетку сукоба василевс Михаило VIII Палеолог покушавао је да одврати арбанашке прваке од приступања новом господару, али су његове посланице завршавале у рукама Карла I, судећи по писму од 1. септембра 1272, које је јужноиталијански владар упутио својим новим поданицима – *ibidem*, 80, n° 282; *Ducellier, La façade*, 232–262.

¹¹ Занимљиво је напоменути да арбанашки прваци преговарају са заповедником Драча у време велике противофанзиве коју је Михаило VIII започео на јадранском приморју по склапању црквене уније у Лиону 17. јула 1274. године – cf. *Geanakoplos, Emperor*, 279–280. Објашњење пружа текст Пахимерове *Хронике*. Када описује догађаје из средине седме деценије, он као главне противнике обновљеног царства на Балкану наводи Арбанасе, Србе, деспота Михаила II, те Латине на Пелопонезу, а укратко изложивши прилике на јадранском приморју пре описа опсаде Берата, писац помиње устанак Албанаца који су се ослободили ромејске власти (Ἰλλυριοὶ μὲν οὖν, βασιλέως ἀποστατήσαντες, καθ' αὐτοὺς ἦσαν) – *Pachymérès*, I, 271–273; II, 401, 641; судећи по редоследу излагања код Пахимера, нова арбанашка побуна против централне власти може се датовати у време после Пелагонијске битке, а пре анжујског посетања Авлоне 1269, највероватније још у прву половину седме деценије. Учени хроничар, доследан свом архаизујућем стилу, први Албанце назива Илирима. Побуњени албански великаши преговарали су с Карлом I од његовог освајања Драча, тачније од почетка 1272. године (*Acta Albaniae*, 76, n° 265), а убрзо потом, суочени с надмоћним снагама заједничког непријатеља, ступили су у блискију сарадњу с њим.

¹² *Ibidem*, 98–99, 102–103, 113, n°s 342, 354, 387.

¹³ *Ibidem*, 132, n° 444.

¹⁴ *Ducellier, La façade*, 258, 436.

Н. Дудић, 2004

да је управо прослављени ромејски војсковођа средином осамдесетих година XIII века окончао анжујску власт на источној јадранској обали,¹⁵ те мларь који је задужбини свог сродника у Охриду приложио на цокрскнмь полн мѣсто.¹⁶ У приближно исто време, марта 1284, Карло I амнестирао је Калогеоргија Скуру и његове људе који су били приморани да се предају Ромејима.¹⁷

Византијске титуле, грчка имена и, пре свега, узимање талаца упућују на закључак да нису сви Арбанаси листом окренули леђа ромејском автократору, како је то одавно претпостављено,¹⁸ а најбољи пример можда пружа велики етеријарх Прогон Згур, ктитор охридске Богородице Перивлепте. Носилац високе дворске титуле,¹⁹ по хијерархији XIV столећа одмах иза великог папије,

¹⁵ Manuelis Philæ Carmina, II, ed. E. Miller, Parisiis 1857, 254; ВИИНЈ VI, 595. Иако су планови о копненом продору ка Цариграду старим Царским друмом (*Via Egnatia*), за који су кључне биле луке Авлона и Драч, коначно пропали после катастрофалног пораза под Бератом у априлу 1281, анжујске посаде у та два приморска града помињу се до краја лета 1283, односно до јесени наредне године – cf. Acta Albaniae, 142–143, 148, n°s 475, 494.

¹⁶ В. потврдну хрисовуљу краља Стефана Душана и младог краља Уроша издату Богородици Перивлепти (*Соловјев, Одабрани споменици*, 128, бр. 64). Мокрос – област западно од Охридског језера, в. *Снегаров, История*, I, 166.

¹⁷ Acta Albaniae, 145, n° 484; нешто раније, 18. августа 1283, у Авлони се помиње севаст Петар, још један члан овог братства, а две деценије потом, када, оживљавајући империјалне тежње свог деде, Филип Тарентски 5. септембра 1304. у Аверси потврђује привилегије тринаест албанских племена, на деветом месту наводи клан *Scuras*. Филипову повељу одмах сутрадан потврдио је и напуљски краљ Карло II, његов отац – *ibidem*, 142–143, 166–168, n°s 475, 563, 569.

¹⁸ *Geanakoplos, Emperor*, 234, 279.

¹⁹ Од познатих сународника из XIII столећа вишу титулу имао је једино паниперсеваст Димитрије, зет српског великог жупана, који је после слома царства 1204, изгледа, самостално владао *Арваном* – cf. A. Solovjev, Eine Urkunde des Panhypersebastos Demetrios, Megas Archon von Albanien, BZ 34 (1934) 304–310. Ту високу титулу могао је добити само од Алексија III Анђела, чијом се унуком оженио.

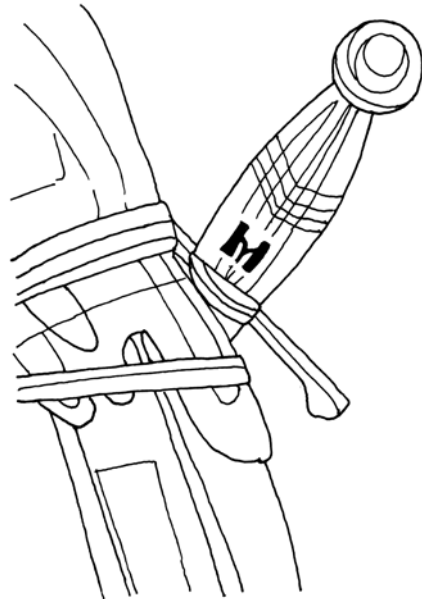

престоничког епарха и заповедника царске страже, а испред великог хартуларија, био је на пријемима задужен да, с протовестијаритом и примикиријем двора, на аудијенцију код василевса уводи достојанственике и стране азиланте.²⁰ Осим обављања наведене протоколарне дужности, носилац те титуле је – судећи по примеру њеног следећег познатог носиоца Нестонга Дуке,²¹

²⁰ Pseudo-Kodinos, 28.29, 88–94, 112, 118, 150–152, 158. Пахимер етеријархе назива *врайшарима* (ἐπί τῆς εἰσαγωγῆς) – Pachymérès, II, 417.4–5.

²¹ Непознатог имена – cf. *Polemis, The Doukai*, 152; сама породица Нестонг, бугарског порекла, била је у родбинским везама с најмоћнијим породицама позног царства, међу које се и сама убрајала – *ibidem*, 150–151; Pachymérès, I, 91–95.

Н. Дудић, 2004

огорченог противника Каталонске компаније (1305/6)²² – заповедао и војним трупима. У знаменитом боју код Апра у Тракији овај велики етеријарх командовао је влашким јединицама, као и одредима састављеним од добровољаца.²³ А с обзиром на то да је нешто раније у боју са Османом код Вафевса близу Никомидије 27. јула 1302. етеријарх Лав Музалон под својим заповедништвом, поред Ромеја, имао и аланске одреде,²⁴ могло би се закључити да је почетком XIV века још била жива пракса по којој су етеријарси командовали иноплеменим трупима, као што су првобитно и ἑταίρειαι, елитне јединице дворске гарде, биле првенствено попуњене странцима.²⁵

Да ли је Прогон Згур боравио у Охриду, где је окупљао царству лојалне Албанце у обрачунавању с дугогодишњом побуном својих саплеменика у суседном Арвану,²⁶ може се само нагађати, јер за то нема потврда у изворима. Ипак, оснивање манастира и подизање његовог католикона чини се мање вероватним у периоду који је уследио после 1284, када је Охрид постао погранични град према српском краљевству и када је његова шира околина била поприште готово непрестаних војних сукоба у којима су

се замашне ратне операције смењивале с пограничним четовањем.²⁷ Уз то, основна језгра манастирског имања Богородице Перивлепте, према Душановој потврдној хрисовуљи из 1345, налазила су се управо северно од Охридског и Преспанског језера.²⁸ Тешко је, наиме, поверовати да је ктитор својој задужбини даровао села од којих је најсеверније било Луково, на пола пута између Струге и Дебра, то јест села која су у то време била прва на удару српских одреда.

Чини се да о томе на својеврстан начин сведочи и сам ктиторски натпис. Наиме, по тексту натписа, велики етеријарх са супругом само је сазидао Богородичину цркву, док је приликом истицања ктиторовог сродства с ромејским василевсом име потоњег прећутано. У питању је

²² Ibidem, IV, 471–475, 549, 573, 593, 687–689.

²³ Ibidem, 599.20–22.

²⁴ Ibidem, 359–367.

²⁵ О самој титули најдетаљније в. *P. Karlin-Hayter, L'hétériarque*, JÖB 23 (1974)101–143.

²⁶ Протеривање анжујских посада из Драча и Авлоне, те гушење дводеценијског арбанашког устанка, што је учинио Михаило Глава Тарханиот, може се датовати у средину девете деценије XIII века – cf. *H. Belting, S. Mango, D. Mouriki, The Mosaics and Frescoes of St. Mary Pammakaristos (Fethiye Camii) at Istanbul*, Washington 1978, 13.

²⁷ В. овде, поглавље *Ариље, Свети Ахилије*, нап. 12.

²⁸ В. нап. 16.

Н. Дудић, 2004

свакако био Михаило VIII Палеолог, чије име, због политике измирења с Римском црквом, није било погодно истицати у време завршетка радова на зидним сликама у овом храму. Ипак, клир и духовници Охридске цркве имали су добрих разлога да тог владара сматрају *моћним и свейим*. Автократор Михаило VIII приписао је својом хрисовуљом *Великој цркви* τῆς ἁ Ἰουστινιανῆς καὶ πάσης Βουλγαρίας, Σερβίας καὶ λοιπῶν из августа 1272. оснивање охридске катедре, уз сагласност папе Вигилија, Јустинијану I (527–565).²⁹ Што је још значајније, позвавши се на три предочена му сигилија Василија II *Бугароубице* из 1020, чије је текстове дао да се препишу и тако их сачувао, потврдио је права и јурисдикцију Охридске цркве у границама које је имала приликом оснивања три stoleћа раније, прећутно одричући постојање Српске архиепископије и Трновске патријаршије.³⁰ Изричит је био две године касније, када је у писму папи Гргуру X из средине 1274. укратко изложио црквене прилике на Балкану. Михаило VIII тада је истакао да је стицање аутокефалности цркава у *Загори* и Србији, на штету охридске катедре и без сагласности Рима,³¹ супротно канонима

²⁹ Повезивање традиција Прве Јустинијане и охридског црквеног средишта у време издавања тог акта имало је своју предисторију, дужу од једног и по века – в. *Б. Прокић*, *Постанак Охридског Патријархата*, Глас СКА 90 (1912) 183–202; *V. N. Zlatarski*, *Prima Justiniana im Titel der bulgarischen Erzbischofs von Achrida*, BZ 30 (1929/30) 484–489; *Р. Љубинковић*, *Традиције Приме Јустинијане у титулатури охридских архиепископа*, *Старинар* 17 (1966) 61–75; *G. Prinzing*, *Entstehung und Rezeption der Justiniana-Prima-Theorie im Mittelalter*, *Byzantinobulgarica* 5 (1978) 269–287; *Тодић*, *Фреске*, 153–155.

³⁰ Описание греческих рукописей монастыря Святой Екатерины на Синае, I, ред. *В. Н. Бенешевич*, С.-Петербург 1911, 542–554.

³¹ Међу уступцима Цариграда папској столици у време одржавања Другог лионског концила (в. погла-

и црквеним обичајима, објаснивши то смутним временима која су уследила по паду Цариграда 1204. године.³² Таква изузетна наклоност

вље *Мелник, Свети Никола*, стр. 68) био је и повратак некадашњег Илирика, после више од пола миленијума, под црквену управу Рима. Некадашње рановизантијске провинције Дакија *mediterranea* и *ripensis*, Горња Мизија, Дарданија, Превалитана, Македонија *secunda* и Панонија, над којима је јурисдикцију, према 11. и 131. Јустинијановој новели, папа Вигилије 535. уступио архиепископу тада формиране Прве Јустинијане (cf. *Corpus Iuris Civilis*, III, ed. *R. Schoell, G. Kroll*, Berolini 1928, 94, 655–656; *Basilicorum libri LX, A I*, edd. *H. J. Scheltema, N. van der Wal*, Groningen 1955, 142.6–13), највећим су својим делом почетком XI stoleћа ушле у састав Охридске архиепископије.

³² *Н. Радојчић*, *Свети Сава и автокефалност српске и бугарске цркве*, Глас СКА 179 (1939) 226–227. Ово писмо, сачувано само у латинском преводу, верно одражава автократорова схватања и тежње у време склапања Лионске уније. Он пред папом као главне кривце истиче Бугаре и Србе, који су, уједињени с Грцима, протерали Латине, али је тврдио и да су из Србије и *Загоре* цариградском патријарху Јосифу пристигле посланице у којима се понизно изражава њихово прихватање црквене уније. Одрекавши се одговорности за нестанак Латинског царства, василевс се, као искрени поборник уније, представља и као заштитник Римске цркве, полазећи од старих ромејских схватања о томе да је он једини хришћански цар у васељени. У том смислу, претенциозно настоји да пружи уверавања и у погледу две суседне државе на северној граници царства. Ипак, с обзиром на то да је монахиња Евлогија, старија сестра Михаила VIII, која је била један од најистрајнијих противника братовљеве црквене политике, после бекства из заточеништва у кастру Светог Григорија на јужној обали Никомидијског залива уточиште пронашла код ћерке Марије, управо на бугарском двору (cf. *Pachymérès*, III, 23), стиче се утисак да василевс није пренео папи праву садржину поменутих посланица. Њима је највероватније тражено мишљење патријарха Јосифа о питању уније. Духовни ауторитет цариградског патријарха – о чему говори већ и сам помен његовог имена на литургији у храмовима Србије и Бугарске

Н. Дудић, 2004

може само упућивати на закључак да је још уочи сазивања Другог лионског концила, а и касније, свакако до смрти Михаила VIII, на охридском трону морало бити присталица измирења с Римском црквом,³³ тим пре што је

– није оспораван – уп. *Миљковић*, Житија, 143. А од њега се могао добити само један одговор. Тај бивши царев духовник, који је још у јуну 1273. одбацио могућност склапања уније под условима што их је наметала папска курија – cf. *V. Laurent*, *Le serment antilatin du patriarche Joseph Ier*, *EO* 26 (1927) 396–407 – на самом почетку 1274. био је приморан да се повуче у цариградски манастир Богородице Перивлепте, а нешто више од годину дана касније, пошто је претходно интерниран ван града, у манастир Архистратига Михаила ἐν τῷ ἀνάπλω на европској обали Босфора, и да званично одступи с патријаршијског трона – *Pachymérès*, II, 493, 511–521. Питање папског примата и склапања уније с двама словенским црквама на Балкану појављује се тек петнаестак година касније, после коначне пропасти онога што је са цариградским изасланицима утврђено у Лиону (в. преписку папе Николе IV са челницима владарског дома Немањића, те њиховим сродником бугарским царем Георгијем Тертером и његовим архипастиром из 1288. и 1291. године – cf. *Regesta*, 1837–1838, 1892–1893).

³³ Још је у другој четвртини века на охридском престолу био заговорник уније и потоњи пријатељ цара Михаила VIII. Реч је о даровитом писцу и песнику Јакову, који се у запису на крају *Минеја за новембар*

избор охридских архиепископа у првом реду зависио од автократорове воље.³⁴ Посредно то потврђује и познија црквена традиција, која је једног охридског архиепископа из тог времена, по имену Адријан, упамтила као полемичара с *Лайинима*.³⁵

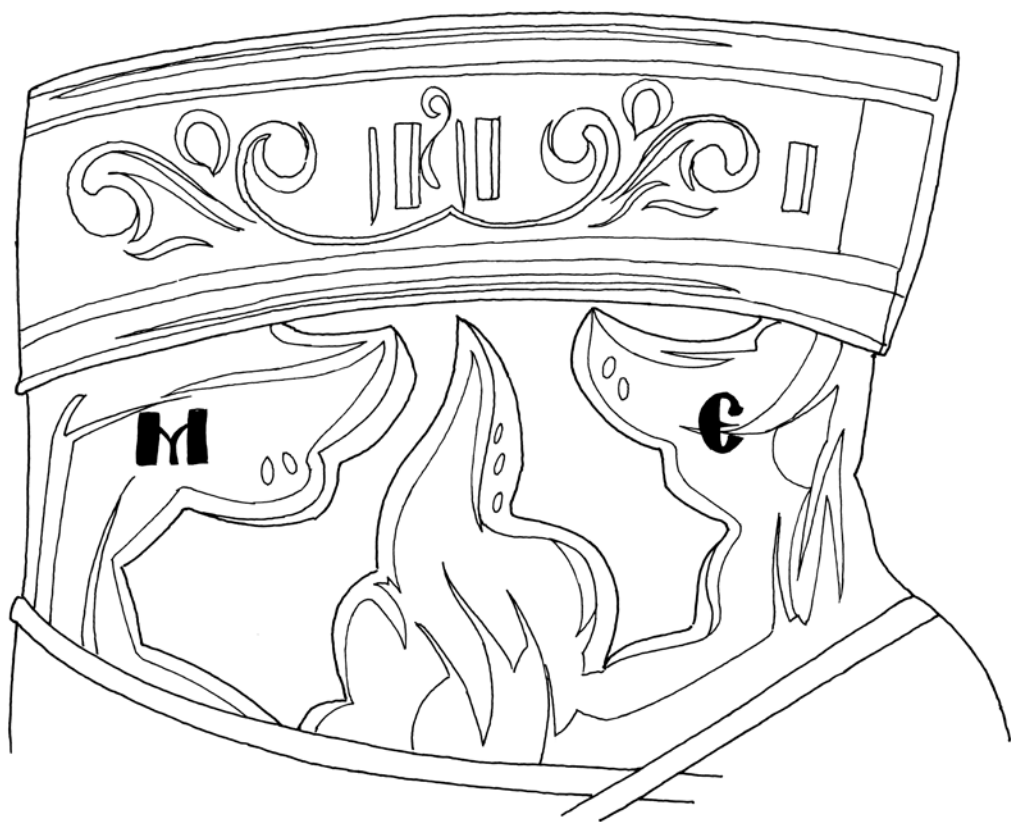
О томе да је међу наручиоцима живописа у охридској Перивлепти било прикривених поштовалаца Михаила VIII и његове црквене политике³⁶ читаву деценију по коначној њеној осуди на

(грчки рукопис бр. 181 Хиљфердингове збирке у Санкт Петербургу, некада у власништву охридског манастира Светог Климента) октобра 1248. потписао као *архиепископ Бугарске*. Најпре сабрат обитељи Светог Мелетија у Миупољу (планина Китерон између Беотије и Атике), живот је окончао као монах на Атоњу – cf. *I. Дијчев*, *Un nouveau témoignage de Jacques de Bulgarie*, *Bsl* 21/1 (1960) 54–61; њему је, као архијереју, Нићифор Влемид, славни учитељ Теодора II Ласкара и Георгија Акрополита, посветио *Слово о происхођењу Светог Духа и из Сина*, а његову приврженост монашком животу хвали Јован Век када описује околности под којима се повукао с патријаршијског трона 26. децембра 1282. године (cf. *PG* 142, 533–534; *ibidem*, 141, 976–977); помиње га три пута и Пахимер у *Хроници*, погрешно сматрајући да је он крунисао солунског цара Теодора Анђела (cf. *Pachymérès*, I, 115, 191; II, 603). Ако се има у виду чињеница да је у својим позним саставима Јаков писао о томе како је Теодор Анђео, испрва епирски владар, разорио његов матични манастир, као и о никејском походу на острво Родос 1249. у *Слову* посвећеном Јовану III Ватацу, може се закључити да се као млад монах, вероватно још у трећој деценији века, обрео у Малој Азији, где је постао Влемидов ученик. Да ли је у Охриду био непосредни наследник Димитрија Хоматина (†1236), што би био евентуални уступак Јована II Асена никејској страни у време оснивања Трновске патријаршије – може се само нагађати. Познато је пак да је Јаков по напуштању охридске столице уточиште пронашао у Солуну, код великог доместика Андроника Палеолога, чију је смрт као монаха Арсенија и каснији пренос његових земних остатака у Никеју оплакао и опевао у прози и стиховима – cf. *S. G. Mercati*, *Iacobi Bulgariae Archiepiscopi opuscula*, *Bessarione* 21 (Roma 1917) 73–89, 208–227 (= *Collectanea Byzantina*, I, Bari 1970, 66–98).

³⁴ Уп. дело *Τάξις τῶν патриарχικῶν θρόνων* Нила Доксопатра, написано 1142/3. по жељи сицилијанског краља Рожера II, *PG* 132, 1097; *B. Granić*, *Kirchenrechtliche Glossen zu den vom Kaiser Basileios II. dem autokephalen Erzbisum von Achrida verliehenen Privilegien*, *Byz.* 12 (1937) 406–407; *Осйрогорски*, *Историја*, 296; *ВИИНЈ*, III, 361–365.

³⁵ *Снегаров*, *История*, I, 212.

³⁶ Ако је судити по чак осамнаест фигура отаца источнохришћанског монаштва које чине јединствену целину у првој зони зидова западног дела наоса (уп.

Н. Дудић, 2004

Другом влахернском сабору 1285. године³⁷ сведочи особен избор светих ликова у првој зони, уз олтарску преграду, на јужном и северном зиду поткуполног простора.³⁸ Десно од олтарске преграде насликана је иконографски јединствена представа светог Петра с куполном црквом на плећима и свежњем кључева око врата. Под ногама му је насликан Ад који лежи и кога анђеоски Господњи пробада копљем, а изнад њега је полуфигура Христа који првоапостола даје благослов. Композицију прате Христове речи из јеванђеља: *συ ειπετρο(с) και επι ταυτη τη πετρ(α) οικοδομηςω μου την εκκλησιαν και πυλ(αι) αδοу οу катисхуsoyс(in) ауthс* (Мт 16, 18). Поред светог Петра насликан је апостол Андреј Првозвани како десном руком благосиља, са крстом и свитком у левој руци. Двојица апостола, браћа и по крви, оснивачи римске и цариградске катедре,³⁹ најпре ће симболизовати унију двеју цркава, у којој је, како положајем тако и разрађеном иконографијом јеванђеоског текста,⁴⁰ истакнут примат апостолске столице Старог Рима.

Марковић, Иконографски програм, 128–130), живопис је настао по жељи манастирског братства, у којем је вероватно било и ктиторових сродника из суседног Арвана што су се повукли из овоземаљског живота.

³⁷ В. овде, поглавље *Ариље, Свешти Ахилије*, нап. 39.

³⁸ Уп. *Тодић*, Фреске, 147–161.

³⁹ Cf. *F. Dvornik*, *The Idea of Apostolicity in Byzantium and the Legend of the Apostle Andrew*, Cambridge Mass. 1958.

⁴⁰ *Ch. Walter*, *The Triumph of Saint Peter in the Church of Saint Clement at Ohrid and the Iconography of the Triumph of the Martyrs*, *Зорграф* 5 (1974) 30–34.

И док представу светог Климента, једног од утемељивача словенске писмености и хришћанске цркве у Охриду и околини, који је поштован као заштитник града и чије су мошти почивале у његовој оближњој задужбини манастиру Светог Пантелејмона,⁴¹ не треба посебно објашњавати,⁴² пажњу привлачи суседна фигура на северном зиду, уз олтарску преграду, која је означена као свети Константин *ΑΡΧ[Ι]ΕΠ[Ι]ΣΚΟΠ[Ο]Σ [ΒΟΥΛ]ΓΑΡΙАС*. Реч је о охридском архипастиру из породице Кавасила, чији је култ почео да се образује убрзо по његовом упокојењу. Према тексту службе која се датује у крај XIII столећа,⁴³ успомена на тог светитеља обележавана је 18. октобра, на дан апостола и јеванђелисте Луке, а из истог времена потичу и његове најстарије представе у зидном сликарству.⁴⁴ За разлику од примера из цркве Светог Јована Богослова – Канео, као и млађих, из Старог Нагоричина (1316/7) и охридских Малих светих врача (око 1340),⁴⁵ где је, према већ познатој пракси која се може пратити од средине XIII века,⁴⁶ нарочито поштовани помесни црквени поглавар представљен у поворци најугледнијих отаца хришћанске цркве у

⁴¹ Овај манастир у подножју охридске цитаделе у изворима се наводи и под именом свог оснивача, као у помињаном запису из нап. 33.

⁴² Његов култ нарочито је негован на територији Охридске архиепископије (в. *Грозданов*, *Портрети*, 38–104), али се ширио и ван граница њене јурисдикције – *Д. Војводић*, *Представе светог Климента Охридског у зидном сликарству средњовековне Србије*, *Византијски свет*, 145–165. Сачувана су два његова грчка житија, из пера славних охридских архиепископа Теофилакта и Димитрија Хоматина – *А. Милев*, *Грџцките житија на Климент Охридски*, *Софија* 1966.

⁴³ Сачувана је у рукопису бр. 198 (XIV/XV век) светогорског манастира Дохијара (в. *К. Г. Нихоријис*, *Ανέκδοτη ελληνική Ακολουθία προς τιμήν του Αρχιεπισκόπου Αχριδών Κωνσταντίνου Καβάσιλα*, *Αφιέρωμα*, 345–372).

⁴⁴ *Ц. Грозданов*, *Прилози познавању средњовековне уметности Охрида*, *ЗЛУ* 2 (1966) 199–207; *исџи*, *О св. Константину Кавасили и његовим портретима у светлу нових сазнања*, *ЗРВИ* 44/1 (2007) 313–323.

⁴⁵ *П. Миљковић-Пејек*, *Црквата Св. Јован Богослов – Канео во Охрид* (по конзерваторските работи на архитектурата и живописот), *КН* 3 (1971) 82, 87–90; *Б. Тодић*, *Старо Нагоричино*, *Београд* 1993, 74, 126; *Грозданов*, *Охридско зидно сликарство*, 48, 51–52, 173–174. Лик Константина Кавасиле касније се среће само још једном – у зидном украсу параклиса Светог Јована Претече у Протату из 1525/6. године (*Subotić*, *Η καλλιτεχνική ζωή*, 62–75), где се нашао у друштву најзначајнијих охридских архијереја Еразма, Климента и Теофилакта.

⁴⁶ В. овде, поглавље *Пећ, Свешти айосџоли*, стр. 54.

Поклоњењу Агнецу, извођењем Константинове фигуре ван простора предвиђеног само за свештенослужитеље, уз саму олтарску преграду, где су његов лик могли видети сви верни, наручиоци зидних слика у Перивлепти додатно су нагласили своје поштовање тог архијереја. Кавасилу је из никејског заточеништва ослободио управо Михаило VIII и он се на повратку у седиште своје архиепископије придружио победоносном походу севастократора Јована, брата новокрунисаног василевса. Према речима Георгија Акрополита, освајању Охрида почетком пролећа 1259. подједнако су допринеле опсадне справе никејских трупа и Константинове проповеди.⁴⁷ Вративши се на свој трон, Кавасила је постао први архиепископ под окриљем обновљеног царства, што је свакако будило наду и у поновно успостављање власти на територијама које је Охридска црква – испоставиће се – трајно изгубила у претходним деценијама стварањем двеју словенских цркава на Балкану.⁴⁸

Истакнуто место које архиепископ Константин заузима у сликаној декорацији Перивлепте може се тумачити и чињеницом да је он пре ступања на охридски престо две деценије био драчки митрополит,⁴⁹ под чијом се јурисдикцијом налазила постојбина ктитора храма. На то упућују и готово портретске одлике његовог лика из Перивлепте, које га разликују од већ поменуте савремене представе, као и од оних млађих. Док се дуга, равно подсечена коса изнад рамена, зачешљана иза ушију, најсличнија *фризурама* прве двојице српских архиепископа из Милешеве, Студенице и пећких Апостола или оној Михаила Хонијата из Каливије Куваре на Атици, може сматрати *модом* времена у којем је и Кавасила живео, он је сакос носио још као архијереј у Драчу, пре 1236, што се види из податка да се у вези с правом ношења те богослужбене одежде саветовао с Хоматином.⁵⁰ Будући да је Кавасила на

⁴⁷ ... ὁ μὲν σεβαστοκράτωρ τὰς πολεμικὰς μηχανὰς κατ' αὐτῶν ἐκίνει, ὁ δὲ ἀρχιεπίσκοπος λόγοις ὑπενδοῦναι ὑπέλιφεν, *Acropolitae opera*, 167.2–4.

⁴⁸ Не треба испустити из вида то да је Константин Кавасила као млад архијереј тражио савете од Димитрија Хоматина, водећег познаваоца канонског права свог времена, и да је био сведок стицања аутокефалности Српске архиепископије и Трновске патријаршије.

⁴⁹ О Кавасилином животном путу в. овде, *Охрид, икона Исуса Христа*, стр. 105–106.

⁵⁰ Још крајем XII столећа, када се први пут и помиње, сакос је, по речима ондашњег поглавара Антиохијске цркве и ученог канонисте Теодора Валсамона (*Ралис, Поџилис, Σύνταγμα*, IV, 478, 546), био искључиви пре-

крају живота имао више од четрдесет година архијерејског стажа, а да је у Перивлепти насликан као средовечан, не треба искључити могућност да је као предложак за ту представу послужио неки његов данас изгубљени портрет из Драча или околине. На завичај ктитора упућују и ликови епископа Астија и ђакона Исавра, двојице ранохришћанских свештенослужитеља, који су насликани у пуној фигури на северном зиду ђаконикона, а чији се заједнички култ ширио из Драча.⁵¹

Брачни пар ктитора поконио је својој задужбини и везену катапетазму (122 × 68 cm), највероватније за царске двери,⁵² с Распећем Христовим и натписом: ΔΩΡΟΙ ΣΙ ΚΛΙΟΙΣ ΜΕΓΑΣ ΕΤΕΡΙΑΡΧ(Η)Σ ΤΥΠΟΙ ΣΗΣ ΣΤ(ΑΥ)ΡΩΣΕΩΣ ΑΝΑΤΥΠΟ ΣΟΙ ΕΚ ΤΗΣ ΔΟΚΟΥΣΗΣ ΤΑΧΑ ΤΙΜΙΑΣ ΥΛΥΣ ΣΥΙ ΕΥΔΟΚΥΑ ΤΗ ΟΜΟΖΥΓΩ ΛΟΓΕ · ΟΥΣΗ ΚΟΜΙΝΙΝ Μ(ΗΤ)ΡΩΠΑΠΠΟΠΑΤΡΟΘΕΝ · ΝΙΑ ΛΥΣΝΙ ΛΑΒΩΜΕΝ ΑΙΠΛΑΚΥΜΑΤΩΝ.⁵³ Будући да се у њему истиче како је Евдокија διπλοκομνηνῆ, односно да су обојица њених дедова била из славног рода Комнина, она је могла бити даља рођака Михаила VIII у истој генерацији, јер су пак његове обе бабе, истог имена – Ирина – такође биле из овог рода. Не треба искључити ни могућност да је Евдокија припадала генерацији деце Михаила VIII уколико су њени дедови били рођаци автократорове мајке Теодоре, у монаштву Теодосије.⁵⁴

Не може се поуздано одредити када се Прогон Згур обрео у престоници, нити када је добио високу дворску титулу, али за то постоје

рогатив патријарха. Већ тридесетак година потом, како се види из Хоматиновог одговора на Кавасилино шесто питање, ту богослужбену одежду могли су носити и митрополити три пута годишње, на Ускрс, Педесетницу и Божић, највеће Господње празнике – *Analecta sacra*, 633–634. Иначе је пример из Перивлепте најстарија позната представа неког архијереја у сакосу, само један век млађа од првог помена те одежде у писаним изворима.

⁵¹ *C. Grozdanov, Saint Astios de Dyrrachion dans la peinture du Moyen âge, Αφιέρωμα*, 79–89; *Д. Прерадовић, Култ светог ђакона Исавра у Драчу, Зограф* 36 (2013) 1–12.

⁵² Ова тканина чувала се у самој цркви до бугарске окупације тих крајева у Првом светском рату, а данас је у софијском Национално-историјском музеју.

⁵³ *Rhoby, Ikonen und Objekten*, 369–371.

⁵⁴ Уп. типик Михаила VIII за манастир Арханђела Михаила на Авксентијевој гори близу Халкидона, који је основао велики дукс Алексије Палеолог, у монаштву Антоније, његов деда по оцу – cf. *Laurent, La généalogie*, 134–136; *Cheyne, Vannier, Études*, 168–172, 176–178.

два сигурна *terminus-a post quem*. Један је први сусрет Арбанаса с никејском војском код Острова у зиму 1252/3,⁵⁵ а други помен Василика, јединог познатог великог етеријарха из времена Михаила VIII, у Пахимеровом опису догађаја с почетка јесени 1260.⁵⁶ Прогон Згур је могао бити и сведок обнове цариградског манастира Богородице Перивлепте у псаматијској четврти, близу Златне капије,⁵⁷ о чему су сведочиле мозаичке представе нових ктитора у пуној фигури – Михаила VIII, његове супруге Теодоре и, између њих, сина Константина.⁵⁸ То је могло имати утицаја на избор патрона Згурове задужбине у Охриду.⁵⁹ С разлогом се, осим тога, сматра да клечећа фигура у плитком, првобитно осликаном мермерном рељефу у лапидаријуму охридског Народног музеја,⁶⁰ приказана у молитви пред малим Христом у наручју допојасне Богородице, представља Прогона Згура.⁶¹

⁵⁵ В. нап. 10.

⁵⁶ Pachymérés, I, 181–187.

⁵⁷ Оснивач манастира био је Роман III Аргир (1028–1034) – cf. R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin, I. Le siège de Constantinople et le patriarcat œcuménique, III. Les églises et les monastères*, Paris 1953, 227–231.

⁵⁸ Ове портрете видео је немачки историчар и оријенталиста Јохан Леунклавијус приликом боравка у Цариграду 1584/5. године – cf. C. du Fresne du Cange, *Historia Byzantina duplici commentario illustrata*, Parisi 1680, 233–234. Константин је рођен у јесен 1261, те су ове представе највероватније настале око 1270.

⁵⁹ Уп. Заров, Ктиторството, 60.

⁶⁰ На самом улазу у кућу Робевих.

⁶¹ Ђурић, Византијске фреске, 187. Остаје недоумица око тога због чега на њој нема Евдокије, другог ктитора, која је била далеко угледнијег порекла, будући да су још крајем претходног столећа у градским црквама првопрестоног Костура брачни другови равноправно сликани у својим задужбинама, као у Светим анаргирима или Светом Николи тоу Κασιότιζ – в. Пелеканидис, Хадзидакис, *Καστορία*, 22, 25, 39, 43, 50, 52; Дракојулу, *Ἡ πόλη*, 44, 50–52. Зарад композиционе равнотеже, лево од Богородичиног попрсја на охридској плочи изведен је у медаљону добро познати мотив орла са зецом у канцама. Објашњење се можда крије у чињеници да је ту реч о монашком братству (уп. нешто више од две деценије млађи мозаик изнад улаза у наос католикона манастира Христа Хоре у Цариграду, с ктитором Теодором Метохитом такође у проскинези – P. A. Underwood, *The Kariye Djami*, I, New York 1966, 42–43) или се пак Евдокија тек касније придружила мужевљевом ктиторском подухвату шаљући дарове из престонице. Плоча по димензијама одговара ширини западног портала, изнад којег се налазила све до XVI столећа, када је на западној фасади цркве, у то време већ седишта Охридске архиепископије, насликан Други долазак Христов – уп. Ц. Грозданов, Страшниот суд во

У другом делу ктиторског натписа, који на крају доноси годину завршетка радова на осликавању цркве, 1294/5, поред владарског пара Андроника и Ирине, помиње се и тадашњи охридски црквени поглавар Макарије, архиепископ *Прве Јустинијане и целе Бугарске*. Овај архијереј је четири године касније, вероватно у време празновања највећег хришћанског празника Ускрса, који је 1299. био 19. априла, дао благослов браку краља Милутина и Симониде, најмлађе ћерке византијског цара.⁶² Унутар храма постоје још два правоугаона поља за исписивање натписа, изнад западног портала у наосу и изнад северних врата у припрати,⁶³ али је натпис ипак био исписан на западном зиду нартекса, тачно иза представе ктитора, која се, по свему судећи, налазила са спољне стране истог зида.⁶⁴

Ако се има у виду број потписа, главни сликар живописа у охридском храму Богородице Перивлепте био је Михаило Астрапа.⁶⁵ На основу помена Јована Астрапе – савременицима добро познатог солунског преписивача књига из прве половине XIV столећа, вичног и изради

црквата Свети Климент (Св. Богородица Перивлепта) во Охрид во светлината на тематските иновации на XVI век, *КН 22/23 (1995/6) 47–68*. Сама плоча и њен рељефни украс објашњавају изостављање сликане ктиторске композиције у унутрашњости храма, чија је зидна декорација до данас готово у потпуности очувана.

⁶² Pachymérés, IV, 315.11–12; ВИИНЈ VI, 55. У међувремену је српско поседање Драча и његовог залеђа, пре 19. јуна 1296 – V. V. Makušev, M. Šufflay, *Isprave za odnošaj Dubrovnika prema Veneciji*, *Starine JAZU (1902) 340–341* – изазвало реакцију Цариграда. Противофанзиву је предводио прослављени војсковођа Михаило Глава Тарханиот, а преговорима се приступило тек пошто је пропао и тај последњи покушај ромејске реконквисте средишњих области Балкана (cf. Pachymérés, III, 299–303). Уследило је склапање брака краља Милутина с младом Симонидом (ИСН, 445–448; ВИИНЈ VI, 34–48), након чега је на граници двеју држава завладао мир.

⁶³ Марковић, Иконографски програм, 134.

⁶⁴ В. нап. 61.

⁶⁵ Миљковић-Пејек, Делото, 18, 21; за другачије мишљење в. Marković, *The Painter Eutychios*, 9–33. Занимљиво је то што се један од Михаилових потписа налази на сечиву, у канелури уз балчак мача светог Меркурија, где су, ако је судити по примерку из београдског Музеја примењене уметности, исписиване молитве власника односно оружара који су мачеве начинили – ο εις σε ελπίων ου(κ) αποτιχ(η), уп. Б. Појовић, *Две сабље са византијским стиховима*, *Старинар 13 (1938) 167–175*; Rhoby, *Ikonen und Objekten*, 290–292 – или су ту пак урезивана њихова имена – M. Aleksić, *Mediaeval Swords from Southeastern Europe*, Belgrade 2007, 119–122.

илустрација – у делу астронома Димитрија Триклинија *Теорија о Месецу*⁶⁶ сматра се да је реч о породици из другог града царства у којој се у више генерација током друге половине XIII и почетком наредног столећа неговала сликарска вештина. Сам патроним, изведен од именице *ἀστραπή* (*муња*), могао је да симболизује начин рада зографа који су своја дела изводили на свежем малтеру.⁶⁷ Веома

уједначен сликарски поступак, с наглашеним цртежом и волуминозним фигурама, који представља својеврстан *крешендо* али уједно и крај *монументалног* стила XIII столећа, чини врло тешким раздвајање руку двојице сликара у Перивлепти, те се може помишљати да Михаило Астрапа и Евтихије нису припадали само истој тајфи већ да су били и блиски сродници.⁶⁸

⁶⁶ ...τὸν τῆς ἀστραπῆς ἐπώνυμον φημι χαριτώνυμον, cf. A. Wasserstein, An unpublished treatise by Demetrius Triclinius on Lunar Theory, JÖBG 16 (1967) 163–164, 171–172; *Kusas*, Солунска породица, 35–37.

⁶⁷ Познат је још један припадник ове породице – монах Макарије, који је око 1320. био сабрат солунског манастира Хортаита, PLP 1, 149–150, n°s 1593–1595.

⁶⁸ Однедавно у науци постоји претпоставка да је Евтихије Михаилов отац, cf. *Marković*, op. cit., nap. 65. Не треба, међутим, искључити ни управо обрнуту могућност, као ни ону да је реч о рођеној браћи. О свему томе детаљније у наредном тому овог *Корџуса*.

АРИЉЕ, СВЕТИ АХИЛИЈЕ (1295/6)

Црква, седиште некадашње Моравичке епископије и потом митрополије, подигнута је на узвишењу над долином у којој се Велики Рзав улива у Моравицу. Ктиторски натпис се, као и у Студеници и Сопоћанима, налази у основи кружног тамбура куполе, на чеаној страни венца, у његовом подножју. Исписан је црним словима и омеђен двама паралелним линијама исте боје, на белој позадини, просечне ширине 18 cm. Слова су висока око 12,5 cm, а дужина целог натписа, који почиње и завршава се испод источног прозора кубета, износи безмало десет метара. Више од једне његове трећине данас је уништено и без икаквих је трагова првобитних слова.

ИЗД: П. Покрџићкин, Православная церковная архитектура XII–XVIII стол. в нынешнем Сербском королевстве, С.-Петербург 1906, 41; Бошковић, Неколико натписа, 8–9; Б. Живковић, Ариље, Београд 1970, 6; Чанак-Медић, Свети Ахилије, 84;¹ Војводић, Зидно сликарство, 32–36, 54–56, 202.

ЛИТ: М. Чанак-Медић, Свети Ахилије у Ариљу, Београд 1982, 16.

† нзволениѣмь^а ѿт(ь)ца^б н възлоубленнѣмь^с с(ы)на^д н с(ь)шь[стви]ѣмь^е [всѣ]с(в)атаго^ф д(оу)~ха ...аго^г краља ѡ[роша] ... въ дни ... [сзданъ] въ[и]сть^h х[рамъ] снѣ с(вѣ)таго ахилнѣ повелѣннѣмь^и г(осподн)на краља стѣ[ф]ан[а] ... ѿ м ... іе^ј ... н се^к ... [2]ѡ н д^л

^а нзволениѣмь (П – Покрџићкин); ^б ѿца (П; Б – Бошковић), ѿ[т]ца (В – Војводић); ^с възлоубленнѣмь (Б); ^д с(н)на (В); ^е (н по)спешен(нѣмь) (Б); ^ф [всѣ]с(вѣ)таго (В); ^г [юн]аго

(В); ^h ѡ с(вѣ)тъ(и) (В); ^и повелѣннѣмь (П), повел(ѣ)ннѣмь (Б), повелѣннѣмь (В); ^ј іе (Ч-М – Чанак-Медић; В); ^к нс ете (В); ^л ѿнд (Ч-М), [ѡ]нд (В).

Писмо је уставно, слова су издужена, правоугаоног облика, писана између две линије, у реду. Украсна тачка налази се на пречкици код н и н, и на а, д, л и м. За глас „у“ користе се и ук (ѡ[роша]) и оник (възлоубленнѣмь), као и осмерично и десетерично „и“ (н, і). Појављују се и два облика за „а“ – један више нагиње верзалном, уставном типу, а други полууставном.

Натпис је писан српскословенским језиком, рашким правописом, са употребом само танког јер (ь). Ово слово пише се на крају слога, односно речи, то јест у слабом положају (нзволениѣмь, повелѣннѣмь и сл.), и као носилац слога, то јест у јаком положају (възлоубленнѣмь, с(ь)шьствнѣмь). Треба поменути и употребу слова јат на почетку слога, које се чита ја (ахилнѣ), што представља архаичнију црту у ортографији, као и приметно одсуство прејотованих вокала, осим ѿ (крала, нзволениѣмь, възлоубленнѣмь).

† Вољом Оца и љубављу Сина и силаском Свесвѣтѣога Духа ... краља Уроша ... у дане ... би сазидан храм овај Свѣтѣога Ахилија зайовешнѣу госпѣодина краља Стѣфана ... 6800 и 4.

Због оштећења на јужном делу натписа не може се поуздано утврдити који је од двојице српских краљева XIII столећа по имену Урош у њему поменут, да ли почивши отац или син, тада актуелни владар. Ван сваке је пак сумње помен краља Стефана (1276–1282),² ктитора цркве и

¹ Аутор натпис доноси у цртежу према калковима Неде Цар, Јадранке Проловић и Радојке Зарић.

² За разлику од оца и млађег брата, који су у савременим натписима именовани као Стефан Урош или

† Н З ВОЛЕНІЕМЪЩІА ВЪЗЛОУМЛЕНІЕМЪНІСЦЪВІЕМЪ ВЪСТАДІА

ПОКРАЛЪУРОШ КЪ ВЪАННЪ БЪСЪХРАМ СІНІСТАВА ХНІА ПОВЕЛЕНІЕМЪ

ІНАКРАЛЪСТЪФАНА

Є

М ІЕ НСЕІ 2ΩНД :-

Н. Цар,
Ј. Проловић,
1982

њеног сликарства, чије је име забележено испод западног прозора кубета. У време живописања храма, 1295/6, Драгутин је, одрекавши се престола у корист млађег брата у Дежеву и задржавши знаке краљевског достојанства, владао том облашћу.³ Почетак сликарских радова озна-

Урош (Морача, Богдашићи, Ђурђеви ступови код Новог Пазара, икона из Барија, Свети Срђ и Вах на Бојани, Ариље), старији син увек се јавља само са именом Стефан – *Томовић*, *Морфологија*, 43–44, бр. 20–21; *Радојчић*, *Портрети*, 27–29; *Миљковић*, *Немањићи*, 277–279; *Г. Субојић*, *Краљица Јелена Анжујска – ктитор црквених споменика у Приморју*, ИГ 1–2 (1958) 142–143; *Војводић*, *Зидно сликарство*, 205–206.

³ Одлуке Дежевског сабора из 1282. и данас су предмет научних расправа. У недостатку писаних извора, од нарочитог су значаја, како је то исправно примећено, они ликовни – *И. М. Ђорђевић*, *О портретима у Ариљу*, *Свети Ахилије у Ариљу*, Београд 2002, 139–144. Драгутин је, ако је судити по његовим представама из Сопоћана, као престолонаследник крунисан, по византијском узору, још у свом дечачком добу (*Радојчић*, *Портрети*, 22–26), а краљевске титуле одрекао се тек по окончању сукоба с млађим братом, који су почетком XIV столећа дуже од једне деценије потресали српске земље – потпис на *Светио Стефанској хрисовуљи*: бл(а)говѣрнъ рабъ х(рист)овъ ст(е)фанъ прѣжде бѣвшн крал(ь), в. Споменик СКА 4 (Београд 1890) 10. У најисцрпнијој студији о областима над којима је краљ Стефан након абдикације задржао управу (*Динић*, *Област*, 61–80) закључује се да је, с обзиром на зидање храма у Ариљу, владао само најсевернијим српским земљама, око Рудника и Моравичком жупом. По истој логици, обнова Ђурђевих ступова која је предузета убрзо по Дежевском сабору (*Радојчић*, *нав. дело*, 27; *Ђурић*, *Византијске фреске*, 43) сведочи о томе да је Драгутин власт задржао и у самом Расу. У тој студији пренебрегнута је чињеница да се у белешкама дубровачких нотара од средине 1282. до краја 1296. године име краља Стефана и његових људи појављује готово подједнак број пута (шест) као

и помени његове мајке *сѣаре краљице* (седам), док се краљ Урош помиње само једном – 11. августа 1284, и то у вези с трошковима за свадбене поклоне који су му уручени приликом женидбе ћерком бугарског цара Аном Тертер – в. *Канцелариски и нотариски списи*, 76, 122, 124, 134–135, 137–138, 141, 145–148, 152–164, бр. 192, 354, 357, 364, 368, 374, 384а, 386, 394, 397, 400–401, 403, 407. Ови подаци несумњиво упућују на закључак да је Драгутин у том периоду владао неком облашћу у суседству Дубровника, а то је могло бити само Захумље, јер је краљица мати господарила требињском облашћу, у непосредном градском залеђу, као и нешто даљом Зетом. О томе да се Хум није налазио међу земљама које је Драгутин после очеве смрти доделио мајци на управу говори већ коментарисана белешка од 6. новембра 1278, у којој се наводи да коначну одлуку по тужби дубровачког трговца Марина, сина Петра Кизење, оробљеног на Неретви, хумски казнац Богдан Радојев не може донети у одсуству свог господара (*sed quando veniet dominus in terram*) – исто, 19–20, бр. 5. Ако се тим територијама придода и Дабарска жупа, која представља природну везу између њих – уп. *М. Динић*, *Уз расправу Обласи краља Драгутиина после Дежева*, ИЧ 3 (1952) 249–250 – може се утврдити да је старији брат, према дежевском споразуму, задржао власт у Расу, као и у северним и западним областима што су се граничиле са земљама угарске круне, коју је тада носио његов шурак Ладислав IV (1272–1290). Краљица Јелена до смрти је задржала двор у Брњацима, где се 8. фебруара 1314. и упокојила (*Животи*, 87–88), а од старијег сина највероватније је добила још две жупе – Хвосно и Будимље, које су повезивале двор на горњем Ибру с њеним приморским земљама; стога се може закључити да су осталу државну територију браћа у Дежеву поделила готово на подједнаке части. Таква подела није била преседан. Почетком истог столећа велики кнез Вукан, титуларни зетски краљ, владао је јужним делом државе, у Топлици, Хвосну, Зети и Травунији, земљама које му је отац велики жупан Стефан Немања (1166–1196) доделио још крајем своје владавине – в. овде, поглавље *Студеница, Богородичина*

црква, и Томовић, Натпис, 25–26. Тим областима Вукан је свакако управљао све до пораза у сукобу с млађим братом око престола. Евдокија је, пре тога прогнана са српског двора, најпре отишла свом деверу, преко чијих је земаља пролазила на путу ка најближој ромејској луци Драчу. Ако се Дежевски сабор смести у контекст збивања с почетка последње четвртине века, с доста сигурности може се предложити и време његовог одржавања. Краљ Драгутин је незгоду под Јелечем доживео у жеку завршних припрема за војни поход против царства у оквиру широке антивизантијске коалиције чији је стожер био Карло Анжујски, краљ Напуља и Сицилије (1266–1285). Започињање војних операција датовано је у сам почетак пролећа, пре познате *Сицилијанске вечерње* 31. марта 1282, која је учинила крај владавине стрица француског краља на највећем медитеранском острву (ВИИНЈ VI, 31–32), те је и скуп у Дежеву одржан најкасније крајем зиме исте године. Онеспособљен да предводи војску и у исто време стрепећи од могућих фаталних последица пада с коња, Драгутин је позвао млађег брата, предао му врховну управу над земљом и војском и при томе му даровао свога коња и оружје – в. Животи, 23–24. На сабору је дошло и до поменуте поделе српских земаља: Милутину су припале источне области, с тим што се он, према Пахимеру, обавезао на то да ће власт предати братовљевој деци – *Rachumérès*, III, 301.29–30. Драгутин је себи припремао гроб у Ђурђевим ступовима, али, изгледа, није губио наду у опоравак. У параклису начињеном на месту главног манастирског улаза из Немањиног доба (ИСН, 422–423) дао је да се насликају попрсја светих исцелитеља Пантелејмона, Козме, Дамјана, Кира и Јована, којима је окружио свој ктиторски портрет. Млађи Драгутинов брат је на челу војске из својих области упао на ромејску територију и, по речима Данила II, освојио Горњи и Доњи Полог, Скопље, Овче поље, Злетово и Пијанец. Запоседање горњег тока Струме упућивало је на правац продора српске војске крајем 1283. и почетком 1284. године: здружени одреди Милутина и опорављеног Драгутина, који је због тешког прелома ноге ипак трајно остао хром (*ἐπίχωλος* – *Rachumérès*, III, 301.26–28), опустошили су серску област и допрли до Христопоља и залеђа Свете Горе. О Милутиновом војевању против Ромеја в. Данило II, Животи, 108–114, где казивање пружа и посредну потврду поменуте претпоставке о подели земаља између браће. Једини познати двор краља Стефана Уроша II налазио се у дивном месту званом Пауни, односно у Неродимљи, у околини данашњег Урошевца – в. С. Новаковић, Немањићске престонице Рас – Пауни – Неродимља, Глас СКА 88 (1911) 1–54; С. Ђирковић, Владарски двори око језера на Косову, ЗЛУ 20 (1984) 67–82 – а он је и своје најзначајније задужбине, Љевишку, Грачаницу, Нагоричино и Бањску, подигао у матичним или новоосвојеним областима на истоку и југу. За Краљеву цркву у Студеници, једну од две његове најсеверније задужбине, које се по изгледу и монументалности не могу мерити с поменутима, зна се да је сазидана 1313/4, тек пошто су се браћа измирила. Судаћи по редоследу

излагања код Данила, исто се може претпоставити и за Светог Георгија у Ораховици, у Дабру (в. Животи, 95, 137–138, 155; Томовић, Морфологија, 46–47, бр. 24; Г. Бабић, Краљева црква у Студеници, Београд 1987, 19–22; М. Чанак-Медић, Архитектура Немањиног доба, II, Београд 1989, 23–32; Свети Георгије у Дабру, Прибој 2002, 8–9). Покушај централизације власти над свим српским и поморским земљама у рукама једне особе био је кратког даха и краља Уроша I (1243–1276), његовог носиоца, коштао је престола (ИСН, 354–355). После Дежева установљен је својеврстан *џиријумвирај* власти – њега можда најбоље илуструју две иконе, од којих се једна и данас чува у ризници Ватикана, док се друга некад налазила у базилици Светог Николе у Барију. На иконама је представљена стара краљица Јелена са синовима у владарским орнатима – в. Миљковић, Немањићи, 277–279. Врховна власт Милутинова, успостављена почетком 1282, није оспоравана током наредне две деценије, па је у Ариљу он краљ *всех српских земље и подморских*.

У међувремену, после 11. јуна 1284, краљ Драгутин је од угарске краљице мајке Јелисавете Куманке, своје таште, добио на управу пограничне бановине, Мачву, те Усору и Соли – уп. Динић, Област, 69–70. О спољнополитичкој оријентацији краља Стефана после Дежева јасно говори удаја његове ћерке Јелисавете крајем исте године за Степана, најстаријег сина босанског бана Пријезде, а још више женидба његовог старијег сина Владислава у јесен 1293. с Констанцом Морозини, нећаком угарског краља Андреја III Млечића (1290–1301), који је Драгутиновом сину претходне године у наследни посед дао Славонију, у суседству очевих земаља, као и премештање Драгутиновог двора у град Дебрц на јужној обали Саве, надомак Београда (Канцелариски и нотариски списи, 136–137, бр. 367; С. Сјанојевић, Брачни уговор српске краљице Констанце, Из наше прошлости, I, Београд 1934, 110–112; Дубровачка акта, 83–84, бр. 46; ИСН, 450; Животи, 43–44, 47). Да би се стекла потпуна слика о земљама којима је у време живописања Ариља владао ктитор храма, поменутим треба додати и Браничево, из којег су заједничким војним походом браћа Драгутин и Милутин почетком последње деценије XIII века протерали браћу Дрмана и Куделина, двојицу полунезависних бугарских великаша, чије је главно упориште било у Ждрелу, у Горњачкој клисури (ИСН, 442–443).

Договора из Дежева браћа су се придржавала безмало пуних двадесет година, а до раскида је дошло на почетку XIV stoleћа. У Будиму је 14. јануара 1301. умро Андреј III, последњи изданак Арпадове лозе, што је распламсало борбе око наслеђа угарске круне, у које су се краљ Стефан и његов старији син већ били увелико уплели. Крајем исте године Милутин је господарио Рудником, а нешто раније, у јесен, помиње се и његов сукоб с Дубровником – Српске повеље, I/1, 36–37, бр. 39; Динић, Однос, 49–80. Изгледа да је енергичном војном акцијом током 1301. млађи брат потиснуо старијег из свих српских земаља и оних у Приморју којима је овај до тада управљао. У науци превладава мишљење, засновано на једној вести Георгија Пахимера, да је Драгутин први

чава година у натпису, док податак о њиховом завршетку 1296/7. доноси сувремени запис урезан у фреско-малтер на довратнику ђаконикона.⁴ За разлику од настанка зидних слика, време изградње храма не може се прецизно одредити.⁵

Посвета храма светом Ахилију, епископу Ларисе и чудотворцу, има своје дубље корене који сежу у време пре стицања аутокефалности Српске цркве 1219. године. Преломни тренутак

започео непријатељства – cf. Pachymérès IV, 315.20–25. Ипак, речи византијског историчара ὑπέθραυε τὰς ὀρμὰς τῷ Στεφάνῳ пре упућују на војну помоћ коју је Андроник II (1282–1328) пружао свом зету Милутину, изгледа у више наврата током његових десетогодишњих сукоба с братом. Сам *сремски краљ* није имао правих разлога да први нападне. По Даниловом настављачу, дежевским споразумом српски престо гарантован је једном од Драгутинових синова – млађем, Урошицу (в. Животи, 357) – а сам Драгутин узео је активног учешћа у борбама за угарски престо, на који је његов старији син Владислав, унук Стефана V (1270–1272) по мајци, имао иста права као анжујски претендент из јужне Италије и син његовог братучеда Карло Роберт. Мало је вероватно да је Драгутин тада, истовремено, започео рат и на другој страни, у Србији.

⁴ [въ лѣто] с [ѿ] н є [ген]аднѣ прѣвн [п]араклн[с]ннарѣхъ с(вє)-таго ахнлнѣ п[н]са въ дни краал юнога зроша са[мо]дрѣжьца богомѣ всѣхъ срѣпскнхъ земль н поморскнхъ н многнхъ земль обладающаго н ктнтора боголѣвнѣаго г(осподн)на крааа стефана брата крааа зроша ктнтора с(вє)таго ахнлнѣ прн ... – *Пейкович*, Старине, 36.

⁵ Старо седиште Моравичке епископије из времена светог Саве могло је страдати у време упада браничевских великаша Дрмана и Куделина, у другој половини девете деценије XIII столећа. Занимљиво је то што се у Драгутиновом житију не помињу његови ктиторски подухвати у отаџбини. Данило на крају само бележи да је након смрти *ишло овога блаженога Теокѣистѣа монаха* положено у раније припремљен гроб въ свон кѣоу монастирѣ, у Ђурђевим ступовима. С друге стране, истичу се богати прилози које је краљ Стефан слао црквама и манастирима далеко изван својих територија: у руску земљу, свом вољеном *иријашељу* кнезу Василију, можда кнезу вослонимском (Слоним на западу данашње Белорусије), кога *Ийаѣијевски лѣтѣопис* у два наврата помиње између 1280. и 1282. као једног од заповедника руских одреда који су у Мазурији војевали против тамошњег плочког кнеза Болеслава II – уп. Полное собрание русских летописей, II, Санктпетербург 1843, 209–211 – затим цркви Гроба Господњег у Јерусалиму, синајском манастиру или Хиландару. Дарове су углавном чинили скупоцени производи дворских радионица у Дебрцу, златни и сребрни богослужбени сасуди, украшени бисерјем и драгим камењем – по Даниловим речима – путири, нафорнице и панагијари, кадионице, кондири, рипиде и златни свећњаци, те златоткане свештене одежде (в. Животи, 36–37, 39–40, 44–45).

у ширењу његовог култа ван тесалијских граница били су Самуилово освајање Ларисе 985/6. и пренос светитељевих мироточивих моштију у Самуилов двор на Преспи, где је убрзо подигнута велика тробродна базилика посвећена светом Ахилију;⁶ њене рушевине постоје и данас на истоименом острву у језеру Мала Преспа.⁷ То је здање у наредном столећу било један од два престола храма охридског архиепископа, о чему најречитије говоре називи њему подручних епископија – Σκωπίων, Σελα[σφόρου], Σαρδικῆς, Ἦρακλ[είας], Βερ[οί]ας, Κε[φα]λονίας, Βιδήνη[ς] – исписани на фреско-малтеру у сликаним аркадама изнад синтронона у олтарској апсиди.⁸ О томе да су ту одржавана заседања сабора Охридске цркве сведочи и писмо Теофилакта Охридског упућено Григорију Каматиру с Преспе у пролеће 1093. или 1094.⁹ Развој култа светог Ахилија убрзо је нашао одјека и у зидном сликарству. У Курбинову (1191) светитељ је насликан у првој зони на јужној страни олтарске конхе, међу највећим оцима хришћанске цркве који се клањају Христу Агнецу.¹⁰ У то време подижу се и њему посвећени храмови на територији под јурисдикцијом Охридске архиепископије. У хрисовуљи краља Милутина из 1300, приликом описа међа села Брод,¹¹ метоха скопске обитељи Светог Георгија Горга у поречкој области који је том манастиру даровао његов оснивач ромејски василевс Роман IV Диоген (1068–1071), помиње се црква с(вє)т(а)го архнлнѣ.¹² По таквој варијанти

⁶ Scylitza, 330; за хронологију ових догађаја в. Кекавмен, 250–252; *J. Ферлуга*, Време подизања цркве св. Ахилеја на Преспи, ЗЛУ 2 (1966) 1–7; ВИИНЈ III, 83, 194–198.

⁷ *H. K. Муцоулуос*, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλεῖου στὴν Πρέσπα, I–III, Солун 1989.

⁸ Ове натписе, који су од дуготрајног дејства атмосферилија данас испрани до нечитљивости, први је публиковао *Милуков*, Христианския древности, 50–51.

⁹ У одговору истог охридског прелата Григорију Таронити лариски светитељ назван је *великим* (τὸν μέγαν Ἀχιλλεῖον). Писмо је упућено с Преспанског језера у време одржавања *ианађура* у част тог светитеља, 15. маја 1103. године – cf. Théophylacte d'Achrida, Lettres, 235, 415, n°s 31, 78; за Теофилактове кореспонденте cf. *ibidem*, 73–79, 121–126.

¹⁰ *Hadermann-Misguich*, Kurbinovo, 78–86; на развијеном свитку у рукама светог Ахилија исписан је текст молитве другог антифона – *Babić, Walter*, The inscriptions, 273.

¹¹ Данашња варош Македонски Брод.

¹² Не може се поуздано одредити време настанка овог храма. Нема га у опису међа истог метоха у хрисовуљи бугарског цара Константина Тиха (1257–1277) скопском манастиру, али у овој исправи нема помена ни других сакралних објеката који се срећу у млађем акту, попут Светог Прокопија или цркве Свете Недеље,

имена лариског епископа, осим Ариља, назив је добило и село Архиљевица у земљи жеглиговској.¹³ У турским дефтерима XV века име овог

са чијег су *ѿрга* сваке седмице и *ѿанађура* одржаваног једном годишње, 10. септембра, убирани приходи припадали скопском братству још по оснивачкој хрисовуљи цара Романа IV – в. Зборник, *Мошин, Ђирковић, Синдик*, 255, 324–325, бр. 74.29–34, 92.167–174. Чини се мало вероватним да је црква сазирана током последњих петнаест година XIII века, с обзиром на то да се цела област налазила на граници са царством, а њу је у то време често узнемиравао ромејски пребег Котаница – ВИИНЈ VI, 34–35, 592–594. Према Данилу Другом, *дебарску, кичевску и ѿоречку земљу* краљ Милутин је приликом похода на Тесалију трајно припојио српској држави већ средином 1284 – в. Животи, 113–114.

Даниловој вести о пустошењу *земље влахиоѿске* у науци није посвећена нарочита пажња, иако она сведочи о крају коалиције из које је проистекао и брак новог српског краља Милутина и ћерке (непознатог имена) господара Тесалије севастократора Јована I Анђела. Према Пахимеру, по отпуштању ћерке грчког архонта уследила је краљева женидба с бугарском принцезом (в. нап. 3 и *Rachumégès*, III, 301.7–15; о свим Милутиновим браковима в. детаљније ВИИНЈ VI, 37–60, 168–171). Нису познати разлози Милутиновог упада на територију његовог дотадашњег таста и савезника, али се то хронолошки може повезати са опсадом Димитријаде 1284. године. Најзначајнију тесалијску луку на обали Волоског залива покушале су да заузму здружене копнене трупе и флота Андроника II под командом Михаила Тарханиота и Алексија Раула (в. *Ферјанчић*, Тесалија, 110), а око тога су свакако биле ангажоване и све расположиве снаге господара Тесалије, што је несумњиво олакшало продор српске војске. Српске трупе су до Тесалије највероватније стигле најкраћим путем, преко Преспе, Костура и Гревене. Тај поход је означио и крај замашних војних операција током којих су зараћене стране у претходне две и по године продирале дубоко на територију противника – Ромеји до Липљана и Призрена, а српски одреди до обала Егејског мора и Тесалије. Српска државна територија знатно је проширена ка југу успостављањем граничне линије са царством северно од Кроје, Охрида, Прилепа, Велеса и Штипа. Непријатељства су настављена, али су, изузев српског освајања Драча средином 1296. и потом неуспелог покушаја ромејске реконквисте под заповедништвом прослављеног војсковође Михаила Тарханиота Главе, сведена на Котаничина погранична четовања, у којима сам српски краљ, изгледа, није узимао учешћа (ИСН, 439–441).

¹³ К. *Јиречек*, Хришћански елемент у топографској номенклатури балканских земаља, Зборник Константина Јиречека, I, 487–488; цар Стефан Душан хрисовуљом издатом у Скопљу 1348/9. потврђује поседе манастиру Ваведења Богородичиног у Архиљевици, задужбини свог зета севастократора Дејана. Тридесет година касније Душанова сестра и Дејанова удовица деспотица Евдокија са сином Константином поклонила је овај

светитеља коме су била посвећена два манастира, код села Клине и на планини Чичавици, појављује се и у облицима *Архалије* и *Арханије*.¹⁴ У самом Охриду, у енорији Великих светих врача, крајем XVII века забележено је постојање црквнице Светог Ахила.¹⁵ С разлогом је давно претпостављено да је посвета Драгутиновог храма наслеђена од старије цркве,¹⁶ коју је први српски архиепископ Сава 1219. изабрао за седиште новообразоване Моравичке епископије.

Судећи по примерима из зидног сликарства XIII столећа, лариски светитељ уживао је нарочито поштовање у Рашкој епархији Охридске цркве, а на развој његовог култа свакако су утицале и оновремене црквене прилике. Као граничне области на размеђи двају светова подељених расколом између Новог и Старог Рима 1054, удаљене од великих црквених центара, српске земље биле су природно уточиште за отпаднике од званичног учења цркве. Убрзо по окончању сукоба с браћом око престола у бици код Пантина септембра 1168.¹⁷ велики жупан Стефан Немања, по речима његовог сина и наследника, сазвао је сабор на који је позвао рашког епископа Евтимија са свештенством и монаштво, угледне људе и велможе ради осуде неименоване јереси што се из потаје убрзано ширила српском земљом, захватајући чак и властеоске кругове. Потом је кренуо у суров обрачун с јеретицима – најокорелији су спаљивани на ломачама,¹⁸ заплена им је имовина, а њиховом вођи одсечен је језик, спаљене су књиге његових учења и он је прогнан из земље.¹⁹ По општеприхваћеном мишљењу, посредни су биле присталице дуалистичке сек-

манастир Хиландару (cf. *Monumenta Serbica*, ed. F. Miklosich, Graz 1964², 142–145, 190–193, n°s 125, 182). У међувремену, док се у млађој исправи помиње изграђени храм Светог Николе, црква посвећена светом Ахилију, по коме је село носило име, није постојала већ средином XIV века, те је несумњиво била веће старине. Такође в. А. *Сѿојановски*, Где треба тражити манастир (и село) Архиљевицу?, ЗЛУ 22 (1986) 213–220, те нова издања прве исправе – *Вујошевић*, Архиљевичка хрисовуља, 241–253; *Алексић*, Два преписа, 31–64.

¹⁴ О. *Зиројевић*, Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683. године, Београд 1984, 41.

¹⁵ *Снегаров*, Историја, II, 296.

¹⁶ *Марковић*, Православно монаштво, 83–84; Н. Л. *Окунев*, Ариље, СК 8 (1936) 221–222.

¹⁷ С. *Пириваѿрић*, Прилог хронологији почетка Немањине власти, ЗРВИ 29–30 (1991) 125–135.

¹⁸ Монах Василије, предводник престоничких богумила, око 1111. јавно је спаљен на Хиподрому по наредби василевса Алексија I Комнина – Alexias, 491–493.

¹⁹ Стефан Првовенчани, 32–36.

те која је у светосавској редакцији *Номоканона* поистовећена с месалијанским покретом чији се следбеници називају *богомилима* односно *бабунима*.²⁰ Иако они после енергичне акције с почетка Немањине самосталне владе (око 1170) нису више имали битнијег утицаја на верски живот у српским земљама, остали су трајно присутни у суседној Босни, те су помињани и у млађем законодавству, у одредбама које су се односиле на сузбијање те јереси.²¹ По десетом члану *Закона цара Стефана* од 21. маја 1349, сваком од тих јеретика пронађеном да живи међу *хришћанима* следила је казна прогонства праћена жигосањем образа, а на исти начин били су обележавани и они који су их прикривали.²² За већину правоверних њихово учење остало је непознаница,²³ па су их и најученији, попут великог жупана Стефана, једноставно поистовећивали с једном од најстаријих и најзлогласнијих јереси уопште, која је с временом постала симбол

²⁰ Законоправило светог Саве, I, пр. М. М. Петровић, Љ. Шивављанин-Ђорђевић, Београд 2005, 602–603. Пре свега на основу до данас сачуваних топонима – планине и реке Бабуне, као и села Богомиле – у науци се претпоставља да се главно средиште из којег се та јерес ширила по балканским земљама налазило у широј области између Прилепа и Велеса – cf. D. Obolensky, *The Bogomils*, Cambridge 1948, 164–165.

²¹ Слабљење византијске власти на Балкану после смрти Манојла I Комнина (1143–1180) неминовно се одразило и на рад Охридске цркве. Опасност од ширења јереси и свеопшти пад црквене дисциплине међу српским живљем треба сматрати главним разлогом који су једног светогорског васпитаника нагнали да, мимо црквених канона, затражи од никејског цара и патријарха аутокефалност за српску цркву. По повратку у земљу из Никеје први српски архиепископ је с пролећа 1220. у Студеници рукополагао најпре свештенике и ђаконе и посвећивао ипођаконе и чтеце, затим је у Жичи хиротонисао епископе за потребе новообразоване Српске цркве, а напослетку је рукоположио и протојереје, које је разаслао широм српских земаља да по храмовима у групама венчавају оне што нису склопили црквени брак, као и да крштавају њихову децу. Према изричитом сведочењу Савиног старијег животописца, савременика, било је и младих и средовечних парова, али и стараца – в. Доментијан, *Житије*, 216, 224, 244.

²² Душанов законик, пр. Ђ. Бубало, Београд 2010, 77, 152.

²³ Текст *Номоканона* корене ове секте препознаје у манихејству; њени припадници проповедали су да човечјим умом и људском природом владају силе зла, те да су душеспасоносне само молитве, нису признавали крштење, одбацивали су причешће, нису одавали пошту крсту и Богородици, а најревноснији међу њима својевољно су се кастрирали.

– са Аријевим учењем. Под наведеним околностима постаје јаснији и развој култа светог Ахилија, који се, узевши учешћа у раду Првог васељенског сабора, показао као непоколебљиви бранилац праве вере. У најстаријој сачуваној служби на српскословенском у част тог светитеља, из средине XIII века,²⁴ он се велича управо као одлучни противник Аријеве јереси.²⁵ У том смислу ваља посматрати и његову представу у Богородичиној цркви у Студеници, где је међу стојећим фигурама прве зоне у олтару, уз олтарску преграду, приказан као својеврсна опомена свештенослужитељима који ступају у најсветији део храма, или у Милешеви, где са светим Николом – својим познатијим саборцем против *безумног Арија* на Првом никејском сабору – као панданом, верне дочекује на улазу у наос, у којем су насликани на западној страни западног парапиластара, у најнижој зони.²⁶ У њему посвећеном храму у Ариљу представљен је чак четири пута, у пуној фигури у првој зони у олтару, у наосу и унутрашњој припрати, те у попрсју у лунети над првобитно главним, западним улазом у цркву. У олтарској конхи насликан је у полиставриону, како се с највећим оцима цркве клања Христу Агнецу; на источном зиду јужне певнице, јужно од олтарске преграде, представљен је између Христа и светог Јована Претече, док је у старој припрати место добио на њеном источном зиду, десно од пролаза у наос, као и у Милешеви, уз ктиторску композицију.²⁷

²⁴ Т. Субојин-Голубовић, *Култ светог Ахилија Лариског*, ЗРВИ 26 (1987) 21–33.

²⁵ Да је реч о преводу старије грчке службе, види се пре свега из похвала светом Ахилију као заштитнику града Ларисе.

²⁶ О култу светог Ахилија на основу његових ликовних представа уп. Ц. Грозданов, *Култот на цар Самоил кон Ахил Лариски и неговиот одраз во ликовната уметност*, ЛУ 8–9 (1983) 71–84; *исти*, *Портрети*, 145–159; *исти*, *Ахил Лариски во византискиот и поствизантискиот живопис*, *Зборник, Средновековна уметност 3* (Скопје 2001) 7–30.

²⁷ *Војводић*, *Зидно сликарство*, 113–115, 138–139, 161–163. По локалном предању које је први пут забележено средином XIX века, за остатке саркофага у југоисточном углу старе припрате, испод стојеће фигуре светог Ахилија, верује се да представљају његов гроб, старији од саме цркве – С. Обрадовић, *Описаније Округија ужичког*, *Гласник ДСС 10* (1858) 332; *Ф. Каниц*, *Србија. Земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, I, Београд 1985, 570–573. Међутим, како је то већ примећено, мироточиве мошти лариског светитеља крајем XIII столећа свакако не би наново биле похрањиване у земљу, а судећи по зидном украсу сокла, сам саркофаг постављен је на то место тек пошто су

Ариљски сликари²⁸ оставили су трага о свом пореклу у речи која је исписана уз степенасто постоље разлисталог крста у прозору на северном зиду западног травеја наоса.²⁹ У питању је реч ΜΑΡΠΟΥ,³⁰ коју је три пута, у правилним размацима, изговорио тајанствени глас, одјекнувши католиконом солунског манастира тоῦ Ἀκαλνίου,³¹ док су се у освит дана, у тишини, појали псалми трећег и шестог часа и док се митрополит Драча припремао да служи литургију.³² Значење те и грчком језику стране речи одмах је протумачио тадашњи солунски митрополит Манојло Дисипат.³³ По угледу на славног Фотија, који је некада у необичном имену Βεκλᾶς препознао почетна слова имена автократора Василија I (867–886) и чланова његове породице,³⁴ солунски архијереј

сликарски радови у цркви окончани. Према последњим археолошким истраживањима (*Чанак-Медић*, Свети Ахилије, 71, 253–254), димензије гробне раке показују да то није могао бити првобитни гроб ту сахрањеног покојника, већ да су његови земни остаци накнадно донети и похрањени у припремљени гроб. То би најпре могао бити гроб млађег Драгутиновог сина Урошица, у монаштву Стефана, који се, изгледа, упокојио пре оца – в. М. А. *Пурковић*, Прилошци средњевијековној српској историји, ГСНД 19 (1938) 244–245. Његове су мошти, према познијем предању, истакале миро из свог ариљског гроба – в. Родослови и летописи, 53, 72.

²⁸ Могу се препознати најмање три руке у зидној декорацији цркве Светог Ахилија – уп. *Војводић*, Зидно сликарство, 185. Сарадник главног ариљског сликара, чији рад одликују сведенија палета у моделацији инкарната и наглашенија волуминозност фигура упечатљивих физиономија, започео је украшавање храма осликавајући куполу и исписујући натпис у њеном подножју, а наставио је сликањем сцена у поткуполном простору на западној и северној страни. Истом мајстору потом је поверено сликање олтара и виших зона старе припрате, док је у западном травеју наоса извео Рођење и Ваведење Богородичино.

²⁹ Откривена је током чишћења ариљских зидних слика у лето 1955. године – в. М. *Лађевић*, Б. *Живковић*, Радови на живопису у Ариљу, Велућу и Жежевици, Саопштења 1 (1956) 43.

³⁰ Слова висине око десет сантиметара исписана су у три реда на источном допрозорнику, изнад Светиње над светињама из композиције Ваведења Богородичиног.

³¹ За овај манастир cf. R. *Janin*, *Les églises et les monastères des grands centres byzantins*, Paris 1975, 347–349.

³² Неименовани драчки архијереј у Солуну се тада налазио у егзилу пошто је његово седиште пре фебруара 1258. освојио сицилијански краљ Манфред – cf. *Acta et diplomata*, III, 239–242.

³³ Био је на челу Солунске митрополије од 1258. до 1260/1 – PLP III, 54, n° 5544.

³⁴ Василије, Евдокија, Константин, Лав, Александар и Стефан. Према казивањима Никите Давида Пафлагонца забележеним у житију цариградског па-

разрешио је тајанствену реч као акростих слогана што је наговештавао долазак Михаила Палеолога на ромејски престо – Μιχαὴλ γὰρ ἄναξ Ῥωμαίων Παλαιολόγος ὀξέως ὑμνηθήσεται. Као готово четири столећа раније, и у догађају који се збио током прве половине 1258. скептични писац препознао је досетку поменутог солунског митрополита³⁵ срачунату на то да олакша добровољну предају команданта ромејске војске на Западу Михаила Палеолога.³⁶ По наређењу василевса Теодора II Ласкара, у Солун је стигао заповедник царске коњице Хадин, са задатком да ухвати потоњег оснивача последње династије која је владала обновљеним царством и да га спроведе до Никеје. Поменути догађај најпре је могао бити познат сликарима из Солуна³⁷ и, док је значење акростиха давно разрешено на основу Пахимерове вести,³⁸ разлог његовог исписивања

тријарха Игњатија, написаном између 886. и 890. Фотије је, павши у немилост и принуђен да одступи с патријаршијског трона по доласку на власт Василија I, прибегаво превари како би се додворио новом василевсу. На овешталом пергаменту, опонашајући старо александријско писмо, написао је лажну генеологију јерменских Арсакида, која је сезала до Трдата IV Великог (298–330), савременика оснивача Јерменске цркве светог Григорија Просветитеља и Константина Великог, а завршио ју је предказањем да ће њихов потомак чудног имена *Веклас* дуго и срећно владати. Затим је тај фалсификат повезао у један старији рукопис и уз помоћ јереја Теофана подметнуо га самом василевсу. Наравно да је само творац тог кратког списка могао протумачити пророчанство на његовом крају – PG 105, 565–568; уп. текстове млађих хроничара, попут Псеудо-Симеона Магистра – cf. Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus, ed. I. *Bekkeri*, Bonnae 1838, 689–690, или Michaelis Glycae Annales, ed. I. *Bekkerus*, Bonnae 1836, 552–553; Constantini Manassis Breviarium chronicum, ed. O. *Lampsidis*, Athenis 1996, 283; в. такође G. *Moravcsik*, Sagen und Legenden über Kaiser Basileios I, DOP 15 (1961) 67–69.

³⁵ Pachymères, I, 47–51, 145.

³⁶ За Манојла Дисипата свакако се не може рећи да је био присталица потоњег регента; пошто је подржао патријарха Арсенија Афторијана, он је био принуђен да одступи с митрополијског трона у Солуну 1260/1. године – *ibidem*, 143, 167–169.

³⁷ О томе да је реч о грчким мајсторима најречитије сведоче текстови на развијеним свицима пророка које су сликари исписали на матерњем језику у поткуполном простору и вишим зонама Лозе Јесејеве у старој припрати – в. Б. *Тодић*, О стилским особеностима фреска Ариља из 1296. године, ЗЛУ 13 (1977) 38–43; *Војводић*, Зидно сликарство, 202, 209.

³⁸ *Radojčić*, Die Entstehung, 110–111; *исѿи*, Натпис ΜΑΡΠΟΥ на ариљским фрескама, Глас САН 234 (1959) 89–94 (= Текстови и фреске, Нови Сад 1965, 148–157).

у ариљском прозору после безмало четрдесет година, које су га лишиле сваког историјског контекста, остаје загонетан.³⁹

³⁹ То најпре може бити скривена порука заосталих присташа црквене политике Михаила VIII (1259–1282). Десет година после коначне осуде Лионске уније на Другом влахернском сабору 1285, док су њени најистакнутији поборници, попут бившег патријарха Јована Века (†1297), проводили своје последње дане у прогонству и заточеништву – cf. *D. M. Nicol, The Byzantine Reaction to the Second Council of Lyons, 1274, Studies in Church History 7 (Cambridge 1971) 113–146* – ови сликари добили су посао на северу Србије, која је тада већ дуже од једне деценије била у ратним сукобима са царством, а припадници њеног владарског дома, с краљицом мајком на челу, одржавали су пријатељске односе с папском куријом. Иако је папа Никола IV крајем марта 1291, на молбу краља Стефана,

послао двојицу фрањеваца са знањем *словенског* језика зарад мисионарске делатности на покрштавању босанских пагарена, а његове земље узео под заштиту папске столице (f. *Regesta, 1893–1894; Динић, Однос, 57*), ипак нема разлога за сумњу у Драгутиново православље. Наиме, још 1. августа претходне године поменути понтифекс наложио је свом легату Евгубину, бискупу Беневента, да стане на пут већ развијеном деловању шизматичког архијереја у Београду рукополагањем католичког бискупа, али је Евгубин и 1295, пет година касније, још био у Будиму – в. *J. Калић-Мијушковић, Београд у средњем веку, Београд 1967, 68*. О томе да је краљ Стефан до смрти остао веран син Српске цркве најречитије говори епилог борби око престола у Угарској. На будимском концилу 1309. коначно је одређено да синови угарских принцева из бракова са шизматицима немају права на круну Светог Стефана – в. *Динић, Однос, 64–67*.

ПРИЛЕП, СВЕТИ НИКОЛА (1298)

Натпис се налази изнад јужних врата цркве Светог Николе у Вароши. Исписан је црним словима, у осам редова, на белој основи правоугаоног поља величине 75,5 × 29 cm. Слова су у просеку нешто виша од два сантиметра. Текст је у целини доста оштећен, а последњи ред делимично прелази на црвену бордуру и данас је истрвен готово до нечитљивости.

ИЗД: Антонин, *Поездка*, 346; Милуков, *Христианския древности*, 126; Иванов, *Български старини*, 70; Ф. Месеснел, *Црква Св. Николе у Марковој вароши код Прилепа*, ГСНД 19 (1938) 44; Бабић, *Три грчка натписа*, 29–30; *исѣи*, *Црквата*, 505–506; *Miljković-Perек*, *Sur la chronologie*, 75–77.

ЛИТ: С. Новаковић, *Српске старине по Македонији*, Споменик СКА 9 (1891) 24; В. Пејковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд 1950, 265; Прилеп и Прилепско, 95; Балабанов, *Николовски*, *Корнаков*, Споменици, 169, 173.

ἀνεγέρθει.^а ἐκ βάθρου.¹ καὶ ἀνιστωρήθει ὁ θῆος καὶ ὁ πάνσεπτος ναὸς τοῦ ἐν ἁγίοις π(ατ)ρ(ὸ)ς^б ἡμῶν ἀρχιεράρχων (καὶ)^с θαυματοурγοῦ Νικολάου δηὰ συνδρωμῆς^д (καὶ) κόπου Βέγου τοῦ Καпѣа καὶ τῆς συμβήου αὐτοῦ Μαρίας· ἐπὶ τῆς βασιλείας Ἀνδρωνίκου τοῦ εὐσεβεστάτου βασιλέος καὶ

¹ Сликара је претходне две речи пропустио да напише, али је грешку врло брзо уочио, па их је изнад треће и четврте речи у првом реду исписао мањим словима, а средишњим тачкама обележио је уметак и његово место иза прве речи у натпису. Његова сврха била је да увећа заслуге наручилаца млађег слоја живописа, али, као што ће се у даљем тексту видети, то није одговарало истини.

αὐτωκράτωρος Ῥωμέων Κομνινοῦ τοῦ Παλεωλόγου καὶ Ἡρήνης τῆς εὐσεβεστάτης αὐγούστης· ἐπὶ ἔτους ςωζ^е μηνῆ^ф νωεύρη^ѕ ιζ ἰνδ(ικτιῶνος)^h ιβ [τ]ο τουτῶ^и ... θνυτοῦ καὶ ἐτέρων [τ]ῶν κτήτωρ(ων)

^а ἀνεγέρθη (А – Антонин), ἀνιγέ(ρθη) (М – Милуков); ^б π(ατ)ρ(ά)σ(ιv) (Б – Бабић); ^с αρχιεράρχου (Б); ^д συνδρωμῆς (Б); ^е ,г.ω.з. (Б); ^ф μινη (М); ^ѕ Νοεμβρίου (А), φευρ (М), νωε(μ)βρηο (Б); ^h ἰνδ(ικτίονος) (Б); ^и ο τοῦτου (Б).

Текст је исписан мајускулом, једнообразним словима исте величине. На почетку је знак крста. Речи су писане састављено, уз недоследно коришћење интерпункције, у облику једне или три тачке. Постоји само једна скраћеница. Насупрот томе, ту су бројне лигатуре које везују два или три слова. Ортографских грешака нема много, али оне сведоче и о фонетском начину писања. Тако η замењује дифтонг ει (θῆος, Ἡρήνης), као и вокал ι (δηὰ, μηνῆ), ε се користи уместо дифтонга αι (Ῥωμέων, Παλεωλόγου), ο замењује ω (βασιλέος, νωεύρηο) и обрнуто (ἀνιστωρήθει, Παλεωλόγου), док се дифтонг ευ употребљава уместо консонантске групе εμβ (νωεύρηο). Својом садржином и формулом натпис одговара другим текстовима тог типа из истог периода и из сличног географског окружења.

Ϛ – ει; Ϝ – στ; Ϛ – καὶ; ω – υμ; ω – ευ.

Подиге се из ѿмеѣа и ислика овај Божији и ѿредивни храм међу свеѿима оца нашег архијереја и чудоѿворца Николе ѿрудом и најором Вега Каѿзе и суѿруге му Марије, за владавине Андроника, благочасѿивог цара и самодрица Ромеја, Комнина Палеолога, и Ирине, благочасѿиве царице, године 6807, месеца

З. Златић, 1978;
Д. Боро, 2013

новембра 17, индикѣа 12, одавде ... смрѣног
и других кѣиѣора.

На цркви су јасно издвојене две градитељске фазе.² У доњем делу зидови првобитног здања, за које је првенствено коришћен ломљени камен уз употребу античких сполија, крајем XII столећа су поравнати, а над њима су изидани нови, с фасадама на којима су опекама у живом слогу изведени различити мотиви керамопластичног украса. На источној страни црква има полукружну апсиду, споља тространу. Унутрашњост је покривена полуобличастим сводом. Постоје три улаза, од којих је главни, највећи, на западу, док су два мања, споредна, један наспрам другог, на западним деловима јужног и северног зида. По завршетку градње горњег дела храма изведен је живопис у олтарској апсиди, с Богородицом Орантом у полукалоти, којој се, покривених руку, клањају арханђели Гаврило и Михаило, док су у доњој зони насликана четворица архијереја у Служби Агнецу. У нишама на западној фасади из истог времена су ликови Христа, Богородице и патрона цркве светог Николе.³ Као и у

² В. Кораћ, Две градитељске фазе на цркви св. Николе у Прилепу, Зборник посветен на Бошко Бабић, Прилеп 1986, 123–126; *исти*, О цркви Светог Николе у Прилепу, ЗРВИ 45 (2008) 117–124.

³ За датовање овог сликарства у крај XII столећа в. М. Рајковић, Трагом једног византиског сликара, ЗРВИ 3 (1955) 211; Бабић, Христорошске распре, 29; Ђурић, Византијске фреске, 15; Babić, Walter, The inscriptions,

оближњем храму Светог Димитрија, наос је на осталим површинама добио зидни украс читав век касније.

Израду млађег сликарства наручили су Ве-го Капза и жена му Марија, непознати из других извора. Загонетно ће остати и порекло супруга, чије име свакако не припада ромејском корпусу. Иако синтагма из *Шемеља* овде, као ни у немалом броју других примера,⁴ не одговара ономе што је заиста учињено, чини се да је наручилац зидних слика имао потребу да у натпису помене и своје претходнике који су се старали око подизања и обнове цркве. То је урадио у накнадно дописаном осмом реду натписа, чији се смисао због оштећења не може до краја растумачити. Сликарски радови завршени су 17. новембра 1298, непуне три седмице пре храмовне славе Светог Николе,⁵ када је црква вероватно освећена.

274; Г. Субојић, Охридска сликарска школа XV века, Београд 1980, 59–60; Бабић, Црквата, 503–504; с друге стране, с временом се појавило и мишљење да ово сликарство потиче с краја наредног века – cf. Miljković-Perek, Sur la chronologie, 73–84.

⁴ В. овде, поглавља Бојана, Свети Никола и Мелник, Богородица Панѣанаса. За позније примере cf. *ibidem*, 76–77.

⁵ У доњем граду постојао је још један храм посвећен светом Николи, познатији као барока црква, један од међаша раније поменутог трескавачког метоха Светих Теодора – уп. Споменици, 114, као и нап. 24 у поглављу *Прилеп, Свети Димитрије*.

ПРИЛОГ 1

ОХРИД, ИКОНА ИСУСА ХРИСТА (1262/3)

Икона Исуса Христа великих димензија, 135 × 93 cm, чува се, уз друга драгоценна дела, у охридској Галерији икона, у комплексу Богородице Перивлепте. Натпис је исписан црвеном бојом на полеђини, у пет кружних медаљона, од којих су два *пресечена* бочним ивицама иконе. Између медаљона, према угловима, размештена су четири слова Х, познати криптограм у облику акронима – Χριστὸς χριστιανοῖς χαρίζεται χάριν или Χριστὸς χάριν χαρίζει χριστιανοῖς.¹

ИЗД: Ђурић, Иконе, 75–76, бр. 2; Пицакис, Κωνσταντῖνος Καβάσιλας, 157, 178.

ЛИТ: R. Ljubinković, M. Ćorović-Ljubinković, La peinture médiévale à Ohrid, Recueil de travaux, Ohrid 1961, 111–112; Balabanov, Ikone, 13–14; Weitzmann, Chatzidakis, Radojčić, Le grand livre, 228; Babić, Ikone, 20; Иконе, 135.

ἡ ἁγία εἰκὼν αὐτῆ ἰστο[ρ]ήθη ἐν ἔτει
ς ψ ο α ἀρχιερατεύοντος Κωνσταντῖνου τοῦ
Καβάσηλα

Ϟ – στ; ϙ – ει.

*Светѡа икона ова наслика се године 6771,
за архијерејсѡва Консѡанѡина Кавасиле.*

Представу Христа у попрсју извела су двојица мајстора. Први, који је насликао Спаситељев лик и шаке, одликује се тонским моделовањем инкарната. Валери на његовој палети крећу се од маслинастозелених тонова у најдубљим сенкама, по ободу лица, до руменила на образима, док су пластично најистакнутији делови додатно

¹ G. Babić, Les croix à cryptogrammes, peintes dans les églises serbes des XIIIe et XIVe siècles, Byzance et les Slaves, Paris 1979, 7.

осветљени тананим, минуциозно изведеним наносима беле боје. Сликари припада најбољима у своме времену. За разлику од његове *сфумајѡ* технике, којом се волумен остварује без оштрих прелаза, његов помоћник, коме је поверено сликање Христовог хитона и химатиона, својим геометризованим наборима на тканинама, наглашеним дубоким тамним сенкама, те наивним подражавањем златног одблеска на најосветљенијим деловима пурпурног хитона, не успева да одмакне даље од дводимензионалне арабеске, што говори о мајстору сасвим осредњих могућности. Тешки набори тамноплавог химатиона донекле гуше основну замисао првог сликара. То најбоље показује особена, готово јединствена иконографска појединост. Док је на Христовој десној шапи, са склопљеним прстима у знак благослова, видљива надланица, на његовој левој руци, у којој држи затворен свитак, види се доњи део длана, што ствара илузију да израња из равни слике, односно да ротулус пружа посматрачу. Крстообразни Христов нимб конвексан је у односу на раван златне позадине иконе и начињен је од гипса. На црвеној позадини кракова крста сребрном бојом изведене су стилизоване биљне вреже око старозаветног имена Господњег Ὁ ὤν (Изл 3, 14), а остали делови ореола украшени су геометризованим орнаментом који је помоћу претходно израђених металних модула утиснут у гипсану подлогу и потом позлаћен.² Требало

² Готово идентичан орнамент, који своје порекло несумњиво дугује украсу тканина – в. сликане имитације на нешто старијим представама Убруса из ланске катедрале, Студенице или Нередице (А. Н. Грабар, Нерукотворенный Спас Ланскаго собора, Прага 1930) – налази се и на сребрном металном окуву украшеном техником искуцавања на најмање три деценије старијој Христовој икони Димитрија Хоматина, с натписом

Д. Боро, 2013

је да богато украшени нимб опонаша оплату од племенитих метала. Оквир иконе украшен је једноставно, двама тракама зелене и црвене боје.

На овом тачно датованом делу последњи се пут за живота помиње архијереј и писац Константин Кавасила, познат из других извора. Он

ΚΟΣΜΟΣ ΚΟΣΜΗΤΩΣ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ ΧΙΣ ΕΙΚΟΝΟΣ ΕΚ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΠΟΙΜΕΝΑΡΧΟΥ ΒΟΥΛΓΑΡΩΝ ΣΥ ΔΕ ΒΡΑΒΕΥΣΟΝ ΤΩ ΚΑΤ ΕΙΚΟΝΑ ΚΟΣΜΟΝ ΔΥΣΜΟΡΦΟΝ ΑΙΣΧΟΣ ΤΩΝ ΠΑΘΟΝ ΜΟΥ ΚΑΘΑΡΑΣ – *Rhoby*, *Ikonen und Objekten*, 74–75. Ова икона је до бугарске окупације у Првом светском рату такође била у охридској збирци, те се може претпоставити да је у питању иста златарска радионица, која је у дужем периоду средином XIII столећа радила за потребе врха архиепископије.

је био млађи савременик и суфраган охридског архиепископа Димитрија Хоматина, најпре као струмички епископ, а потом као епископ Гревене. Из тог најранијег периода сачувана су два његова оловна печата – на аверсу једног налази се попрсје арханђела Михаила са скиптром и крстом у рукама, док је на реверсу текст: ΣΦΡΑΓ(ΙC) ΒΕΒΕΑ ΤΩΝ ΛΟΓ(ΩΝ) ΚΩΝ(ΣΤΑΝΤΙΝΟΥ) ΤΙΒ(ΕΡ)ΙΟΥ ΠΟΛ(ΕΩC); на лицу другог печата приказана је допојасна Богородица σωC[ΘΕΝΙ]ΩΤΙCΑ с малим Христом у наручју, а на полеђини је текст: [C]ΚΕΡΟΙC [ΠΑ]ΝΑΓΝΕ ΤΟΝ ΓΡ[Ε]ΒΕΝΟΥ ΠΟΙΜΕΝΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΝ ΜΕ ΚΑΒΑΣΙΛΑΝ ΕΚ ΓΕΝΟΥC.³ Из истог времена,⁴ из треће деценије XIII столећа, потичу и Кавасилина прва поетска дела, два канона из *Службе њејнаестјорици њивериојољских мученика*.⁵ Још за свог епископата у Струмици Константин Кавасила започео је преписку – коју је касније наставио и као драчки митрополит – с Димитријем Хоматином и Јованом, китроским епископом, занимајући се за различита питања из области литургијске праксе и канонског права.⁶ Сачувана су чак три истоветна Константинова печата из времена његовог драчког архипастирства. На њиховом аверсу налази се стојећа фигура ђакона Исавра,⁷

³ *Laurent*, *Le corpus*, V/1, 689, n° 881; *ibidem*, V/2, 337–339, n° 1509; *Catalogue*, II, 56–57, n° 15.1; *ibidem*, III, 185, n° 109.1.

⁴ Према *L. Petit*, *Le Monastère de Notre-Dame de Pitié en Macédoine*, ИРАИК 6 (1900) 99, Константин је био струмички епископ око 1220. На епископском трону у Гревени Кавасила је могао бити само између друге две познате личности. Георгије Вардан, некадашњи хартофилакс Атинске митрополије и ученик Михаила Хонијата, био је гревенски епископ до избора за крфског митрополита у децембру 1220, а Димитрије Хоматин у два своја писма, од којих једно носи датум 7. јул 1230, као епископа Гревене помиње Теодора – в. *В. Васильевский*, *Epirotica saeculi XIII*. Из преписки Иоанна Навпактског, ВВ 3 (1896) 248, 252, 260–261; *Снегаров*, *История*, I, 218.

⁵ Пострадали су у време цара Јулијана Отпадника (361–363). Црква слави успомену на њих 28. новембра – *Α. Παϊαδοῦλος-Κεραμεῦς*, Βυζαντινὰ Ἀνάλεκτα, ВЗ 8 (1899) 76–77; *Acolouthia of the Fifteen Martyrs of Tiberiopolis, Moschopolis 1741*, *Cyrrillomethodianum* 10 (1986) 130.

⁶ *Ралис*, *Ποῦλλισ*, Σύνταγμα, V, 403–420, 427–436; *Analecta sacra*, 63–66, 617–686; *J. Darrouzès*, *Les réponses canoniques de Jean de Kitros*, REB 31 (1973) 319–334.

⁷ Рођен је у Атини за владавине цара Нумеријана (283/4), пострадао у Аполонији, а празнује се 7. јула. У самом Драчу прослављао се с другим градским заштитником – светим епископом Астијем (5. јула). Према једном документу драчког капетана од 23. јануара 1383, овој двојци светих била је посвећена градска катедрала – *Duracii, intra in maiori ecclesia beatorum Ysabri et Astii* (в. Дубровачка акта, 115–118, бр. 65).

једног од заштитника Драча, с кадионицом и дарохранилицом у одрученим рукама, док је на полеђини печата текст: ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΣΦΡΑΓΙΣΜΑ ΤΟΥ ΔΥΡΡΑΧΙΟΥ.⁸ После најмање двадесет година проведених на драчком трону Константин Кавасила ступио је 1249. на чело Охридске архиепископије.⁹ Сам Охрид дошао је под никејску власт у зиму 1252/3,¹⁰ а Теодор II Ласкарис одвео је четири године касније са собом Кавасилу јер није могао веровати архипастиру чија су браћа Јован и Теодор били најближи сарадници епирског господара Михаила II.¹¹ Сужањство времешног Константина *на исиоку*¹² отпочело је у јесен 1256. Теодор II је с патријархом Арсенијем у другој половини септембра у Солуну свечано прославио удају своје ћерке Марије за деспота Нићифора, сина епирског деспота Михаила II. Никејски цар претходно је од *иријателеља* изнудио Драч и Сервију и поставио нове заповеднике у Прилепу, Велесу и Алвану, подредивши их писцу извора који описује та збивања.¹³ У Никеји, из које је Константин ослободио Михаило VIII почетком 1259,¹⁴ настају Кавасилина књижевна дела посвећена заштитницима града Охрида – *Служба свейом Клименѿу*, те *Канон* и *Житије свейог Наума*.¹⁵

⁸ Laurent, Le corpus, V/3, 124–125, n° 1777; Byzantine lead seals by G. Zacos, II, ed. J. W. Nesbitt, Berne 1984, 360, n° 774; Catalogue, I, 45–46, n° 12.16; В. Иванишевић, Печат Константина митрополита Драча из збирке Народног музеја у Лесковцу, Лесковачки зборник 52 (Лесковац 2012) 7–1.

⁹ Година се може сасвим поуздано утврдити. Наиме, његов претходник архиепископ Јаков највероватније је приликом напуштања Охрида октобра 1248. манастиру Светог Климента, на чијем се челу тада налазио архимандрит Варнава, поклатио две књиге – минеј за новембар и *Златиоустѿ* – за вечни помен својих почивших, оца, у монаштву Исаије, мајке Кали, браће Михаила и Теодора и сестара Марије и Ксеније монахиње (в. овде, поглавље *Охрид*, *Богородица Перивлейѿа*, нап. 33). На другој страни, јула 1250. адресат посланице патријарха Манојла II био је драчки митрополит Роман – PG 119, 807–812.

¹⁰ Acropolitae opera, 91–92.

¹¹ Ibidem, 166.

¹² *ἐν τῇ Ἐφ*, по речима Теодора Скутариота – Ἀνωνύμου Σύνοψις Χρονικῆ, 542.

¹³ Acropolitae opera, 127–136, 138–139. Уп. такође, *Пицакис*, Κωνσταντῖνος Καβάσιλας, 151–229.

¹⁴ В. овде, *Охрид*, *Богородица Перивлейѿа*, стр. 90–91.

¹⁵ Први састав представља коначну редакцију службе коју је написао још његов учитељ Димитрије Хоматин, cf. Acolouthia of St. Clement, Moschopolis 1741, Cyrillomethodianum 10 (1986) 53–120; Acolouthia of St. Nahum, Moschopolis 1740, ibidem, 297; E. Trapp, Die Viten des hl. Naum von Ochrid, Bsl 35/2 (1974) 161–185.

Сама породица Кавасила, чији се родоначелници срећу још у XI столећу, била је везана за други град царства – Солун. Нићифор, први познати представник тог рода, као дукс Солуна узео је учешћа у обрачуну с руским четама које су 1022. опустошиле Лимнос и Пропонтиду. Његов син патрикије Константин предводио је двадесет година касније житеље престонице који су 19. априла 1042. прво ослободили Теодору из заточеништва у манастиру, а наредног је дана крунисали у Великој цркви. За своју оданост био је награђен од царице Зоје, која га је пре лета исте године именовала за дуку Запада, са седиштем у другом граду царства.¹⁶ Безмало четири деценије касније, 1079/80, цар Нићифор III Вотанијат именован је Александра Кавасилу за дуку Скопља.¹⁷ Тај прекаљени војсковођа ратовао је током наредних четврт столећа против Нормана на западу и против Селџука у Малој Азији. У рату с Робертом Гвискардом 1081. командовао је трупама из Тесалије, касније му је пошло за руком да зароби селџучког емира и одметника Чаку (†1093), а 1108, у време Боемундове инвазије, био је заповедник добро утврђеног кастра Петрула, четрдесетак километара источно од Драча.¹⁸ Сачувано је и неколико његових печата, на чијем је аверсу приказан арханђео Михаило у пуној фигури и у ратничкој опреми, са скиптром тролисног завршетка и сфером у рукама, док је на полеђини текст: Κ(ΥΡ)Ι Ε Β(ΟΗ)Θ(Ε)Ι ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΝ ΟΥΒΕΛΗΣΙΜ(Ω) ΤΩ ΚΑΒΑΣΙΛ(Α).¹⁹ Позната су још два печата чланова те породице који се датују у XII столеће – печати *кандидаѿа* Јована и Кавасиле непознатог имена. На аверсу Јовановог печата налази се допојасна Богородица Оранта с малим Христом на грудима, а на реверсу је текст: Κ(ΥΡ)Ι Ε ΒΟΗ[ΘΕ]Ι ΤΩ ΣΩ ΔΟΥ[Λ]Ω ΙΩ(ΑΝΝΗ) ΚΑΝΔΙ(ΔΑ)ΤΩ ΤΩ ΚΑ[ΒΑ]ΣΙΛΕΙΩ, док је на другом печату представљена Богородица са Христом на десној руци, а на реверсу је натпис: ΚΑΒΑΣΕΙΛΙΟΝ ΣΚΕΠΙΣ ΜΕ Τ(ΟΝ) Χ(ΡΙ)ΣΤΟΥ Δ(ΟΥ)ΛΟΝ ΠΑΡΘΕΝΕ.²⁰ Сам Константин је пред крај своје службе у Драчу за помоћника у митрополији имао сродника – ђакона Димитрија Кавасилу – а он је као први потписник оверио један купопродајни документ који је носио датум

¹⁶ Scylitza, 367–368, 418–419, 422.22–23.

¹⁷ ВИИИ, III, 186–187.

¹⁸ Alexias, 126–127, 225, 397, 403; S. P. Lambros, Alexander Kabasilas, BZ 12 (1903) 40–41.

¹⁹ Искусство Византии в собраниях СССР, II, Москва 1977, 137, бр. 718; W. Seibt, Die byzantinischen Bleisiegel in Österreich, I, Wien 1978, 257–258, n° 125.

²⁰ G. Schlumberger, Sigillographie de l'Empire byzantin, Paris 1884, 458, 627.

18. јануар 1246.²¹ Највећи број припадника тог
рода среће се у Солуну и за време Палеолога.²²

²¹ Α. Παϊαδοῦλος-Κεραμεύς, ΔΥΡΡΑΧΗΝΑ, ΒΖ 14 (1905) 568–571.

²² ΡLP, V, 7–12, n°s 10060–10102; Γ. J. Τεοχαρίδου, Δημήτριος Δούκας Καβάσιλας καὶ ἄλλα προσωπογραφι-

κὰ ἐξ ἀνεκδότου χρυσοβούλλου τοῦ Καντακουζηνοῦ, Ἑλληνικά 17 (1962) 1–23; Α. Αγγελοῦλος, Τὸ γενεαλογικὸν δένδρον τῆς οἰκογενείας τῶν Καβασιλῶν, Μακεδονικά 17 (1977) 367–395.

ПРИЛОГ 2

СТРУГА, ИКОНА СВЕТОГ ГЕОРГИЈА (1266/7)

Икона се чува у саборној цркви Светог Ђорђа из XIX века у Струги.¹ Натпис је исписан у једанаест редова на полеђини иконе димензија 146 × 86 cm, тамноцрвеним словима неједнаке величине, на белој позадини.² Данас је веома тешко читљив.

ИЗД: *Миљковић-Пејек*, Пишуваните податоци, 140; *Ђурић*, Иконе, 76, бр. 3; *Баришић*, Два грчка натписа, 17–18; *Miljković-Perek*, *Licône*, 214–216; *К. Балабанов*, Какви податоци дава иконата Св. Ђорѓи, работена во 1267 година од зографот Јован, за истоимената црква во Струга, за творештвото на зографот Јован, за личноста на ктиторот и времето на постанокот на градот Струга, Музејски гласник 3 (Скопје 1974) 64–65; *Пејров*, Нови форми, 14–15; *Н. Melovski*, The Inscription on the Icon of St. George from the Church of St. George in Struga, *Bsl* 59/2 (1998) 271–278; *Rhoby*, *Ikonen und Objekten*, 75–78.

ЛИТ: *Balabanov*, *Ikone*, 13–14; *Ђурић*, Византијске фреске, 16–17; *Weitzmann*, *Chatzidakis*, *Radojčić*, *Le grand livre*, 232; *Babić*, *Ikone*, 20; Иконе, 135.

... δῶρον τοῦ σοῦ οἰκέτου [καὶ εὐ]τελοῦς^α
Ἰωάν(ν)ου τοῦ διακόνου [ῥ]αιφερε(ν)δαρίου^β
τε^γ ἀξίαν ἔχων.^δ [γρ]άψαντι σεπτῶς^ε τὴν
σὴν^φ μορφ[ῆν] ἀγί[αν]^ς ἐν χρωμ[α]τουρ[γῆ]-
μασί^η ποικίλοτρόποι(ς)^ι ταύτην^ι ἀνιστῶν^κ ἐν

¹ Име ове насеобине, поникле на месту где Црни Дрим истиче из Охридског језера, први се пут среће код Скилице – Scylitza, 358.7–8. Теофилакт Охридски је објаснио да тај назив потиче од речи која је означавала канал што је воду доводио до рибњака – Théophylacte d'Achrida, *Lettres*, 489, 96.97–99; ВИИНЈ, III, 276.

² Најмања слова, у првом реду натписа, висине су око четири сантиметра, док су највећа слова с бројним вредностима, она којима је исписана година, и њихова висина износи око дванаест сантиметара.

Стρούγαις τῆς^λ Ἀχρί[δος]· Ἰω(άννης) ἐκ πό-
θου τὴν δέησιν ποιεῖται.^μ [ἐν^ν ἔτ]ει ςψοε^ο
[ἰνδικτιῶνος] θ^ρ ἀνιστορίθη^α δ[ἐ] διὰ χειρὸς
Ἰω(άννου) ἱστοριογρά[φου ἐκ] Νεαπό[λεως]^ρ

^α (Α)ΤΕΛΟΥΣ (Ἐ – Ђурић), οἰχέτου (εν) τέλους (Бал – Балабанов); ^β (κ)αι φερεδαρίου (М-Π – Миљковић-Пепек), (Κ)ΑΙ ΦΕΡΕ(Ν)ΔΑΡΙΟΥ (Ἐ), Ἰω(αν)νου του αι-
χονου (ῥ)αιφερε (ν) δαρίου (Бал); ^γ ΤΕ(Ν!) (Ἐ); ^δ αξιαν-
ων (М-Π), ζιαν εχων (Бал); ^ε αψ αντισεπτῶς (М-Π), (ΤΩ)
ΑΨΑΝΤΙ(!) СЕΠΤΩС (Ἐ), (γρ)αψαντι σεπιῶς (Бал); ^φ Της
(М-Π); ^ς μορφαγ(ιαν) (М-Π), τησ σ(ην)μορφηναγι(αν)
(Бал); ^η ενχρωματο...μασι (М-Π), ΕΝΧΡΩΜΑΤΟΝ(!) (ΧΡΩ)-
ΜΑCΙ (Ἐ), ἐνχρώματον (χρώ)μασι (Б – Баришић, Бал), ἀν-
χρώματον (χρώ)μασι (Π – Петров); ^ι ποικίλο τροποι(ς) (М-Π),
ΠΟΙΚΙΛΟΤΡΟΠΙ (Ἐ), ποικίλοτροποι (Б), παχιλοτροποι
(Бал), ποικίλοτροπου (Π); ^ι ταυτη (М-Π), ταντην (Бал);
^κ ΑΝΙCΤΟΝ (Ἐ), ανισпорν (Бал); ^λ εν ετροугαις της (Бал),
Стρούγαις τῆς (Π); ^μ ποῖται (М-Π), Ἀχριοος. Ἰω(αννης) ἐκ
паоион την δελсин ποικιται (Бал), ποιεί (М – Melovski); ^ν ἐκ
(Π); ^ο Я Ψ Ο Ε (Ἐ), ω ἔει ςψοε (Бал); ^ρ Ε (Ἐ, Б, Бал), Ι (М);
^α (τό)δε ανῖστοριθι (М-Π), ανιστορπειη (Бал), ανιστορήθη
(Rhoby); ^ρ ...ΛΕΑΠΟΛΜΗ... (?) (Ἐ), δε(ε) δια χειρδσι ' (ω)
αννον ἱστοριογρ(арон)... (Бал), ΕΑΠΟ.ΙΑΙ (М).

Натпис на икони може се поделити у два дела – први је сачињен од седам стихова у јампском триметру, који сведоче о насликаном и дародавцу, док други део садржи време настанка и именује уметника који је икону израдио и исписао текст на њеној полеђини.

λ – ἦν; σ – αν; Ϛ – στ; ϛ – ει.

... дар ѿвог недосѣојног слуге Јована ђа-
кона, који је и звање референдарија имао, на-
ѿиса се узвишени ѿвој свеѿи лик разноврсним
бојама, исѿовейѿан оном из Сѿруге охридске,
Јован из љубави на молиѿву ѿриложи, у годи-
ни 6775, индикѿа 9, наслика се руком Јована,
сликара из Неаѿоља.

1. ΔΩΡΟΝ Ἰσχυροῦ τοῦ
 εὐτελοῦσιων τοῦ διακόνου
 Ραιφερνδάρτου τῆς ἁγιανῶν
 βαυαντισεπτῶς τῆς μορφῆς
 ἐν χρωματῶν ἡμασίποικίλοποι
 τὰ ὑπὸ ἡνίστων ἐν χρωμασίχιδε
 ἰσὲκ προῦτῆν δὲ ἡσῖν ποίετα
 ἐνετῶν γὰρ οὐκ
 εἰς ἡνίστων ἰσὲκ
 διαχρῶσιων ἰσὲκ
 φεκνεαπολεως

Н. Дудић, 2004;
Д. Боро, 2015

Дародавац је био ђакон и реферндарије не-
сумњиво Охридске архиепископије, по имену Јован,
који није познат из других извора.³ Ραιφερνδάρτος

³ Постоји мишљење да је реч о Јовану који се помиње и у натпису у Манастиру (в. *Баришић*, Два грчка натписа, 13–27), па чак и да је то ктитор западног анекса главне цркве манастира Арханђела у Прилепу (cf. *Miljković-Pepek*, *Lisône*, 213–221; *Ђурић*, Византијске фреске, 16–17), при чему су различита звања која се наводе уз име тумачена напредовањем у служби. Приликом таквих закључивања изгубљено је из вида не само то да је име Ἰωάννης било далеко најчешће у позној Византији већ и чињеница да је ђакон Јован, главни сликар из Манастира, четири године после

је спадао у ред високих службеника при седиштима црквене управе. Био је задужен за везе архијереја са световним великодостојницима. У старијим изворима помиње се једино на патријарховом двору у Цариграду, али од XIII столећа реферндарије имају и владичански дворови у унутрашњости. Тако се у време сликања струшке иконе то звање наводи у другој *йеншади* чиновника митрополије у Смирни, иза протонотарија, канстрисија и логотета, а испред ипомниматографа. По сведочанству Јована Китроског, ученог канонисте из прве половине века, основни предуслов за обављање ове службе био је ђаконски чин.⁴

Свети Георгије насликан је у пуној фигури и под пуном ратном опремом; левом руком ослања се о штит, а у десници држи копље. На златној позадини истиче се жив контраст комплементарних боја црвене и зелене на ратничковој одећи и оружју, као и у доњем делу позадине. Минуциозно изведени танки намази у обради косе и инкарната нису, како је често истицано, израз архаичног ликовног језика,⁵ већ су својствени техници иконописа, а наглашена волуминозност у моделацији фигуре и лица открива мајстора који припада најнапреднијим уметничким струјањима тог времена. На основу текста натписа на полеђини може се закључити да је икона светог Ђорђа насликана по угледу на неку његову старију, нарочито поштовану представу у Струги. Слика Јован на крају натписа наводи античко име свог родног града, познато и из

настанка иконе светог Ђорђа носио звање ἐπί τῶν κρίσεων (в. овде, поглавље *Μαναστήριον, Σεισὴν Νικόλαο*, стр. 64–65), које је на лествици црквене хијерархије било ниже од чина реферндарија (cf. *Darrouzès, Recherches*, 373–374, 377–378); с друге стране, ктитор манастира Арханђела, пре него што се замонашио, био је, судећи по титули, у цивилној служби (в. овде, *Πριλεῖν, Σεισὴν Διμήτριον*, нап. 30). Већ је раније примећено да први мајстор из Манастира није и сликар струшке иконе (*Καλοῦσις-Βερῆν*, *Οἱ ζωγράφοι*, 148), а треба одбацити и примамљиву хипотезу о томе да је наручилац иконе могао бити учени ђакон Јован Педијасим – *Ђурић*, нав. место. Тај познати писац и учитељ (*K. Krumbacher, Geschichte der Byzantinischen Litteratur*, München 1897, 556–558; *H.-G. Beck, Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, München 1959, 710–711) био је пре именовања за хартофилакса Охридске архиепископије, око 1280, престонички ὑπάτος τῶν φιλοσόφων. За његов живот и дело cf. *C. N. Constantinides, Higher Education in Byzantium in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries* (1204 – ca. 1310), Nicosia 1982, 117–125.

⁴ *Ibidem*, 118–119, 539, 546.

⁵ *Miljković-Pepek*, op. cit., 216–221.

Дела айосѣолских (16, 11).⁶ Као Неáπολις град се последњи пут помиње у спису *Περὶ τῶν θεμάτων*

⁶ На путу из Мале Азије, преко Самотраке, ка Филипима, где је утемељио прву хришћанску заједницу на тлу Европе, апостол Павле искрцао се у луци града Неапоља.

Константина VII Порфирогенита,⁷ а од почетка X столећа познат је као Христопољ.⁸

⁷ Costantino Porfirogenito *De thematibus*, ed. A. Pertusi, *Citta' del Vaticano* 1952, 88.

⁸ *Notitiae episcopatum*, 285; К. Ј. Хионис, *Ἱστορία τῆς Καβάλας*, Кавала 1968, 11–39.

ПРИЛОГ 3
МЕЛНИК, СВЕТА ТРОЈИЦА (1286/7)

† ἄννη γέρθη ἐκ βάθρου καὶ ἀνιστορίθη
ὁ θεῖος καὶ πάνσεπτος ναὸς τοῦτος τῆς
ὁμοουσίου καὶ ζωοποιῦ Τριάδος διὰ συν-
δρομῆς καὶ ἐξόδου Ἰωαννικίου ἱερομονάχου
ἐπὶ τῇ πολυχρονίῳ χαρᾷ τοῦ κραταίου καὶ
ἀγίου ἡμῶν αὐθέντου με(γάλου) βασιλέως
Ἀνδρονίκου τοῦ Παλεολόγου καὶ Εἰρήνης
τῆς εὐσεβεστάτης αὐγούστης τοῦ ἔτους ςψςε
ϳϣϣϵ ::

P. Perdrizet, 1907

Мала црква, димензија девет са шест мета-
ра, налазила се у подножју средњовековне утврде
на узвисинама источно од данашњег Мелника.
Као и готово сва стара здања у граду, потпуно је
уништена у балканским ратовима почетком XX
века. Натпис се налазио изнад северних, бочних
врата храма.

ИЗД: Perdrizet, Melnic, 31; Beševliev, Inschriften,
168–169, n° 236.

† ἄννη γέρθη ἐκ βάθρου καὶ ἀνιστορίθη
ὁ θεῖος καὶ πάνσεπτος ναὸς τοῦτος τῆς
ὁμοουσίου καὶ ζωοποιῦ Τριάδος διὰ συν-
δρομῆς καὶ ἐξόδου Ἰωαννικίου ἱερομονάχου
ἐπὶ τῇ πολυχρονίῳ χαρᾷ τοῦ κραταίου καὶ
ἀγίου ἡμῶν αὐθέντου με(γάλου) βασιλέως
Ἀνδρονίκου τοῦ Παλεολόγου καὶ Εἰρήνης
τῆς εὐσεβεστάτης αὐγούστης τοῦ ἔτους ςψςε

† Подиже се из ѿмеља и ослика овај Божији
и ѿредивни храм јединосуине и живоѿворне Тро-
јице ѿрудом и ѿрошком Јоаникија јеромонаха,
за добро на многа леѿа нашег моћног и светиог
госѿодара великог цара Андроника Палеолога и
Ирине, ѿбожне царице, године 6795.

Ктитор храма јеромонах Јоаникије није
познат из других извора,¹ док је владарски пар
из натписа склопио брак две године раније. По-
сле смрти своје прве супруге Ане, ћерке угарског
краља Стефана V (1270–1272), с којом је имао два
сина – Михаила и Константина – двадесетпето-
годишњи Андроник II оженио се почетком 1285.
једанаестогодишњом Јоландом Монфератском,
ћерком Гијома VII (1253–1292), маркиза од Мон-
ферата и титуларног солунског краља, и унуком
по мајци краља Кастиље Алфонса X (1252–1284),
која је на венчању добила име Ирина.²

Ϟ – ек; ϫ – каи; ϣ – ст; ω – уν; ϑ – ης;
ϣ – εξ; φ – ιω; ϣ – ιε; ϣ – επ; ϣ – ων; ϣ – εν;
ϣ – έως; ω – ευ.

¹ PLP 4, 187, n° 8859.

² Pachymérés I, 99–101; A. Th. Papadopoulos, Versuch ei-
ner Genealogie der Palaiologen 1259–1453, München 1938,
35; Ch. Diehl, Figures byzantines, II, Paris 1948, 226–245.

ПРИЛОГ 4
МЕЛНИК, БОГОРОДИЦА ПАНТАНАСА (1288/9)

† ἀνηγέρθη ἐκ βάθρου καὶ ἀνιστορίθη ὁ θεῖος καὶ πάνσεπτος
 ναὸς τῆς πανάγνου Θεομήτορος τῆς Παντ(α)νάσης διὰ συνδρομῆς
 καὶ ἐξόδου κηροῦ (μον)αχ(οῦ) Μακαρίου τοῦ Πο[...] ἐπὶ τ[ῆ] πο]ληχρονοίῳ χαρᾷ τοῦ κρατεοῦ
 καὶ ἀγίου ἡμῶν αὐθέντου μεγάλου βασιλέος

P. Perdrizet, 1907

Црква се налазила неколико стотина метара источно од последњих градских кућа, на мањој заравни изнад окомитих литица од белог пешчара. Грађевина, од које данас постоје само незнатни остаци зидова,¹ имала је два нартекса.² Унутрашњи је свакако био део првобитне конструкције јер се натпис, који је у потпуности следио формулу две године старијег натписа из оближње Свете Тројице, налазио на његовом источном зиду, изнад улаза у наос.

ИЗД: Perdrizet, Melnik, 32–33; Beševliev, Inschriften, 169–170, n° 237.

ЛИТ: Мавродинов, Църкви, 291; Popović, Melnik, 114–115.

† ἀνηγέρθη ἐκ βάθρου καὶ ἀνιστορίθη ὁ θεῖος καὶ πάνσεπτος ναὸς τῆς πανάγνου Θεομήτορος τῆς Παντ(α)νάσης διὰ συνδρομῆς καὶ ἐξόδου κηροῦ (μον)αχ(οῦ) Μακαρίου τοῦ Πο[...] ἐπὶ τ[ῆ] πο]ληχρονοίῳ χαρᾷ τοῦ κρατεοῦ καὶ ἀγίου ἡμῶν αὐθέντου μεγάλου βασιλέος

¹ Popović, Melnik, 115.

² Мавродинов, Църкви, 291.

Ἀνδρονίκου καὶ αὐτ(ο)κράτορος Κομνηνοῦ τοῦ Παλεολόγου καὶ Ἡρ(ή)νης τῆς εὐσεβεστάτης αὐγ(οῦ)στης ἔτους ςψςζ̄ ἐντικτιῶνος β

† — στ

† Подиже се из ѿемеља и ислика овај Божији и ѿредивни храм ѿречисѿе Богомајке Паниѿанасе ѿрудом и ѿрошком монаха кир Макарија По... за добро на многа леѿѿа нашег моћног и свеѿѿог госѿѿодара великог цара Андроника и самодришца Комнина Палеолога и Ирине, ѿбожне царице, године 6797, индикѿѿа 2.

Најстарију историју храма открива грчка повеља коју је српски велможа Константин Драгаш октобра 1393. издао светогорском манастиру Ватопеду.³ Из документа се сазнаје да је оснивач тог монудриуа тῆς Παντανάσσης био деспот Алексије Слав⁴ и да је манастир настао у другој

³ V. Laurent, Un acte grec inédit du despote serbe Constantin Dragas, REB 5 (1947) 171–184.

⁴ За овог независног господара родопске области, са седиштем у Мелнику, оснивача Богородице Спилеотисе, највеће монашке обитељи у граду, као и ктиото-

или трећој деценији XIII столећа. Захваљујући ктитору и познијим приложницима, током готово два века постојања стекао је воденице, воћњаке и шуме, те парике са земљом. Шест-седам деценија по заснивању обитељи њен сабрат монах Макарије⁵ вероватно је само призидао егзонартекс и осликао скромни манастирски католикон.⁶ У ватопедском архиву чува се и купопродајни уговор с почетка српске власти у Мелнику,⁷ којим је за износ од двадесет перпера Димитрије Дука Сулумберта са супругом Теодором априла 1344. продао Пантанаси једну ораницу у Златарици близу Мелника.⁸ Константин Драгаш⁹ поконио

је манастир са свим поседима крајем 1393. Ватопеду, уз обавезу светогорског братства да на две литургије током седмице обавља помен његових почивших родитеља – деспота Дејана и василисе Теодоре Евдокије, сестре цара Стефана Душана¹⁰ – те да њима, када за то дође време, по његовом упокојењу, придода и трећу литургију, на којој би се обављао његов помен. Ватопед је такође био у обавези да од приноса с Пантанасиних имања опскрбљује болницу намењену становницима Мелника и околине. Учињени дар потврдио је и султан Бајазит I Јилдирим, Константинов суверен.¹¹

¹⁰ Ферјанчић, Деспоти, 168–170.

ТОСНАΘС·ТСΠΑΝΑΡΥΘΕΟΜΗΤΟΡΟΣ·ΤΗΠΑΝΑΝΑΣΗΣ·ΔΙΑ
 ΑΧΡΟΝΟΙΟΧΑΡΑ·ΤΚΡΑΤΕΥΚΥΑ·ΥΗΜΩΝΑΘΕΝΗΕΡΑ
 ΗΝΣΤΗΣΕΥΣΕΒΕΤΑΝ·ΑΨΕΖΕΝΤΙΚΤΙΟΝΒ

ра градске саборне цркве, в. овде, поглавље *Мелник, Свѣѣи Никола*.

⁵ PLP 10, 39, n° 23400.

⁶ Изградња од њемеља у појединим ктиторским натписима мора се узимати условно. Тако је севастократор Калојан тридесетак година раније у Бојани над постојећом припратом само сазидао параклис на спрату и наново је осликао целу цркву. Нешто слично томе може се претпоставити и за Макаријев градитељски подухват у Мелнику. Уз релативно нову цркву, која је због потреба манастирског богослужења морала имати и нартекс, он је, изгледа, само призидао спољну припрату. С обзиром пак на то да је катедрални храм Мелника живопис добио тек шездесет година после изградње, вероватно је и католикон Пантанасе свој зидни украс добио тек Макаријевом заслугом – в. поглавља *Бојана, Свѣѣи Никола и Мелник, Свѣѣи Никола*.

⁷ Краљ Душан је запосео Мелник после смрти кесара Хреље 1242/3 – в. *М. Динић*, Реља Охмућевић – историја и предање, ЗРВИ 9 (1966) 102–104.

⁸ Vatopédi, II, 184–188, n° 88.

⁹ *Г. Осѣрогорски*, Господин Константин Драгаш, ЗФФ 7/1 (1966) 287–294.

¹¹ Константин је за свог претходника имао деспота Јована Угљешу, господара те области пре Маричке битке, који је 15. јануара 1365. истој светогорској обитељи поконио манастир Богородице Спилеотисе, чији је игуман носио титулу архимандрита и протосинкела, што значи да се налазио на челу шире монашке заједнице у самом Мелнику и његовој непосредној околини. Имања Спилеотисе представљала су основно језгро ватопедских поседа у том граду и његовој области, cf. Vatopédi II, 10, 18, 36–37, 299–304, n° 120; Iviron, 179, n° 71.41–42; Actes d'Esphigménou, éd. J. Lefort, Paris 1973, 163, n° 27.28; Actes de Chilandar, I, éd. L. Petit, BV 17 (1911), Приложение 1, 320, n° 151.129–130; P. de Meester, L'archimandritat dans les Églises de rite byzantine, Miscellanea liturgica in honorem L. Cuniberti Mohlberg, II, Roma 1949, 115–137. Везе Ватопеда с Мелником биле су живе и вишеструке до у освит савременог доба. Тако је 1802. о трошку верника из Мелничке епархије – с Костом јерејем и чорбаџи Пантом на челу, те Стојаном, Томом, Милојем, Тасом и Христом – осликана припрату јужног параклиса уз ватопедски католикон, посвећеног светом Николи – cf. Millet, Pargoire, Petit, Recueil des inscriptions, 30, n° 89; Ἱερά Μεγίστη Μονή Βατοπαίδιου, Α', Света Гора 1996, 300.

LES INSCRIPTIONS À CONTENU HISTORIQUE DANS LA PEINTURE MURALE

La pratique consistant à apposer sur une oeuvre de nature artistique une inscription qui nous parle de sa réalisation, de son commanditaire ou de son auteur remonte à un lointain passé. Dans le monde chrétien, de tels messages ont reçu une fonction et un caractère spécifiques. A l'origine, réduit le plus souvent à des formules abrégées, voire de simples signes, leur texte s'est progressivement étoffé en recevant, dans les grands lieux de cultes, un véritable contenu. Ceci vaut tout particulièrement pour le matériel écrit entrant dans la décoration murale des sanctuaires, qui, par son esprit et son programme, exprimait l'idée que l'église est une image de l'univers. Un ensemble particulier y était constitué par les représentations de personnages historiques et les textes qui les accompagnent. Leur combinaison répondait à l'aspiration de l'homme à trouver sa place au sein du cosmos chrétien qui, à l'intérieur de l'église, se traduisait par un schéma thématique complexe – allant du Christ Pantocrator figuré en son point le plus élevé, en passant par une multitude de représentations soigneusement disposées, à travers lesquelles se manifestaient tant la présence divine que la grâce de Dieu s'abaissant sur terre, jusqu'aux saints les plus proches des fidèles, car issus des rangs des martyrs, des archiprêtres, des moines et des ermites. Finalement, sur les surfaces les plus basses, adressant leurs prières à Dieu par l'intermédiaire de ces saints, venaient les ktétors et leurs proches parents, et, à leurs côtés, les dignitaires investis des pouvoirs profanes et religieux les plus élevés, les seigneurs locaux, les higoumènes et les donateurs. Tous étaient associés à quelque inscription.

Leurs portraits entendaient rendre les traits des personnages historiques représentés alors que les mots inscrits à leurs côtés indiquaient leur nom et leur dignité. Aujourd'hui, toutes ces représentations individuelles ou compositions constituent, par

l'abondance et la complexité de leurs détails, une remarquable source pour la connaissance de bien des aspects de la société médiévale, allant de la vie de l'église, en passant par les idées et les conceptions de l'Etat et de ses prérogatives juridiques, jusqu'aux usages et à culture matérielle. Et de même, les textes qui les accompagnent constituent, eux aussi, une source d'informations des plus fiables. Rares sont les cas où leur teneur a été retouchée avec pour effet d'introduire le doute sur le témoignage apporté ; différant par leur caractère mais aussi par leur support, ils n'ont pas eu le même destin que les textes consignés sur parchemin ou papier, qui ont bien souvent été modifiés, lors de litiges, étayer les allégations avancées devant quelque tribunal.

*

Bien qu'entrant dans la décoration peinte trouvant place sur les murs des églises, les inscriptions n'en constituent pas moins de précieux témoins en tant que matériaux écrits. De cet ensemble, pour sa majeure partie à caractère sacré, nous avons ici extrait les textes à *teneur historique*. Ceux-ci sont d'une grande diversité. Outre les messages apposés à la base des coupes, sur les murs de l'autel, au-dessus des portes et des fenêtres, y figurent aussi, exposées à divers autres endroits, les prières des donateurs et des copies de chartes de souverain et d'autres documents qui confirmaient les droits des monastères et leurs privilèges, consignaient des listes de biens immeubles ou énuméraient les objets d'art affectés au service liturgique : livres, reliques et objets précieux. Enfin, et surtout à l'époque tardive, on y trouve parfois inscrits les noms de nombreux donateurs et de leurs proches que le prêtre mentionnait dans les prières lues lors de la proskomidie, raison pour laquelle il s'agit ici de textes figurant le plus souvent sur le mur oriental de la prothésis.

Le plus grand nombre d'informations directes provient des *inscriptions de ktètor* au sens étroit du terme. Directement liées à la fondation d'une église, elles indiquent sous quel vocable elle est placée, ainsi que ses dates de construction et décoration, mentionnent les représentants contemporains des pouvoirs laïc et religieux en s'arrêtant plus spécialement sur son ktètor, sa position sociale, les membres de sa famille et les raisons qui l'ont incité à le faire ériger et décorer ce sanctuaire. S'y ajoute immédiatement un second groupe constitué par les textes apposés par les peintres mêmes et renfermant, de fait, de précieuses informations directes sur leur travail.

*

La valeur de ce matériel épigraphique n'a pas échappé aux chercheurs qui se sont penchés sur le passé la Serbie, à commencer par Joakim Vujić et Vuk Karadžić. Toutefois, dans l'œuvre de compilation et d'édition de ce type d'inscriptions, le plus grand mérite revient assurément à Ljubomir Stojanović qui a publié, en six tomes, son monumental *Stari srpski zapisi i natpisi*. A son époque, ce dernier n'était cependant pas en mesure de vérifier par lui-même l'exactitude des textes dont il disposait : son travail s'appuyait principalement sur tout un réseau de collaborateurs qui les lui faisaient parvenir sous la forme où ils les avaient lus. Toutes ces contributions, il va sans dire, n'étaient pas d'égale valeur, et seule son intuition scientifique pouvait leur rendre, à travers ses commentaires et le mode d'édition retenus, la place leur revenant. Ce grand chercheur a été très tôt rejoint dans la tâche entreprise par V. Petković, alors que la place et la signification des inscriptions dans le cadre de la peinture murale étaient, entre autre, directement traitées par la thèse de doctorat de Svetozar Radojčić, consacrée aux portraits des souverains serbes au moyen âge. Finalement, on doit noter la publication, à la veille de la Deuxième Guerre mondiale, d'un recueil d'inscriptions éditées par S. N. Smirnov.

A diverses occasions, souvent à la suite de nouvelles découvertes, ces dernières décennies ont vu la publication d'un grand nombre de représentations de personnages historiques accompagnées d'inscriptions. Toutefois, excepté pour un petit groupe de fresques antérieures au XIIIème siècle, réunies dans une publication de Vojislav Djurić et Anna Tsitouridou, on n'enregistre aucun véritable effort visant une présentation de ces textes sous forme de *répertoires*. Leur existence n'est guère que mentionnée dans une histoire de l'écriture cyrillique de

Petar Djordjić, et seuls Djordje Trifunović et Rade Mihaljčić leur ont consacré, à divers titres, une attention plus particulière. De façon plus générale, on peut donc parler d'une absence d'études spécialisées consacrées aux caractéristiques et au développement de ce type de matériel épigraphique en Serbie.

En conséquence on notera ici le caractère très utile de plusieurs travaux visant à la présentation des inscriptions gravées *sur la pierre*. L'observation de ce type de matériel a été principalement le fruit du travail assidu de Gordana Tomović. S'y ajoute un précieux choix de monuments lapidaires proposé par R. Mihaljčić, alors que ces derniers temps les toutes premières inscriptions de ce type en cyrilliques, leurs particularités, leur langue et leur alphabet ont retenu l'attention de Brankica Čigoja.

En Bulgarie, diverses découvertes, dont plusieurs inscriptions qui sont entrées dans le présent travail, ont été présentées par Jordan Ivanov. On doit ici souligner que les chercheurs bulgares publient régulièrement le matériel épigraphique provenant de différents monuments, y compris les textes sacrés, dans des études distinctes, avec mention de leurs sources littéraires, interprétation de leur signification et indication des particularités graphiques de l'écriture utilisée.

C'est en Grèce que les inscriptions accompagnant les fresques retiennent la plus grande attention. L'abondance du matériel existant a fait qu'on les trouve mentionnées aussi bien dans de nombreux ouvrages publiés que dans des rapports de spécialistes visant à présenter des monuments peu connus ou récemment découverts. Pour notre observation, on notera toute l'importance des *répertoires* de textes couvrant différentes périodes et différentes contrées. Sophia Kalopissi-Verti s'est ainsi penchée de façon très complète sur les inscriptions sous forme de dédicaces et les portraits de donateurs entrant dans la peinture du XIIIe siècle, alors que, dans une seconde étude, adoptant une approche originale de leur contenu, elle a réussi à mieux cerner la personnalité de leurs auteurs et la place qui était la leur dans la société byzantine. De son côté, s'appuyant sur un abondant matériel épigraphique, Eugénia Drakopoulou a procédé à une présentation très détaillée du passé et de la vie artistique de Castoria jusqu'au XVIe siècle. Après une longue préparation, Manolis Chatzidakis et Ioanna Bitha ont publié un ouvrage documentant le riche héritage architectural et pictural de l'île de Cythère, travail qui pourrait servir de modèle pour une édition qui réunirait aussi bien les inscriptions à contenu historique que sacré. Dans le

même genre, il convient aussi de signaler une présentation des églises rupestres de Cappadoce avec leurs images et inscriptions. Plusieurs ouvrages très remarquables portant sur des inscriptions au contenu historique, de facture variée, principalement lapidaires, méritent également une attention ; couvrant un large intervalle de temps le matériel observé correspond chaque fois au choix d'une région et d'un milieu bien spécifiques. Par sa conception, celui qui se rapproche le plus de notre intention, à savoir proposer une édition s'intéressant aussi bien au caractère qu'aux particularités des écritures utilisées, est l'ouvrage de N. Moutsopoulos. Ayant réuni un grand nombre de textes, gravés sur la pierre ou peints sur les murs, il a publié en 1977 un album de dessins qui contient un matériel au contenu varié, tant sacré que laïc. La seconde partie de ce vaste travail, prévue sous forme de tome distinct, devait proposer les interprétations et commentaires appropriés, mais, pour autant que nous sachions, elle n'a pas été publiée.

*

Le travail d'étude et de présentation des inscriptions offre, comme on le voit, une image de valeur inégale. Cependant, y compris lors qu'il pourrait constituer une base solide pour nombre d'investigations, *notre* historiographie – chose que nous constatons avec regret – reste, sans commune mesure, attachée au travail s'appuyant sur les seuls documents d'archives. Malgré sa richesse et sa diversité, le matériel pictural et épigraphique n'a donc pas reçu, au sein du monde scientifique, la place qui lui revient *en tant que source historique* et attend encore une étude plus complète. *C'est là la raison principale qui a incité à entreprendre, s'agissant des fresques, un travail systématique de recherche, de lecture et de copie de leurs inscriptions à contenu historique, en l'accompagnant d'une documentation la plus fiable possible.*

Il n'est pas besoin de souligner qu'un certain nombre de témoignages épigraphiques était resté jusque là inconnu ou insuffisamment traité, alors que d'autres faisaient l'objet d'une lecture incertaine et d'une édition maladroite, empreinte d'erreurs qui grevait leur utilisation. S'y ajoutaient le mauvais état de conservation de nombreuses inscriptions, tandis que pour d'autres, l'éloignement, voire l'impossibilité d'accès, empêchait les spécialistes de procéder à une vérification sur place de l'exactitude des transcriptions. On doit rappeler, même si cela peut paraître exagéré, que la compréhension et l'édition de ce type de textes reposent non seulement sur la connaissance

de la langue et de la graphie, mais aussi, entre autre, de la texture du support physiques des inscriptions. Les historiens de l'art comptent assurément parmi ceux qui acquièrent très vite une telle expérience : régulièrement confrontés à des mots aux formes estompées, ils ont plus de facilité à distinguer les restes de peinture sur un mur, tout comme les archéographes repèrent, mieux que tout autre, les traces de lettres sur un parchemin ou du papier. C'est ce qui pourrait aussi expliquer, du moins en partie, le fait que les chercheurs rattachés à d'autres disciplines rechignent à utiliser comme sources le type d'inscriptions ici en question.

Appelés, dans la plus large mesure, à rendre et conserver de façon pérenne toutes les particularités d'un texte, les dessins/fac-similés ont été vérifiés tout au long du travail de préparation, et notamment dans leur aspect « final », *une fois imprimés* dans la taille réduite appelée à être la leur. A cette même fin, il est également apparu souhaitable qu'un certain nombre d'entre eux trouvent déjà place dans le cadre de diverses publications. Ceci a permis d'observer au mieux le rendu de la tâche accomplie, tel qu'il apparaîtrait dans la future édition.

*

Le travail de compilation et de traitement systématique des inscriptions a débuté avec les années soixante-dix du XXe siècle, au sein de l'Institut d'histoire de l'art de la Faculté de philosophie, pour se poursuivre, une quinzaine d'années plus tard, dans le cadre de l'Institut d'études byzantines de l'Académie serbe des sciences et des arts. C'est avec gratitude que je me remémore aujourd'hui le soutien amical de Dimitrije Bogdanović qui a suivi de près mon travail, en remarquant, déjà à l'époque, que ce type de matériel épigraphique n'avait pas trouvé sa place tant dans les études paléographiques que linguistiques. Malheureusement, il ne lui a pas été donné d'aborder lui-même l'analyse du matériel réuni, comme il le souhaitait.

*

Les moyens financiers indispensables pour mener à bien ce travail sont toujours restés modestes mais constants, provenant principalement de fonds existant auprès du Ministère des sciences et du Ministère de la culture. Par ailleurs, eu égard aux conditions de l'époque, un travail portant sur les inscriptions devait être mené en parallèle avec d'autres activités, et en premier lieu celles des équipes de conservateurs dont les membres ont toujours été

prêts à apporter leur concours, ne serait-ce qu'en laissant à notre disposition leurs échafaudages et matériel d'éclairage sans lesquels une partie du travail de copie et de photographie n'aurait peut être été réalisé, notamment dans les parties hautes des églises.

Durant plusieurs décennies j'ai pu bénéficier du précieux soutien de mon ami Radomir Stanić, chercheur, écrivain et protecteur jaloux de notre passé, qui, travaillant lui-même sur l'épigraphie et se trouvant à la tête de l'Institut pour la protection des monuments culturels de Kraljevo puis, plus tard, de son équivalent au niveau national, m'a suivi et assisté dans toutes les étapes du travail entrepris. C'est donc à juste titre que cet ouvrage comptant plusieurs tomes lui est dédié, en souvenir de sa noble nature. Nous voulons aussi exprimer notre reconnaissance, pour son soutien apporté à notre projet, à Radomir Begenišić, conseiller du Ministère de la culture et responsable du département pour la protection du patrimoine culture qu'il a dirigé avec une remarquable compétence. Sur le territoire de la Macédoine, et notamment dans la région d'Ochrid, nous avons pu compter sur le très précieux concours de l'académicien Cvetan Grozdanov, excellent connaisseur du matériel épigraphique et ami, sans l'aide duquel nous n'aurions pu accéder aux sanctuaires situés dans des régions reculées et au relief souvent très accidenté. Nous tenons, ici encore, à lui en exprimer toute notre reconnaissance. Il va de soi qu'il convient d'ajouter au soutien rencontré auprès des chercheurs et des spécialistes, la compréhension des autorités ecclésiastiques, depuis les archiprêtres situés à la tête des évêchés abritant les monastères et les églises visitées, en passant par les supérieurs des communautés monastiques, jusqu'à leurs simples membres qui nous ont accordé leur hospitalité et répondu, souvent avec une grande patience, à toutes nos demandes. Pour finir, nous devons aussi mentionner l'aide et l'assistance trouvées durant toutes ces décennies, auprès des responsables et collaborateurs des services des Instituts de protection de Belgrade, Kraljevo, Kragujevac, Niš, Skopje, Prilep, Bitolj et Ochrid. Nous tenons ici à leur en exprimer à tous notre gratitude.

*

Lorsque a débuté le travail de photographie et d'édition des inscriptions devant entrer dans ce corpus, les conditions réunies pour le mener à bien restaient assez modestes, mais, vu l'ampleur du projet et sa durée dans le temps, il a été possible d'œuvrer à leur amélioration parallèlement à l'avancée des travaux. Pour leur partie la plus sensible, ceux-ci ont

été menés à bien, cela va sans dire, lors d'innombrables *séjours de travail* sur le terrain, entrepris tout au long des années soixante-dix et quatre-vingt de siècle dernier. De longueur variable, ils ont bien souvent dû être renouvelés aux fins de vérifier, une fois de plus, la documentation collectée lors d'un séjour antérieur. Cette activité s'est maintenue, sans interruption, durant les décennies suivantes, y compris lorsque, confrontée à de graves événements et à la pénurie, toute la vie s'est quasiment arrêtée en Serbie. Il va de soi que le nombre de visites a alors fortement baissé pour amener une restriction des activités au seul travail de préparation graphique du matériel déjà réuni, tâche menée à bien dans les locaux de l'Institut d'études byzantines et à laquelle étaient d'ordinaire dévolus les mois d'hiver.

La collection de clichés, transcriptions et fac-similés existant aujourd'hui correspond à un matériel qui, pour sa majeure partie, avait déjà été collecté dès avant le début des années quatre-vingt-dix. Dans son oeuvre inéluctable le temps n'en avait pas moins emporté jusque là une importante partie du matériel épigraphique dont notamment certains textes qui, tout juste évoqués dans les notes des anciens chercheurs, n'ont pu, pour quelques raisons, bénéficier de toute leur attention.

La documentation concernant les inscriptions peintes qui, plus que toute autre forme de témoignages écrits, ont été victimes du temps, en trouve donc toute son importance en tant que forme permettant de les rendre pérennes. Il suffit de comparer nombre de transcriptions datant des dernières décennies du XIXe siècle avec l'état actuel des inscriptions originelles, pour constater l'immuable disparition du fonds épigraphique, qui se poursuit de nos jours. Les fac-similés et clichés d'inscriptions qui reproduisent de façon fiable leurs caractéristiques principales, constituent assurément un type de sources, moins exposé aux accidents, dus à la nature ou à l'homme, qui bien souvent mettent en danger l'intégrité même des témoignages originels.

*

Dans l'ensemble, eu égard aux conditions dont bénéficiait la recherche au lendemain de la Seconde Guerre mondiale, on peut dire que le projet de réalisation du corpus a été lancé dans un délai acceptable. D'autre part, déjà vers la fin du XXe siècle une nouvelle menace a pesé sur une partie du patrimoine culturel, dont la peinture murale avec inscriptions. Cela a montré à quel point on a été avisé d'aborder ce travail, notamment au Kosovo et Métochia, où une partie du matériel, ainsi traité au tout dernier

moment, subsiste au moins aujourd'hui sous forme de transcriptions et de fac-similés.

Dans les conditions actuelles, qui ont changé du tout au tous, un projet semblable, impliquant un effort de plusieurs décennies et dépendant de la possibilité d'accéder à des monuments disséminés sur un vaste territoire désormais morcelé par de nouvelles frontières, ne serait guère envisageable.

Ayant en vu leur importance en tant que source historique et matériaux fiables pour divers types de recherches, les monuments épigraphiques ont été un objet d'attention tout d'abord à l'intérieur des frontières de l'ex-Yougoslavie, puis sur un espace plus large englobant la Grèce du nord et la Bulgarie occidentale. On doit aussi y inclure, toujours dans un proche voisinage, le précieux ensemble constitué par les inscriptions situées au Mont Athos, et en premier lieu celles du monastère de Chilandar et de ses cellules situées à Karyès.

*

Le travail entrepris sous-entendait donc la réunion, la documentation et le traitement scientifique d'un matériel épigraphique réparti sur des *territoires dont la peinture relevait du monde chrétien oriental*. Or, compte tenu de l'existence d'un lien inévitable entre les inscriptions à teneur historique d'un même et vaste espace, une présentation circonscrite aux frontières politiques *actuelles*, aurait conduit à une scission illogique au sein d'un même matériel rattaché à des territoires voisins. De ce fait, et conformément à la conception initiale du projet, la collecte des inscriptions s'est étendue, chaque fois que cela a été possible, au-delà des frontières existantes. Autrement dit, on n'a toujours eu en vue un travail englobant aussi les monuments épigraphiques des pays voisins lorsque la possibilité, même limitée, en existait.

En conséquence, la présentation des inscriptions du XIIe et XIIIe siècles entrant dans cet ouvrage *ne s'inscrira pas dans le cadre des différentes entités politiques ou ethniques*. Et il en sera de même pour celles, plus récentes, qui feront l'objet d'un prochain ouvrage. Notre intention a été de procéder, *sur le territoire auquel nous pouvions accéder*, à une révision du matériel épigraphique pour en présenter les monuments comme *un tout*. C'est donc à dessein que *le titre du corpus a laissé de côté toute indication de frontière circonscrivant le territoire dont proviennent les inscriptions de même que la mention des milieux ethniques et entités politiques ayant vu leur réalisation*.

*

Le travail de collecte et présentation d'un matériel épigraphique à teneur historique a tout particulièrement bénéficié de l'établissement, il y a vingt ans, d'une étroite collaboration entre l'Institut d'études byzantines de l'Académie serbe des sciences et des arts et le Centre d'études byzantines de la Fondation nationale pour la recherche scientifique à Athènes (KVE – EIE). Ce rapprochement a notamment permis d'étendre à la Grèce du Nord l'idée d'un traitement systématique des inscriptions tracées sur les fresques. Dans cette région, comme cela est bien connu, la ville de Castoria se distingue par la richesse de son patrimoine pictural ; en tant que prestigieux centre spirituel, ses monuments abritent des peintures murales avec inscriptions allant du Xe au XIXe siècle. En conséquence, l'idée d'inclure ces dernières dans notre projet s'est tout naturellement imposée. Durant plusieurs années de travail dans cette ville, en collaboration, pour la partie grecque, avec notre ami et remarquable spécialiste Sotiris Kissas, et, après son décès prématuré, avec le dr Eugénia Drakopoulou, nous avons lu et copié tous les textes à teneur historique allant du Xe au XIVe siècle. Dans le cadre de la préparation de leur publication, leurs fac-similés ont été accompagnés de remarquables dessins de notre collègue Dragomir Todorović représentant les portraits des personnages historiques auxquels ces textes étaient associés, ainsi que les scènes à caractère sacré où ils figuraient également, souvent sous forme de dodécasyllabes iambiques, parmi l'abondant matériel iconographique les accompagnant.

Le corpus des inscriptions à teneur historique de Castoria devrait, nous en sommes persuadé, voir le jour prochainement pour constituer un tout avec le présent recueil. Ceci mettra un terme à un cycle de recherche portant sur ce type de sources historiques dont la genèse peut être suivie depuis les premiers monuments postérieurs à l'époque iconoclaste, soit la seconde décennie du Xe siècle, jusqu'à la prise de Constantinople par les Ottomans, et dont l'ensemble inclut assurément les inscriptions ici éditées.

*

Outre les monuments épigraphiques en langue grecque, une place toute particulière revient ici aux monuments slaves, en tant que pan indissociable d'une même conception du monde qui s'inscrit dans la tradition artistique et littéraire byzantine. Leurs racines, analogies et liens réciproques ont été observés, il y a déjà plus d'un siècle, par Vladimir Ćorović

qui a étayé ses travaux de nombreux exemples. Le matériel qu'il a utilisé provenait certes à la tradition manuscrite, mais on y retrouvait, tant en milieu grec que slave, des formes et expressions identiques à celles apparaissant sur les inscriptions gravées sur la pierre ou tracées lors de la décoration peinte des surfaces murales des églises.

*

Le corpus des inscriptions de ktétors – désignation simplifiée sous laquelle est souvent appelé ce projet – contient d'autres types de textes, entre autre des chartes, des inventaires et des textes de commémoration renfermant parfois les noms de nombreux donateurs et de leurs parents, que le prêtre mentionnait lors de la liturgie. Il laissera cependant de côté, tout comme l'ouvrage consacré à Castoria, les inscriptions associées aux personnages historiques. La raison en tient au fait qu'il était prévu à l'origine de réaliser, parallèlement à ce travail, un second projet qui aurait porté uniquement sur les portraits de personnages historiques et leurs inscriptions.

*

La préparation de chaque texte a inclus, lors d'un accès direct à l'original, la réalisation de copies et de clichés en noir et blanc et en couleur (en particulier des parties difficilement lisibles et mutilées), la consignation de notes sur le caractère de l'inscription et l'état dans lequel elle se trouvait, ainsi que la réunion de toutes les informations indispensables au travail de catalogisation. Ce faisant, le matériel déjà existant – transcriptions, notes des anciens chercheurs, clichés et, éventuellement, fac-similés – a toujours été d'une aide précieuse, même si on a toujours veillé à aborder chaque nouvelle inscription par une observation de son texte sur place. Les anciennes lectures ne se sont substituées aux originaux, en tant que matériel de travail, que lorsque de fortes dégradations avaient entre temps gravement affecté ces derniers. Il va de soi que le résultat final, tout particulièrement lorsque sont apparues de grandes divergences par rapport aux éditions antérieures, a inclus une comparaison et une observation critique des raisons ayant amené une compréhension différente d'un même texte.

La documentation de base est donc partie de la réalisation de fac-similés sur place. Ceux-ci ont ensuite été retravaillés pour retrouver, autant que faire se peut, l'aspect original des inscriptions en reproduisant très fidèlement le caractère de leur écriture. C'est la raison pour laquelle tous les dessins ont été réali-

sés, dans leur version finale, sur des feuilles de grand format, dans des dimensions qui permettaient d'y reporter toutes les caractéristiques d'un texte épigraphique. Certains sont même proposés dans leur taille réelle ou à peine réduite. Il va de soi que lorsqu'il s'agissait des messages composés de lettres de grande taille – en raison de leur position à la base de la coupole ou en d'autres endroits éloignés des yeux des fidèles – celles-ci ont été considérablement réduites. Il n'empêche que même ainsi ramenés à une dimension inférieure, certains fac-similés mesurent encore plusieurs mètres de long.

La lecture et la copie des inscriptions ont nécessité une grande patience, surtout lorsqu'elles présentaient de fortes dégradations. Bien souvent, l'effort de compréhension s'est même accompagné de l'idée *que cette rencontre avec un texte illisible était peut être la dernière occasion – et ce fut souvent le cas – de saisir son sens, à partir des maigres traces qui en subsistaient, pour le sauver de l'oubli.*

Du point de vue technique, chaque inscription a tout d'abord donné lieu à la réalisation d'un premier fac-similé tracé au rapidographe sur un film cellophane. L'exactitude du dessin obtenu était immédiatement vérifiée sur place et parfois même une seconde voire plusieurs fois par la suite. Dans une dernière étape, au cours d'une version finale imprimée sur un support durable (papier « hamer » ou papier calque « astralon »), les endroits endommagés ou illisibles ont été rendus de façon spécifique : les lettres disparues ou leurs parties manquantes ont été indiquées en traçant *uniquement les contours extérieurs*, ce qui les distingue des autres lettres, de lecture fiable, dont les formes sont pleines. Cette solution graphique permet une nette distinction entre les parties conservées des textes et leurs parties détruites – sans recourir à des tons en demi-teinte qui aurait pu, peut-être, rendre davantage l'état de conservation de certaines inscriptions, mais n'aurait pas indiqué clairement si, de l'avis du rédacteur, les parties en question ont été lues avec certitude ou non. Ainsi signalées par le seul tracé de leur contour extérieur, ces lettres laissent la possibilité de proposer une lecture différente des passages endommagés ou une autre restitution de leur aspect originel.

Pour leur grande majorité, les inscriptions apposées dans les églises ressortaient en caractères foncés sur fond clair, le plus souvent constitué par un support à base de chaux afin d'assurer aux lettres peintes une prise durable tout comme pour les images réalisées *al fresco*. Avec le temps, ce contraste s'est estompé sans que cela n'en affecte pour autant la

lisibilité des textes. Il est arrivé, bien sûr, que, pour quelque raison, on tarde à exécuter une inscription sur son support apprêté, ce qui a entraîné un « glissement » de l'apport pâteux de pigment sur la surface déjà sèche.

Beaucoup plus rarement, tenant compte de la couleur dominante d'une composition, le contraste a été inversé, avec l'apposition d'un texte clair sur fond sombre. En conséquence, afin de rendre au mieux le rapport existant entre les lettres et leur fond, on a opté sur les dessins, dans le premier cas, pour *des lettres noires sur fond blanc* et, dans le second, pour *des lettres blanches sur fond noir*.

Lorsqu'une inscription présentait des lacunes, on s'est efforcé de restituer les lettres ou mots manquant. Il va de soi que cela s'est borné aux passages dont le contenu pouvait être raisonnablement recomposé. Ce faisant, on a veillé à reproduire, aux endroits ainsi complétés, le type de lettres et les normes orthographiques figurant dans le reste de l'inscription. Une exception a été faite pour les emplacements des noms propres, toponymes etc., qui ont été le plus souvent laissés vides de fait de l'impossible de les reconstituer avec certitude. Lors du tracer des lettres manquantes, à partir de son aspect attesté à d'autres endroits, il est arrivé qu'une même lettre apparaisse sous plusieurs variantes. On a alors tenu compte dans ce cas, lors du choix d'une forme, du rapport existant vis-à-vis des caractères voisins.

Un remplissage des lettres restituées montre que, selon nous, elles existaient réellement sous cette forme et cette couleur, à savoir que l'on a trouvé à leur emplacement quelques fragments de peinture. Certains exemples extrêmes sont même très intéressants. Il est ainsi arrivé que des lettres totalement effacées par les frottements, au point que l'on pouvait douter de leur présence, figurent sur le dessin avec des formes pleines. Cela est dû au fait que leurs emplacements présentaient encore, même après la disparition du pigment coloré, l'empreinte des lettres manquantes. Car, lors du processus de changement de ton du fond sur lequel a été tracée l'inscription, celui-ci a reçu à ces endroits une nuance différente, de sorte que la forme des lettres restait visible, et l'inscription lisible.

Il existe peut-être aujourd'hui de nouvelles méthodes de lecture d'anciens textes, très efficaces, qui permettrait d'envisager un résultat encore plus poussé qu'il nous a été possible de réaliser sous un certain éclairage, en nous appuyant uniquement sur la loupe et nos yeux « illuminés », après plusieurs

heures et parfois même plusieurs jours, passés devant, à ce que l'on pouvait croire, des lettres totalement disparues. Sans vouloir verser dans la mystification – et bien des spécialistes peuvent en attester – certaines inscriptions ont en effet parfois résisté à plusieurs tentatives de lecture pour finalement « céder », de façon inattendue, alors que l'on avait déjà perdu tout espoir, lors d'un simple regard, dans la pénombre d'une journée touchant à sa fin.

*

Ayant en vu les limites atteintes aujourd'hui par les possibilités de lecture – limites sur lesquelles finit par butter, à un moment donné, toute tentative de percer le sens d'un message mutilé – nous sommes confrontés à la responsabilité d'accepter que certains passages illisibles restent durablement dans l'état où nous les avons trouvés. Comme cela a été dit, nous sommes néanmoins convaincu qu'à l'avenir, grâce à des moyens techniques encore à découvrir, il sera possible d'aller plus loin dans la lecture et que viendront des chercheurs mieux armés qui sauront faire céder les passages qui nous ont résistés. Il est donc de notre devoir, vis-à-vis des générations futures, de préserver le fragile support de chaque inscription, et *a fortiori* de celles qui sont les plus endommagées. Plus largement, l'observation du matériel épigraphique ne doit pas satisfaire notre seule curiosité scientifique, à savoir le désir de connaître le sens d'un texte et d'en appréhender la signification. Sa préservation en tant que témoin du passé, que *source de premier ordre*, est un devoir commun incombant aussi bien aux conservateurs qu'aux historiens de l'art. Un texte doit donc être lu, expliqué et présenté sur le plan graphique d'une façon qui permette, en restant dans les limites du raisonnable, d'envisager l'aspect qui était le sien autrefois tandis que son original, grâce à l'adoption des mesures adéquates par les services de protection, doit au mieux préserver son état physique.

*

S'étant poursuivi durant plusieurs décennies, dans des conditions parfois fort différentes, le travail de collecte et de préparation des inscriptions aux fins de leur édition a réuni un grand nombre de collaborateurs, à commencer par des collègues et amis architectes qui, avant tout autre, se sont montrés prêts à reproduire sur le papier, d'un trait sûr et fidèle, l'aspect de ces vestiges particuliers de notre ancien fonds épigraphique. Vu l'ampleur de la tâche, ils ont rapidement pu bénéficier du concours indispensable d'un grand nombre d'assistants en la

personne d'étudiants et de jeunes historiens de l'art qui, aujourd'hui, exercent leur savoir dans divers domaines rattachés à l'art.

Quand bien même la réalisation des dessins s'est étalée sur une longue période, aucun d'eux, dans le résultat final, ne se démarque par quelques éléments susceptibles de révéler la main de son auteur. Cela tient à l'adoption, dès le départ, d'une méthode de travail imposant d'avoir toujours en vue, lors du travail sur chaque texte, l'aspect définitif de son dessin une fois ramené à la taille requise. En l'occurrence, confronté aux dimensions très variables des originaux, il est apparu indispensable que leurs fac-similés présentent une certaine homogénéité tout en permettant de reconnaître sur chacun les caractéristiques essentielles de leur écriture. Du point de vue technique la tâche n'était pas simple ; cela impliquait un travail graphique très précis et fidèle sans perdre de vue l'aspect final du dessin prêt à être publié. Ceci a permis de répondre à ce qui était une exigence principale : la possibilité d'appréhender chaque lettre, tant séparément que dans le cadre de son ensemble.

Parmi les informations générales qui accompagnent les monuments épigraphiques publiés dans le présent ouvrage, ou qui entreront dans un prochain tome, figureront les noms des auteurs de leurs dessins. Nous ne pouvons pas, cependant, ne pas les mentionner dès à présent, même au risque d'en oublier certains. Nous tenons donc, sans nous arrêter sur l'ampleur, actuelle ou définitive, de leur participation à ce projet, ni mentionner leur statut à l'époque ou aujourd'hui, et en leur exprimant, à tous, notre reconnaissance très chaleureuse, à nommer ici Nada Alavanja, Rade Bakić, Dragoslav Boro, Smiljka Gabelić, Nikola Dudić, Zorica Ergelašev, Branislav Živković, Zorica Zlatić-Ivković, Olivera Kandić, Velizar Krstić, Gordana Mitrović, Jelena Mitrović, Svetlana Pejić, Ildiko Pečvari, Jadranka Prolović, Liljana Ćinkul, Dragomir Todorović, Neda Car. A cette liste viendront s'ajouter, si besoin est, d'autres noms qui n'ont pas jusqu'à présent contribué à ce projet, mais dont il apparaît déjà que le nombre et la participation, au vu du travail déjà réalisé, resteront assurément bien moindre.

*

L'ensemble du matériel collecté couvre une période de plus prêt de dix siècles. Son contenu, dont l'importance première tient à son caractère de source historique, est également très précieux pour les recherches dans le domaine de la philologie, et

en particulier les travaux épigraphiques et paléographiques dans le cadre de l'héritage culturel byzantin. En tant qu'éléments de la peinture murale, les textes slaves y trouvent leur place dès le début du XIIIe siècle, pour enregistrer bientôt, selon les milieux et les centres depuis lesquels rayonnait l'art à une période donnée, une constante évolution du rapport entre inscriptions grecques et slaves. Cet édition s'efforcera donc, par un système de notes, d'expliquer quelles ont été les sources de chacun d'eux.

Il n'est pas nécessaire de revenir ici sur les origines lointaines et les toutes premières formes des inscriptions auxquelles nous nous intéressons ici. Leur raison d'être et la façon dont elles devaient être apposées apparaissent déjà dans la tradition véterotestamentaire. A. Kirin a parfaitement reconnu les emplacements qui soulignent leur signification et l'existence d'un lien avec la pratique plus tard attestée dans l'art chrétien. Le Seigneur a invité Israël, comme le rappelle Kirin, à écrire ses paroles « sur les montants de sa demeure et sur sa porte », et ceci correspondait, ajoute-t-il, à un badigeonnage avec le sang de l'agneau qui était offert en sacrifice : « Et qu'ils prennent son sang, et qu'ils en recouvrent les deux montants et le linteau des maisons... ». Lors de la sanctification d'une église, ces surfaces situées au-dessus des portes et des fenêtres, ainsi que tous les éléments porteurs étaient enduits de myrrhe, et l'acte même de sanctification et de renforcement était renouvelé de façon symbolique par l'apposition d'inscriptions qui venaient compléter les idées exprimées par le programme iconographique.

*

Comme cela a déjà été dit, les inscriptions peuvent occuper divers endroits à l'intérieur de l'église. Cela est parfaitement illustré par les textes publiés dans le présent ouvrage, et les monuments de Castoria viendront en proposer de nombreux autres exemples.

Ces emplacements, ainsi que d'autres accueillant les prières adressées au Très-Haut pour lui demander de protéger sa demeure, se trouvaient en des points sensibles sur le plan statique, où il importait de veiller à la stabilité de l'édifice et de sa construction. A Sopoćani, on peut ainsi voir dans l'anneau de la coupole les restes d'une inscription au sujet de laquelle S. Radojčić a écrit qu'il s'agissait d'une des plus remarquables compositions au contenu prophylactique. On y reconnaît l'irmos de la troisième voix du troisième chant de la prière récitée lors des matines pour la fête de la Présentation au temple : *Affer-*

mis, Seigneur, ton église que tu as édifiée par ton saint sang. La présence de ces vers à cet endroit s'explique encore mieux si l'on a en vue le fait qu'ils figuraient dans l'acte de sanctification de l'église. Cette même volonté d'« affermir » était déjà l'objet des prières entonnées par le clerc et les fidèles lors du cortège déambulant dans la nouvelle construction.

S'agissant des messages à caractère apotropaïque S. Radojčić cite également les exemples relevés à la base des arcs sous la coupole dans l'église de la Vierge du k Ellison de Chilandar appelé Molivoclis-sa. On y peut lire, sur les larges pans angulaires de la corniche, du côté nord-ouest : *Sanctifie cette sainte église de la Sainte Trinité*, du côté nord-est : *Père, bénis cette sainte église* ; du côté sud-est, *Fils, affermis cette sainte église*, et du côté sud-ouest : *Saint Esprit achève cette sainte église* (sic ?!). Il est possible que ces mêmes textes figuraient également, aux mêmes endroits, sur la décoration originelle de l'église principale de Chilandar. En tout état de cause, on les trouve aujourd'hui sur la couche de peinture « restaurée » en 1804, qui, à l'instar des fresques, a certainement repris d'autres éléments de l'ancienne décoration peinte.

A Studenica où est conservée la première inscription apposée à la base de la coupole en Serbie, en 1208/9, on peut lire dans l'église de la Vierge un texte qui souligne les mérites de son fondateur, le grand joupan Simeon Nemanja, et de ses fils. Il a été composé par l'un d'eux, saint Sava, dont le nom figure en dernier. Ce faisant, il a pu s'inspirer d'inscriptions de ktétors, vues à un tel emplacement à Constantinople et Thessalonique dont il connaissait bien les monuments et les ateliers. Cette disposition trouve peut-être ses origines dans la tradition de l'architecture byzantine de la période antérieure qui recouvrait toute l'élévation verticale intérieure des monuments d'un somptueux parement de marbre. Les inscriptions s'y trouvaient, de ce fait, repoussées dans les zones supérieures, aux côtés des mosaïques et des fresques rehaussant ces surfaces (Sainte-Sophie à Thessalonique, Παναγία των Χαλκέων et d'autres), usage qui s'est maintenu par la suite, lorsque les églises, aux intérieurs désormais plus modestes, n'étaient plus ornées que de fresques. Les peintures originelles des plus anciennes fondations de Stefan Nemanja ne nous sont toutefois pas parvenues. L'église Saint-Nicolas à Toplica, dont les caractéristiques stylistiques suggèrent un bâtisseur provenant de Constantinople, a assurément été ornée de fresques dues à des artistes eux aussi issus du milieu byzantin, qui les ont accompagnées d'inscriptions en grec, mais dont il ne subsiste aucune traces.

C'est à juste titre qu'il a été supposé que d'autres monuments de Serbie accueilleraient, eux aussi, des messages de ktétor à la base de leur coupole. Il a ainsi été remarqué que dans les églises de Žiča, Mileševa, Morača et Gradac la disparition de la décoration peinte occupant ces surfaces va de paire avec l'absence d'inscriptions à quelque autre emplacement que ce soit. Il est donc probable que, dans la tradition inaugurée à Studenica, ce type de message y avait trouvé place précisément à la base de la coupole. Ceci est en quelque sorte confirmé par un début de texte subsistant à cet endroit à Sopoćani – *Popisa se v (leto) ...* Finalement, on peut aussi noter, vers la fin du siècle, en 1295/6, l'inscription de ktétor, aujourd'hui fortement mutilée, apposée dans l'église Saint-Achille à Arilje.

Entre temps, c'est dans un monument extérieur au milieu serbe qu'a été apposé, à Saint-Nicolas, monastère proche voisin de Prilep, le plus long texte relatif aux ktétors puis à la rénovation d'une église (1271). Nonobstant l'absence de coupole, cette inscription occupe là aussi la partie supérieure d'une basilique monumentale, au-dessus des arcades qui séparent la nef centrale des bas-côtes, sous une forme particulièrement solennelle avec un texte tracé sur une bande peinte qui se développe sur près de cinquante mètres.

*

Parmi les inscriptions murales ayant valeur de sources de tout premier ordre par leur caractère exhaustif figurent assurément les textes reproduisant des actes de fondation et de donation. Leur apparition en Serbie remonte déjà à Studenica. Dans sa biographie de Stefan Nemanja, saint Sava note qu'on pouvait y voir une copie de la charte chrysobulle délivrée par son père. Il n'en reste aucune trace parmi ce qui subsiste de la plus ancienne décoration peinte de l'église de la Vierge – où pour la première fois apparaissaient des inscriptions en serbe, mais il est permis de penser qu'elle a pu trouver place dans le narthex dont la décoration originelle a été remplacée en 1568.

L'usage consistant à reproduire des documents de fondation sous forme de copies murales bien en vue s'est poursuivie à Žiča. Dans la partie occidentale de l'église, sur les cotés latéraux du passage aménagé sous la tour, subsistent des extraits de trois chartes du roi Stefan le Premier couronné et de son fils aîné Radoslav. Leur inscription originelle à cet endroit – qui a très certainement été renouvelée à une date ultérieure – date de la restauration des fresques entreprise à l'époque du roi Milutin et de l'archevêque

Sava III (1309-1316). On y lit, apposé en lettres monumentales, un texte d'aspect solennel énonçant la liste des vastes possessions du monastère, puis rappelant ses droits en tant que siège de l'Archevêché et la place qui lui revient dans la vie du pays. A Gračanica, la charte de fondation du roi Milutin apparaît sur le mur occidental du diaconicon où, dans une technique pérenne, ont été reproduits non seulement le contenu mais aussi l'aspect du précieux original aujourd'hui perdu. S'apparentant aux documents des souverains byzantins, visibles dans les églises de Thessalie et d'Épire, les chartes de Žiča et de Gračanica font l'objet, outre l'attention apportée à leur transcription et leur fac-similé, d'une présentation tout particulière dans le cadre de cette édition.

Les extraits d'inventaires qui consignent de longues listes d'ustensiles liturgiques, de livres, d'objets précieux et de reliques, revêtent une forme abrégée sur les murs des églises où ils apparaissent le plus souvent dans le cadre d'autres inscriptions (à Lesnovo, Andreaš, Saint-Etienne à Lipovac, etc.)

Pour ce qui est des inscriptions de ktétors apposées *au-dessus de l'entrée* de l'église, les plus anciens exemples connus sur le territoire ici observé apparaissent sous forme de textes gravés dans la pierre des linteaux (Nerezi, Djurdjevi Stupovi à Ras, Saint-Pierre à Bijelo Polje, puis Vitovnica, Morača, Bogdašići, etc.). On sait que l'ancienne tradition byzantine en connaît aussi des exemples peints, et si tel était le cas également parmi les toutes premières fondations de Nemanja, aucun de ces textes ne nous en est parvenu. En l'occurrence, seule l'église en ruine de Djurdjevi Stupovi a conservé une partie de sa décoration peinte, mais non une telle inscription qui, le cas échéant, y aurait assurément été apposée par des peintres grecs.

La première inscription entrant dans cet ouvrage est celle du peintre de Saint-Georges à Kurbinovo, qui y indique que la décoration de cette église a débuté au printemps, le 25 avril 1191. Son texte, au tracé hésitant et empreint de fautes d'orthographe, revêt la forme d'un message personnel, discrètement apposée du côté est de la sainte table, où il était à peine visible à ceux qui avaient accès à l'autel. L'inscription du ktétor de cette église, visant à informer sur sa dédicace et son fondateur, n'est pas conservée, mais il est permis de la situer sur la façade ouest où l'on devine, aujourd'hui, encore plusieurs portraits endommagés.

Le présent tome ne contient que deux exemples d'inscriptions de ktétor disposées *au-dessus de l'entrée*, respectivement relevés dans l'église de la Vierge Péribleptos à Ochrid (1294/5) et à Saint-Ni-

colas à Prilep (1298). Comme on le verra dans un prochain ouvrage, ce type d'inscription est nettement plus fréquent au siècle suivant. Une place particulière revient notamment aux monuments de Castoria où un clerc érudit de ce prestigieux centre spirituel a influé non seulement sur la création d'une iconographie particulière dans le domaine de la peinture mais aussi sur la diversité des textes qui accompagnaient les compositions peintes. Certains inscriptions, dont plusieurs en vers, sont uniques par leur contenu, raison pour laquelle il est permis de penser que, dans un tel milieu, elles ont pu être composées *ad hoc*, chaque fois que le besoin s'en est fait sentir. Ceci est en quelque sorte confirmé par une tradition dont les ramifications peuvent être suivies dans l'œuvre créatrice des ateliers de peintres de cette métropole, y compris après plusieurs siècles de domination ottomane. Ce faisant, nonobstant une forme spécifique, ces inscriptions gardent une indéniable valeur en tant que sources historiques.

*

Les textes sont ici reproduits sous forme de fac-similés qui s'efforcent de rendre le plus fidèlement possible leur contenu et leur aspect au moment où l'on a abordé ce travail. Parallèlement, s'agissant des passages mutilés, ils laissent toute possibilité d'envisager un sens différent ou une lecture différente de certains mots. Il y va là d'une obligation non seulement scientifique mais aussi morale de l'éditeur. On a aussi veillé, en proposant une documentation et des interprétations les plus complètes possibles, à se rapprocher des monographies ou travaux consacrés à des inscriptions faisant autorité en la matière.

Les monuments épigraphiques sont édités dans l'ordre chronologique, en en proposant – après les indications essentielles les concernant et leurs reproductions photographiques – leur transcription et traduction en serbe moderne, une citation des sources et de la bibliographie existante, ainsi que les possibles interprétations de leur texte et un rappel des circonstances dans lesquelles ils ont été apposés.

De nombreux collaborateurs ont participé à la préparation de ce premier tome. On doit en premier lieu souligner les efforts et toute l'attention apportée à la tâche qui était la leur, de ceux qui se sont chargés de la réalisation des fac-similés. Leurs noms figurent, cela va sans dire, au bas de leurs dessins.

Pour la partie textuelle, les commentaires spécialisés sont présentés comme un tout, et non

comme une compilation de contributions de divers auteurs. Les textes en serbo-slaves ont été transcrits puis traduits en serbe moderne par le professeur Irena Špadijer, et les textes en grec par le professeur Ida Tot. La plus grande partie du travail a toutefois été assurée par Bojan Miljković, lui aussi, collaborateur scientifique de ce même institut. Chargé du travail de documentation, il a tout particulièrement veillé à élargir et complété le matériel existant en procédant, si besoin était, à des vérifications sur le terrain. On doit également souligner que, dans le cadre de l'activité d'édition de l'Institut des études byzantines, il est l'auteur de commentaires très exhaustifs sur nombre de monuments épigraphiques qui, joint au matériel originel, constituent l'épine dorsale de ce projet.

Dans la forme adoptée pour leur présentation au public scientifique *Les inscriptions à contenu historique dans la peinture murale (Natpisi istorijske sadržine u zidnom slikarstvu)* constituent le premier volet d'un vaste ensemble dont le développement peut être suivi jusqu'au XIXe siècle, lorsque s'éteint l'esprit de la tradition byzantine dans cette partie des Balkans. La quasi totalité du matériel présenté a pu être collectée et préparée pour ce qui est du travail le plan graphique au cours des dernières décennies. Comme cela a été dit, ce matériel n'est pas circonscrit à un territoire donné, tout en correspondant, pour sa majeure partie, à l'espace de la sphère culturelle byzantine peuplée par les Slaves du Sud. En ce sens, ce projet d'ouvrage reste « ouvert » à un possible élargissement aux monuments des régions voisines, ainsi qu'à ceux qui ont été ici omis

par la force des choses, ou dont la découverte sera le fruit des recherches à venir.

*

L'observation et l'étude des caractéristiques linguistiques et paléographiques du matériel épigraphique relevé sur les fresques ne doit pas perdre de vue le fait que les textes à teneur historique n'en constituent qu'une moindre part, voire une part infime comparé au large éventail de textes entrant dans un programme de peintures murales. Et de fait, les inscriptions à caractère sacré, depuis les noms des personnages saints et les désignations des scènes, en passant par les formules, messages et textes figurant sur les rouleaux tenus en main par les prophètes, évangélistes, archiprêtres, moines et ascètes, jusqu'aux passages tirés de la poésie et des compositions liturgiques, offrirait assurément de bien plus larges possibilités pour améliorer notre connaissance de ce matériel et de son évolution dans un tel cadre. Ce n'est donc qu'une édition de tous les textes figurant dans une même église, ce dont nous sommes encore loin, même si cela est le cas ailleurs, qui permettrait de suivre, en les comparant, certains phénomènes accompagnant la peinture murale.

En ce sens, on trouvera ici, sous forme de complément, choisi parmi la multitude d'inscriptions à caractère sacré, un certain nombre d'exemples qui n'appartiennent pas au corpus à teneur historique, mais qui attestent du caractère de la langue et de l'écriture dans les églises qui n'ont pas conservé leurs inscriptions de ktétors.

Gojko Subotić

CATALOGUE DES INSCRIPTIONS

(lieu, monument, position de l'inscription, traduction, date)

1. Kurbinovo

L'église de Saint-Georges

Derrière de l'autel

Nous commençâmes à peindre cette église au mois d'avril (le) 25, indiction 9, en l'année 6699.

1191

2. Skopje

La citadelle

L'entrée dans la tour nord-est

Aujourd'hui dans le Musée de la Ville de Skopje

Prière de l'esclave de Dieu Jean Grammatikos, serviteur de saint Ménas.

Prière de l'esclave de Dieu ... Doukas.

1190–1198

3. Studenica

L'église de la Vierge

Le dôme

+ Cette très sainte église de notre très pure Souveraine, la Vierge, a été érigée par le très glorieux ... grand joupán Stefan Nemanja, et proche de l'empereur grec kyr Alexis, Stefan Nemanja, après avoir reçu l'habit angélique en tant que moine Syméon. Elle a été achevée ... le très glorieux seigneur ... son grand prince Vukan, en l'année 6717, indiction 12, et mentionnez- moi aussi, Sava le pécheur, qui avait oeuvré.

Seigneur Jésus Christ, notre Dieu miséricordieux, sauve le peuple et ... pécheur et ...

1208/9

4. Boyana (Sofia)

L'église de Saint-Nicolas

Le mur nord du vieux narthex

+ La très pure église de Nicolas, saint archevêque du Christ et Pantéléémôn, saint et très glorieux martyr du Christ a été érigée depuis ses fondations et bâti grâce à l'attention, aux efforts et au grand amour du sébastokratôr Kalojan, neveu de l'empereur, petit-fils de saint Stefan, roi de Serbie. Et elle a été peinte à l'époque de l'Empire Bulgare, sous le fidèle tsar Constantin Asen qui honore Dieu et aime le Christ, indiction 7, en l'année 6767.

1258/9

5. Peć

L'église des Saints-Apôtres

L'abside de l'autel

Seigneur, notre Dieu, veille, visite et bénit cette église et fait que ce saint autel soit un du ciel. Que les prières de ceux qui y viennent en prière avec foi et crainte soient entendues sur ton autel saint, au-dessus du ciel et imaginaire. Mentionnez moi, moi aussi, Arsène le pécheur.

Vers 1260

6. Sopoćani

L'église de la Sainte-Trinité

Le dôme

Refuge de ceux qui s'en remettent à toi, établit, Seigneur, ton église que tu as acquise par ton sang honorable. Cette église a été peinte en ...

Vers 1265

7. Manastir

L'église de Saint-Nicolas

Le nef et le mur sud du vaisseau nord

+ En l'année 6603, sous le règne du très saint empereur et autocrate des Romains, kyr Alexis Comnène, traversant cette région le très aimable oncle de son majesté, le prototrator kyr Alexis a été séduit par ce lieu et a érigé depuis les fondations cette église de l'archevêque et thaumaturge Nicolas, qui compte parmi les saints de notre père... et, comme il sied, il a confirmé ses possession par un chrysobulle, comme il est écrit dans le brébion. Compte tenu du fait que l'église était petite, abandonnée, endommagée et vetuste, se montrant volontaire et refusant d'accepter le délabrement de l'église, kyr Iôannikios le très saint higoumène du monastère, appelé dans la sainte habit Acace, préférant la piéusité à l'argent et avec l'aide de ses frères dans le Christ ... immédiatement après la destruction de l'église a érigé depuis ses fondations cette très sainte église et a invité à la décorer de couleurs diverses, l'habile main du modeste Jean, diacre et ἐπί τῶν κρίσεων du très saint archevêché, et ... [en l'année six mille et] sept cent 74, indiction 9, et la décoration en l'année 6779, indiction 14, sous le règne du très saint et grand empereur et autocrate des Romains, Doukas Ange Comnène Michel Paléologue et Nouveau Constantin.

Prière de l'hiéromoine et higoumène Acace, serviteur de Dieu ..., et du second ktètor.

1270/1

8. Melnik

L'église de Saint-Nicolas

Dans l'assise de l'arc triomphal

Aujourd'hui dans le Musée archéologique à Sofia

+ Prière du sébaste Vladimir, esclave de Dieu, frère du sébaste Phrangos.

1274/5

9. Prilep

L'église de Saint-Démétrios

Le pilier de l'autel et le mur nord du vaisseau sud

Prière d'Andronic et Irène, esclaves de Dieu

Prière de Démétrios Messinopolite, esclave de Dieu, et ktètor de l'église.

Avant 1284

10. Ohrid

L'église de la Vierge Peribleptos

Le mur occidental du narthex, au-dessus de la porte et les signatures des peintres sur les divers lieux dans l'église

+ Cette église divine et magnifique, de notre souveraine très pure, la Vierge Péribleptos, est érigée grâce aux efforts et aux financements du seigneur Progonos Sgouros, grand hétériarque, et de son épouse kyra Eudocie, gendre de notre puissant et saint autocrate et empereur. Sous le règne de l'empereur et autocrate pieux des Romains, Andronic Paléologue, et d'Irène, impératrice pieuse. Pour l'archevêché de Macaire, très saint archevêque de Justiniana Prima et de toute la Bulgarie. En l'année 6803, indiction 8.

...pousse d'Astrapas, peinture de la main de Michel

... et moi Eutychios

la main de Michel Astrapas

1294/5

11. Arilje

L'église de Saint-Achille

Le dôme

+ par la volonté du Père et l'amour du Fils et la descente du très saint Esprit ... du roi Uroš ... dans le temps ... fut érigé cette église de Saint-Achille sur l'ordre de notre seigneur le roi Stefan ... 6800 et 4.

1295/6

12. Prilep

L'église de Saint-Nicolas

Le mur sud de la nef, au-dessus de la porte

Cette magnifique et divine église de l'archiprêtre et thaumaturge, [qui siège] parmi les saints de notre père Nicolas, a été érigée depuis les fondations et peinte grâce aux efforts et à l'engagement de Vegos Kapzas et de son épouse Maria, sous le règne d'Andronic, empereur pieux et autocrate des Romains, Comnène Paléologue, et d'Irène, pieuse impératrice, en l'année 6807, au mois de novembre 17, indiction 12, tous deux ... mortel et des autres ktètors.

1298

13. Ohrid

L'icône du Christ

Sur le revers

Cette sainte icône a été peinte en l'année 6771, pour l'archevêché de Constantin Kabasilas.

1262/3

14. Struga

L'icône de Saint-Georges

Sur le revers

... offrande de ton serviteur indigne, le diacre Jean, qui portait aussi le titre de référendaire, a été peinte la très élevée et sainte figure, en diverses couleurs, identique à celle de Struga à Ochrid, Jean par l'amour donne pour la prière en l'année 6775, indiction 9, a été peinte de la main du peintre Jean de Néapolis.

1266/7

15. Melnik

L'église de la Sainte-Trinité

Le mur nord de la nef, au-dessus de la porte

Détruit

+ Cette magnifique et divine église de la Trinité monosubstantielle et vivifiante a été érigée depuis les fondations et peinte grâce aux efforts et aux financements de l'hiéromoine Iôannikios pour le bien et les nombreuses années de notre saint et puissant seigneur, le grand empereur, Andronic Paléologue et d'Irène, impératrice pieuse, en l'année 6795.

1286/7

16. Melnik

L'église de la Vierge Pantanassa

Le mur oriental du vieux narthex, au-dessus de la porte

Détruit

+ Cette magnifique et divine église de la très pure Mère de Dieu Pantanassa a été érigée depuis les fondations et peinte grâce aux efforts et au financement du moine kyr Macaire Po... pour le bien et les nombreuses années de notre puissant et saint seigneur, le grand empereur et autocrate Andronic Comnène Paléologue et d'Irène, impératrice pieuse, en l'année 6797, indiction 2.

1288/9

ОПШТИ РЕГИСТАР

- Аверса, тврђава 85–86
Авлона 85–87
Агнец 46, 54, 58, 91, 97, 99, 103
Ад 90
Адријан, охридски архиепископ 89
Адријанопољ (Једрене) 39–40, 42, 74
Акакије 62, 64–65
тоу Ἀκαλνίου, манастир у Солуну 100
Акрокоринт 40
Акрополит Георгије 39–40, 47, 68, 72, 89, 91
Албанија, *Albania*, Албанци (Илири) 83–85, 87
Алван (*Алванон*) 72, 84, 106, в. и Арван
Алванойољ 84
Алдимир, син војводе Витомира 50
Александар, свети 81
Александар (912/3) 100
Александар, севастократор, старији брат Јована II
Асена 48
Алексије I Комнин (1081–1118) 61–63, 84, 98
Алексије III Анђео (1195–1203) 34, 38–43, 63, 70, 84,
86
Алексије IV Анђео (1203/4) 39
Алексије V Дука (1204) 39
Алексије III Велики Комнин (1349–1390) 78
Алексије Палеолог, деспот, зет Алексија III Анђела
38, 40
Алексије Палеолог, монах Антоније, велики дукс,
деда Михаила VIII 91
Алексије, протостратор 61–64
Алексије Раул 98
Алексије Слав, деспот 67–68, 112
Алексије Харон, деда Алексија I 62
Алмира 40
Алфонсо X, краљ Кастиље (1252–1284) 111
Ана Даласина, мајка Алексија I 62
Ана Дандоло, српска краљица 41
Ана, ћерка Алексија III Анђела 40
Ана, супруга Андроника II 111
Ана Тертер, супруга краља Милутина 95
Андреаш 27
Андреј, свети, апостол 90
Андреј III Млечић, угарски краљ (1290–1301) 96
Андрија Дандоло, дужд (1343–1354) 41
Андроник 70, 75
Андроник Каматир Дука, севаст 30
Андроник Палеолог, монах Арсеније, велики
доместик, отац Михаила VIII 69, 89
Андроник II Палеолог (1282–1328) 63, 73–74, 76, 78,
80, 92, 97–98, 102, 111
Андроник III Палеолог (1328–1341) 44, 77
Анђели, ромејска династија 38, 42
Анжујци 85
Антиохија на Меандру 41
Антиохијска црква 91
Антоније *грешни* 49
Апенинско полуострво 83
Аполонија 66, 78, 105
Апрос у Тракији 87
Арбанаси 83–86, 92, в. Албанци
Арван 82, 83, 86–87, 90
Арголида 39
Арије 99
Ариље 26, 49, 72–73, 87, 90, 94–99
Аркадиопољ 74
Арменијака, тема, тагма 63, 83
Арпад (896–907), оснивач прве угарске династије 96
Арсакиди, јерменска династија 100
Арсеније I, српски архиепископ (1234–1263) 53–55
Арсеније Афторијан, цариградски патријарх
(1255–1259; 1261–1265) 100, 106
Арта 41, 72
Архалије, в. Ахилије, свети
Арханђео Михаило ἐν τῷ ἀνάπλω 89
Арханђео Михаило, манастир на Авксентијевој
гори 66, 91
Арханђео Михаило у Лефкари, Кипар 27
Арханђео Михаило у Мелнику 66
Арханђео Михаило Полимити, Мани 55

- Арханђео Михаило у Прилепу 70, 75, 109
 Арханђео Михаило у Скопљу 34
Арханије, в. Ахилије, свети
 Архиљевица 73, 98
 архонт 40, 82, 98
 Астије, епископ, свети 91, 105
 Астрапа, солунска породица 81, 92–93
 Аталија 41
 Аталијат Михаило 83
 Атанасије Александријски, свети 47, 68
 Атика 54, 89, 91
 Атина 21, 105
 Атинска митрополија 105
 Ахилије, свети 31, 97–99
- Бабуна, планина 73, 99
 Бајазит I Јилдирим (1389–1402) 49, 113
 Балдуин I Фландријски (1204/5) 39–40
 Балкан, Балканско полуострво 28, 32, 38, 50, 55, 65,
 85, 88–89, 91–92, 99
 Бањска 96
 Бар 43
 Бари 34, 95–96
 Бачковски манастир 27
 Бела Алексије, деспот 39
 Беласица, планина 67, 70
 Белорусија 97
 Белослава, супруга краља Владислава 47
 Беневенто 83, 101
 Београд 20, 96, 101
 Беотија 89
 Беочин 48
 Берат 84–86
Бечки рай 48
 Бијела, Бока которска 55, 68
 Бистрица, река 52
 Битољ 20, 70
 Богдан Радојев, хумски казнац 95
 Богдашићи 27, 95
 Богомила, село 99
 Богородица, Богомајка, Мајка Божија 37, 59, 73,
 75, 77, 79, 92, 99, 103, 106; Добротворка 35;
 Никопеја 31; Оранта 103, 106; Параклиса 31;
 Рођење 100; Ваведење 50–51, 100; Успење 35,
 52, 65; циклус 81
 Богородица τῆς Ἀπολλωνίας 77, в. Богородичина
 црква у Аполонији
 Богородица Аракиотиса у Лагудери 27
 Богородица Евергетида у Цариграду 35
 Богородица Кехаритомени, Цариград 63
 Богородица Љевишка у Призрену 73, 96
 Богородица Мавриотиса код Костура 55
 Богородица Одигитрија у Мистри 78
 Богородица Одигитрија Цариградска у Пећи 25, 52,
 54, 57
- Богородица Пантанаса 103, 112–113
 Богородица Перивлепта у Мистри 57
 Богородица Перивлепта у Охриду 27, 79–81, 85–87,
 89, 91–93, 104, 106
 Богородица Перивлепта у Цариграду 77–78, 89, 92
 Богородица Пречиста у Прилепу 70
 Богородица Спилеотиса у Мелнику 68, 112–113
 Богородица τοῦ Σουμελᾶ 78
 Богородица Тројеручица у Скопљу 73
 Богородичин манастир (Ваведење) у Архиљевици
 73, 98
 Богородичина црква у Аполонији 66, 78,
 в. Богородица τῆς Ἀπολλωνίας
 Богородичина црква у Стону 48
 Боемунд 63, 106
 Божић 91
 Бојана 45–49, 71, 103, 113
 Бојко, бугарски велможа 45
 Бока которска 55, 68
 Болеслав II, плочки кнез (1262–1313) 97
 Бонифације Монфератски 39–40, 42
 Борил (1207–1218) 48, 67
 Босна 99
 Босфор 38, 41, 89
 Браничево 96
 Брњаци 95
 Брод, село 97
 Бугарска, Бугари 18, 21, 32, 40–42, 46–48, 50, 80, 88,
 89, 92
 Бугарско царство 46–47, 49, 71
 Будим 96, 101
 Будимље, Будимљанска епархија 43, 95
 Бучин, село 73
- Валона 77, в. Авлона
 Валсамон Теодор 91
 Вардан Георгије, крфски митрополит 105
 Вардар, река 32, 34, 72–73
 Варјази 83
 Варнава, игуман Светог Климента у Охриду 106
 Варош 70, 73, 102
 Василије Велики, свети 31, 54, 68
 Василије I (867–886) 63–64, 100
 Василије II (976–1025) 32, 45, 67, 70, 88
 Василије (?), архиепископ Мелника 68
 Василије, монах, богумил 98
 Василије, вослонимски кнез (1269–1289) 97
 Василик, велики етеријарх 92
 Васпуракан 83
 Ватикан 96
 Ватопед, манастир на Светој Гори 44, 112–113;
 Свети Никола, параклис 113
 Вафевс код Никомидије 87
 Вего Капза 102–103
 Велаград в. Берат

- Велес 72, 84, 98–99, 106
Велзевул 31
Велика сеоба 48
велики доместик 69, 89
велики дукс 91
велики етеријарх 30, 80, 86–87, 92
велики логотет 68
велики папија 75, 86
Велики празници 65; Сретење 25, 57; Улазак у
Јерусалим 31; Успење Богородичино 35, 52,
65
Велики свети врач у Охриду 98
Велики Рзав, река 94
велики хартуларије 86
Вељуса 27, 46
Венецијански србљак 49
Via Egnatia (Царски друм) 39, 74, 86
Вигилије, римски папа 88
Византија (Ромејско царство) 26, 30, 38, 43, 48,
62–63, 73, 109
Вилардуен Жофроа 39
Витовница 27
Витомир, војвода 50
Витоша 45, 50
Владимир, севаст 67, 69
Владислав, син краља Драгутина 96–97
Воден 71–72
Војтех Георгије 33
Волоски залив 40, 98
Враћевшница 48
вревион 27, 61
Вукан, велики кнез, Немањин син 37–39, 42–44,
95–96
Вукан, српски жупан 33
Вучје, село 73
- Гаврило, арханђео 31, 103
Гаврило Радомир (1014/5) 70
Георгије – Ђорђе, свети 30, 108–109
Георгије, епископ Велигошта 55
Георгије Згур 82, 86
Георгије с Кипра (Григорије II, цариградски
патријарх 1283–1289) 66
Георгије Палеолог Комнинодука, пансеваст
и велики етеријарх 30
Георгије I Тертер (1280–1292) 89
Герман III, цариградски патријарх (1265/6) 66
Гијом VII, маркиз од Монферата (1253–1292) 111
Горња Мидија 83
Горња Мизија 88
Горњачка клисура 96
Горњи Полог 96
Гостољубље Аврамово 80
Градац, манастир 25, 57
Грачаница, манастир 26, 49, 73, 96
- Гргур, барски надбискуп 43
Гргур IX, римски папа (1227–1241) 53
Гргур X, римски папа (1271–1276) 68, 88
Гргур, син деспота Ђурђа 78
Гревена 98, 105
Григорије Богослов, свети 54, 68
Григорије Каматир 97
Григорије Просветитељ, свети 100
Григорије Таронита 97
Гроб Господњи у Јерусалиму 97
Грчка 19, 21, 70; Грци, в. Ромеји
- Дабар 73, 96
Дабарска жупа 95
Дакија *mediterranea* 88
Дакија *ripensis* 88
Даласин Дамјан, дукс Скопља 33, 62
Даласин Теодор, дукс Солуна и Сера 62
Далмација (Dalmatia) 43
Дамјан, ђакон 48
Дамјан, свети 96
Данило II, српски архиепископ (1324–1337) 25, 49,
52, 57, 96–98
Данило, епископ 55, 68
Данило, пророк 56
Дарданија 32, 88
Дебар 72, 87
Дебрц 96–97
Девелт 39
Дежево 95–96
Дежевски сабор 95–96
Дејан, деспот 73, 98, 113
Дела айосџолска 110
Деса, жупан 47
Десислава, супруга великог зетског кнеза Михаила
43
Десислава, супруга севастократора Калојана 47
деспот 38–40, 48, 67–68, 72, 78, 84–85, 98, 106,
112–113
Дидимотика 40
Димитријада 98
Димитрије Згур, севаст 82, 85
Димитрије Мисинополит 70, 75
Димитрије паниперсеваст 84, 86
Димитрије, свети 81
Димитрије Хоматин, охридски архиепископ 41, 81,
89–91, 104–106
Дионисије из Фурне, в. *Ерминија* Дионисија
из Фурне
Дионисијева обитељ светог Јована Претече
на Атону 78
Добромир Хрс 34, 42, 70
Докијан Михаило, дукс 83
Долгавци, село 73, 75
Доментијан 47, 49, 56

- доместик схола 63
Доњи Полог 96
Дохијар 90
Драгота, бугарски бојар 69
Драч 32, 38, 63, 72, 82–87, 91–92, 96, 98, 100, 105–106
Дризипара 74
Дрим 33
Дрман 96–97
Други влахернски сабор 90, 101
Други лионски концил 68, 88–89
Друго бугарско царство 48, 50
Дубровник, Дубровчани 38, 43, 47, 95–96
Дука Константин, протостратор, брат од стрица
 Михаила VII 63
Дука Михаило, севаст и протостратор, шурак
 Алексија I 63
Дука, патроним 30, 33, 39, 62–63, 65, 76, 86, 113
дукс 33, 62, 83, 106
- Ђеновљани 66
Ђин, архонт Арвана 82
Ђорђе, син великог кнеза Вукана 43
Ђурађ, деспот 78
Ђурђеви ступови у Расу (код Новог Пазара) 27,
 95–97
- Евгубин, бискуп Беневента 101
Евдокија, августа, супруга Василија I 100
Евдокија, супруга Прогона Згура 80, 91–92
Евдокија, ташта Михаила VIII 69
Евдокија, ћерка Алексија III Анђела 38–42, 96
Евлогија, монахиња, старија сестра Михаила VIII 88
Европа 110
Евтимиије, рашки епископ 98
Евтихије 81, 93
Егејско море 98
Еклесије, епископ 56
Емерик, угарски краљ (1196–1204) 42
Енрико Дандоло, дужд (1192–1205) 41
епарх 86
Епир 27, 40–41, 84
Еразмо Лихнидски, свети 90
Ерминија Дионисија из Фурне 25, 58
Есфигмен, манастир на Светој Гори 78
етеријарх 86–87
Еуфразије 56
Ефросин, свети 31
Ефросина, августа, супруга Алексија III
 Анђела 40–41
- Ждрело код Пећи 52
Ждрело у Горњачкој клисури 96
Жеглигово 73
Живойи краљева и архиепископа српских 49
Жиџије краља Уроша 49
- Жиџије свейог Наума 106
Жича, Спасова црква 25–26, 30, 48, 52–53, 78, 99
Журче, село 73
Загора 88
Закон цара Сџефана 99
Затон на Лиму 53
Захарија Згур 82, 85
Захарија, првосвештеник 50; Молитва 80
Захумље, в. Хум
Зета (Диоклија, Dioclia) 43, 95
Златарица код Мелника 113
Златна капија 92
Злетово 73, 96
Зоја, августа (1042) 106
- Ибар 35, 95
Ивирупул, сликар 27
Ивирици 78
Игњатије, цариградски патријарх (847–858; 867–877)
 100
Израиљ 24
Ијакинтов манастир у Никеји (Успење
 Богородичино) 41
Илија, пророк 70, 75
Илирик 88
Иноћентије III, римски папа (1198–1216) 42–43
Иџаџијевски леџојис 97
ипомниматограф 109
Ирина 70, 75
Ирина, бабе Михаила VIII 91
Ирина Дукена, августа, супруга Алексија I 63
Ирина Јоланда од Монферата, августа, супруга
 Андроника II 74, 80, 92, 102, 111–112
Ирина Комнина, супруга великог папије 75
Ирина, супруга деспота Ђурђа 78
Ирина, супруга Јована III Ватаца 84
Ирина, супруга Константина Асена 47
Ирина, ћерка Алексија III Анђела 38–39
Исавр, ђакон, свети 91, 105
Исаија, монах, отац охридског архиепископа Јакова
 106
Исак II Анђео (1185–1195) 34, 38, 40, 42
Исак Комнин, севастократор, зет Алексија III
 Анђела 38
Исак Нестонг 72
Исџок 78
Исџорија Михаила Аталијата 83
Исус Христос 17, 31, 37, 42, 46, 50, 54–55, 57, 62,
 64, 68, 71, 75, 78, 90–92, 97, 99, 103–106;
 Пантократор (Сведржитељ) 17, 57; Праведни
 судија 64; Спаситељ 104; Дванаестогодишњи
 Христос у храму 50; Улазак у Јерусалим 31;
 Распеће 91; Други долазак, Судњи дан 64,
 92
Италија 83, 97

- Јадран 85
 Јаков, српски архиепископ (1286–1292) 52
 Јаков, охридски архиепископ 89, 106
 Јаков Светислав, деспот 48
 Јелена Анжујска 25, 57, 95–96
 Јелена, ћерка деспота Михаила II 85
 Јелеч 96
 Јелисавета Куманка, угарска краљица, супруга Стефана V 96
 Јелисавета, ћерка краља Драгутина 96
 Јерменска црква 100
 Јерусалим 50, 73, 97
 Јоаникије, јеромонах 111
 Јоаникије, ктитор Манастира, в. Акакије
 Јован Анђео, отац таште Михаила VIII 69
 Јован I Анђео (1271–1296) 98
 Јован I Асен (1186–1196) 47, 50, 67
 Јован II Асен (1218–1242) 47–48, 50, 71, 84, 89
 Јован III Ватац (1221–1254) 67, 69, 71, 84, 89
 Јован IV Ласкарис (1258–1261) 48
 Јован VI Кантакузин (1347–1354) 74
 Јован X Каматир, цариградски патријарх (1198–1206) 40, 42
 Јован XI Век, цариградски патријарх (1275–1282) 89, 101
 Јован Астрапа 92
 Јован Владислав (1015–1018) 32
 Јован Граматик 33
 Јован Ђакон, референдарије и наручилац иконе из Струге 108–109
 Јован, ђакон и сликар из Манастира 62, 64–66, 109
 Јован зограф, митрополит 75
 Јован, китроски епископ 105, 109
 Јован Претеча, свети 99
 Јован, проедар и паракимомен 31
 Јован Рилски, свети 50
 Јован, свети исцелитељ 96
 Јован, севастократор, брат Михаила VIII 91
 Јован Securus 82
 Јован, сликар иконе из Струге 108–109
 Јован Угљеша, деспот 113
 Јован Хризостом, свети 31, 47, 68
 Јосиф, зетски архиепископ 48
 Јосиф, рашки митрополит 49
 Јосиф, цариградски патријарх (1266–1275; 1282/3) 88
 Јулијан Отпадник (361–363) 105
 Јустинијан I (527–565) 32, 88

 Кавасила, патроним 90, 106
 Кавасила Александар, дукс Скопља 106
 Кавасила Димитрије, ђакон 106
 Кавасила Јован, брат архиепископа Константина 106
 Кавасила Јован, *кандидати* 106
 Кавасила Константин, драчки митрополит и охридски архиепископ 90–91, 104–106
 Кавасила Константин, патрикије 106
 Кавасила Теодор, брат архиепископа Константина 106
 казнац 95
 Кај-Хусрев I, иконијски султан 41
 Каламбака 44, 77
 Каленић 48
 Кали, мајка охридског архиепископа Јакова 106
 Калиман I (1242–1246) 48
 Калиман II (1256/7) 47–48
 Калогеоргије Скура, в. Георгије Згур
 Калојан (1197–1207) 40, 42, 47, 67
 Калојан, севастократор 46–50, 113
 Калоктен Јован, митрополит Тиве 54
 Камица Манојло, протостратор 63, 70
 Канина 78
Канон свейом Науму 106
 канстрисије 109
 Кантакузина, ћерка деспота Ђурђа 78
 Кападокија 19, 68
 Капуа 83
 Кареја 21, 25, 56
 Карло I Анжујски (1265–1285) 82, 85–86, 96
 Карло II Анжујски (1285–1309) 86
 Карло Роберт, угарски краљ (1308–1342) 97
 Кастиља 111
 Кастрин, село 73
 Каталина, краљица, супруга краља Стефана Драгутина 58
 Каталонска компанија 87
каџејан 32
 Качић Ђуро, омишки кнез 47
 Керамида, света 35
 кесар 113
 Кесарија Кападокијска 68
 Кизења Петар, Дубровчанин 95
 Кинам Јован 38
 Кипар 27, 55, 66
 Кир, свети 96
 Кирил Александријски, свети 54, 56
 Китерон, планина 89
 Китира, Китера 19
 Кичево 72–73
 Клавихо, шпански путописац 77
 Клаудиопољ у Тракији 68
 Климент Охридски, свети 90, 106
 Климент, свети, папа римски 65–66
 Клина, село 98
 Клокотница 50, 71, 84
 Козма, свети 96
 Козма Мајумски, свети 57
 Колубара 53
 комес 32, 64

- Комнина, ћерка Стефана Немањића 84
 Комнини, ромејска династија 46, 62–63, 65, 76, 91
 Комотини 74
 Константин Бодин 33, 43
 Константин I Велики (324–337) 42, 62, 65–66, 100
 Константин VII Порфирогенит (913–959) 37–38, 62, 110
 Константин IX Мономах (1042–1055) 63
 Константин Драгаш 98, 112–113
 Константин, син Василија I 100
 Константин, син Михаила VIII 92
 Константин, син Андроника II 111
 Константин Тих (*Косџандин Асен*) 46–49, 97
 Констанца Морозини, снаха краља Драгутина 96
 Копорин 48
 Коринт 39
 Коришка гора 52
 Косовски бој 49
 Коста, јереј 113
 Костур 19, 21–22, 24, 27, 31, 55, 92, 98
 Котаница 72–73, 98
 Котор 38, 43
Коирулица, пећина 52
 Кочина крајина 48
 Крит 55
 Кроја 72, 84–85, 98
 Крпено, село 73
 Ксенија, монахиња, сестра охридског архиепископа Јакова 106
 Куделин 96–97
 Кучковјане, селиште 74

 Лав VI (886–912) 100
 Лав Згур, деспот 39–40
 Лав Кокалаки, јереј 55
 Лав Музалон, етеријарх 87
 Ладислав IV, угарски краљ (1272–1290) 95
 Лазар, син деспота Ђурђа 78
 Лариса 39, 41, 97, 99
 Латини 39, 69, 83, 85, 88–89
 Латинско царство 41, 88
 Лесново 27
 Леунклавијус Јохан 92
 Ликаонија 83
 Лим 48, 53
 Лимниотис Теодор, Теофил монах 31
 Лимнос 106
 Лион 68, 85, 89
 Лионска унија 69, 88, 101
 Липљан 98
 логотет 109
 Лоза Јесејева 100
 Луј IX, француски краљ (1226–1270) 66
 Лука, свети, апостол и јеванђелиста 50, 90
 Луково, село 87

 Мавро (Маврикије) Згур, севаст 82, 85
 Мазурија 97
 Макарије, охридски архиепископ 80, 92
 Макарије Астрапа, монах 93
 Макарије, монах 112–113
 Македонија *secunda* 88
 Максим Плануд 84
 Мала Азија 40, 83, 89, 106, 110
 Мали свети врач, црква у Охриду 90
 Мани, Пелопонез 55, 62
 Манијакис Георгије, ромејски војсковођа 83
 Манојло I Комнин (1143–1180) 30, 38, 42, 71, 99
 Манојло II, цариградски патријарх (1244–1254) 106
 Манојло Дисипат, солунски митрополит 100
 Манојло Ивац 70
 Манојло, син Исака II Анђела 42
 Манојло, јеромонах 55
 Манојло Комнин, протостратор, најстарији брат Алексија I 63
 Манојло, ромејски војсковођа 63
 Манфред, краљ Сицилије (1258–1266) 85, 100
 Мара, ћерка деспота Ђурђа 78
 Марија, ћерка Михаила I Анђела 41
 Марија Маргарета 40
 Марија Палеологина, супруга Михаила Главе Тарханиота 62
 Марија, сестра охридског архиепископа Јакова 106
 Марија, сестричина Михаила VIII 88
 Марија, супруга Вега Капзе 102–103
 Марија, ћерка Теодора II Ласкара 106
 Марија, чаушина, супруга Константина Спана 62
 Марин, дубровачки трговац 95
 Марина, света 31, 50
 Мариово 59, 63, 65
 Марица, река 38, 69
 Маричка битка 113
 Марцелин, комес 32
 Мачва 53, 96
 Мела, планина 78
 Мелник 66–69, 83, 88, 103, 111–113
 Мелфи 83
 Меркурије, свети 81, 92
 Месина на Сицилији 83
 Месина у Тракији 74
 Метеори 77
 Метохит Теодор 92
 Милешева 25–26, 49, 91, 99
 Милоје 113
 Милутин, в. Стефан Урош II Милутин
 Мина Египатски, свети 33, 75
 Мирослав, кнез, Немањин брат 38, 43
 Мисаил, црноречки јеромонах и еклисијарх 48
 Misinli 74
 Мисинополит 74–75

- Михаило I Анђео, оснивач епирске државе
 (1205–1214) 40–41, 84
 Михаило II Анђео (1237–1271) 71–72, 84–85, 106
 Михаило I Рангабе (811–813) 63
 Михаило III (842–867) 63–64
 Михаило IV Пафлагонац (1034–1041) 45, 83
 Михаило VII Дука (1071–1078) 63
 Михаило VIII Палеолог (1259–1282) 62–63, 65–66,
 68–69, 74, 76–77, 85, 88–92, 100–101, 106
 Михаило IX Палеолог 73, 78, 111
 Михаило IV Ауторијан, никејски патријарх
 (1208–1214) 40
 Михаило, арханђео 31, 66, 103, 105–106
 Михаило Асен (1246–1256) 47–48
 Михаило Астрапа 81, 92–93
 Михаило, брат охридског архиепископа Јакова 106
 Михаило, велики кнез Зете 43
 Михаило, зетски краљ 43
 Михаило Ласкарис 72
 Млечани 43, 66
 Моливоклисија 25
 Монемвасија 78
 Монферат 40, 42, 74
 Морава 33–34, 38
 Моравица 94
 Моравичка епископија 94, 97–98
 Моравичка жупа 95
 Морача, манастир 26–27, 95
 Мосинопољ 39–40, 74

 Напуљ 83, 85, 96
 Наргалд од Тусија, драчки капетан и викар Карла I
 Анжујског 82
 Наум, свети 106
 Нафплион 40
 Неапољ 108, 110
 Небеска литургија 26
 Немањићи, српска владарска породица 43, 89
 Неофит, јеромонах 55
 Нередица 26, 104
 Нерези 27, 46, 71
 Неретва 95
 Неродимља 96
 нерукотворени образ, в. Убрус, свети
 Нестонг Дука, патроним 86
 Никеја 30, 40–41, 47, 89, 99–100, 106
 Никејско царство 40–41
 Никита Давид Пафлагонац 100
 Никола, свети 46, 64, 66, 75, 99, 103, 113
 Никола IV, римски папа (1288–1292) 89, 101
 Никомидија 87
 Никомидијски залив 88
 Нил Доксопатрис 89
 Нићифор III Вотанијат (1078–1081) 106
 Нићифор I Анђео (1271–1296) 72, 106

 Нићифор Васиоки 83
 Нићифор Влемид 89
 Нићифор Ксифија, ромејски војсковођа 45
 Ниш 20, 34
Нови Констанијин 62, 65–66
Номоканон 99
 Нормани 33–34, 63, 83, 106
 Нумеријан (283/4) 105

 Обршани, село 74
 Овче поље 96
 Оловол Манојло 66
 Онуфрије, свети 75
 Опсикија, тема и тагма 64, 83
 Ораховица у Дабру 96
 Осман, турски султан (1288–1326) 87
 Острово 71, 83–84, 92
 Острог 48
 Острогон 50
 Охрид 20, 27, 71–72, 79, 86–87, 89–92, 98, 104, 106
 Охридска архиепископија, црква 42, 53, 62, 64,
 81–82, 88, 90, 92, 97–99, 106, 109
 Охридско језеро 86–87, 108

 Павле, свети, апостол 110
 Павле Клаудиопољски, митрополит 67–68
 Павловић Живко, сликар 43
 Пајсије, патријарх српски (1614–1647) 49
 Палеолози, ромејска династија 62, 64–66, 69, 75–77,
 107
 Палестина 34
 Памфилија 41
 Панагија в. Богородица
 паниперсеваст 84, 86
 Панонија 88
 пансеваст 30
 Панта, чорбација 113
 Пантелејмон, свети 46, 50, 96
 Пантино 98
 Панчево 48
 Параскева, света 50
 патрикије 83, 106
 Пауни 96
 Пафос на Кипру 55
 Пахимер Георгије 47, 66, 73, 84–86, 89, 92, 96, 98, 100
 Пахомије, архимандрит и велики протосингел
 Пелопонеза 78
 Пахомије, свети 50
 Педесетница 91
 Педијасим Јован, ђакон 109
 Пелагонија 70–75, 85
 Пелагонијска битка 71–72, 85
 Пелистер 29
 Пелопонез 40, 55, 62, 70, 78, 85
Перайија 78

- Περὶ τῶν θεμάτων* 110
 Петар (1196–1197) 47
 Петар Дељан 33, 70
 Петар Коришки, свети 52, 84
 Петар, свети, апостол 68, 90
 Петар, севастократор, зет Михаила Асена 48
 Петар Скура, севаст 86
 Петрула, кастрон 106
 Пећ 25–26, 52–53, 55, 57, 91
 Печенези 63
 Пига (Парион) на Хелеспонту 68
 Пијанец 96
 Пилот 84
 Пирин 67
 Писидија 83
 Плетвар 70–71, 73
 Подримље 34
 Појани, село 77
 Поклоњење Агнецу 71, 91, в. Служба архијереја
 Полог 73, 96
 Пореч 73
 Пореч (Истра) 56
Прва Јусџинијана 80, 88, 92
 Први васељенски (никејски) сабор 99
 Први српски устанак 48
 Превалитана 88
 Преспанско језеро, Преспа 29, 72, 87, 97–98
 претор 72, 84
 Придворица 53
 Призрен 33, 52, 98
 Пријезда, босански бан 96
 Прилеп 20, 26–27, 46, 59, 70–75, 84, 98–99, 102–103,
 106, 109
 примикирије двора 86
 Приморје 42–43, 96
 Причешће апостола 65
 Прогон Згур, велики етеријарх 80, 86–87, 91–92
 Прогон, Ђинов и Димитријев отац 84
 Проклетије 52
 Прокопије, свети 81
 Пропонтида 106
 Просек 34, 42
 Протат 25, 90
 протовестијарит 86
 протонотарије 109
 протостратор 61–64, 70
 Пруса 41
 Псел Михаило 83
 Псеудо-Симеон Магистар 100
 Птолемеј Клаудије 84

 Рас 95
 Растко, в. Сава I, српски архиепископ
 Рашка епархија 98
 референдарије 108–109

 Риза Богородице у Бијелој 68
 Рила 50
 Рим 34, 41–42, 68, 88, 90, 98; Нови Рим, 98,
 в. Цариград
Римнички србљак 49
 Римска црква 88–89
 Роберт Гвискард 83, 106
 Родопи 68
 Родос 89
 Рожер II, сицилијански краљ (1130–1154) 89
 Роман III Аргир (1028–1034) 77, 92
 Роман IV Диоген (1068–1071) 63, 97–98
 Роман, драчки митрополит 106
 Роман Склир, протостратор 63
 Ромеји (Грци) 32, 34, 40–42, 55, 61–62, 71, 80, 82–88,
 96, 98, 102
 Ромејско царство в. Византија
Руварчев родослов 48
 Руговска клисура 52
 Рудник, планина 95–96
 Руси 48, 83
 Руф, протостратор 64

 Саборна црква у Београду 48
 Сава I, српски архиепископ (1219–1234) 25–26,
 37–38, 41, 43–44, 48–50, 53–54, 56, 97–99
 Сава II, српски архиепископ (1263–1271) 58
 Сава III, српски архиепископ (1309–1316) 26
 Сава, река 53, 96
 Самарканд 77
 Самотрака 110
 Самуило (976–1014) 33, 70, 97
 Сан Витале, Равена 56
 Света Ана у Амарији, Крит 55
 Света Гора (Атос) 21, 25, 35, 41, 44, 73, 89, 96
 Света земља 48
 Света Недеља 97
 Света Петка у Прилепу 74
 Света Софија, солунска митрополија 25
 Света Софија у Цариграду (Велика црква) 39, 42, 63,
 66, 106
 Света Тројица у Мелнику 111– 112
 Свети анаргири (бесребреници) у Костуру 31, 46, 71,
 92
 Свети апостоли у Пећи 26, 52–55, 91
 Свети апостоли у Цариграду 66
 Свети Атанасије у Прилепу 70, 74
 Свети Ахилије, седиште Моравичке епископије 26,
 94–95, 97–101
 Свети Георгије Горг 47, 73, 97
 Свети Георгије у кичевској области 73
 Свети Григорије, кастрон 88
 Свети Димитрије у Пећи 54
 Свети Димитрије у Прилепу 70–71, 73–75, 103, 109
 Свети Димитрије у Солуну 62

- Свети Ђорђе (Георгије) у Дабру 73, 96
Свети Ђорђе у Курбинову 27, 29–31, 35, 46, 71, 97
Свети Ђорђе у Струги 108
Свети Евтимије, параклис уз базилику Светог
Димитрија у Солуну 62
Свети Јован Богослов Канео у Охриду 90
Свети Јован Претеча, параклис у протатској цркви
25, 90
Свети Јован Претеча, Хрисафа, Лаконија 58
Свети Климент (Свети Пантелејмон) у Охриду 89,
106
Свети Константин у Скопљу 73
Свети Лука у Котору 38, 43
Свети Марко у Венецији 31
Свети Мелетије у Миупољу 89
Свети Никита више Скопља 73
Свети Никола Болнички у Охриду 58
Свети Никола у Архилевици 98
Свети Никола у Барију 96
Свети Никола у Бојани 45–47
Свети Никола у Камбији, Беотија 54
Свети Никола тоῦ Κασνίτζη, Костур 92
Свети Никола, Кленија код Коринта 55
Свети Никола у Манастиру 26, 59, 62–66, 68, 76–77,
109
Свети Никола у Мелнику 67–69, 83, 88, 113
Свети Никола, Плаца, Мани 62
Свети Никола у Прилепу 27, 46, 70, 102–103
Свети Никола, Сангрија, Наксос 55
Свети Никола, црква у Топлици 25
Свети Павле на Атону 52
Свети Пантелејмон, параклис у Бојани 46–47, 49
Свети Пантелејмон у Нишу 34
Свети Петар у Бијелом Пољу 27, 48
Свети Петар, Каливија Кувара, Атика 54, 91
Свети Петар у Прилепу 70
Свети Прокопије 97
Свети Сава крај Трапезунта 58
Свети Спас, црква у Нередици 26
Свети Срђ и Вакх на Бојани 95
Свети Стефан у Липовцу 27
Свети Теодори, Кафиона, Мани 55
Свети Теодори у Прилепу 74, 103
Светиња над светињама 50, 100
Светиосиџефанска хрисовуља 95
Сви свети, црква у Цариграду 66
севаст 30, 63, 67, 69, 82, 86
севастократор 36, 38–39, 42, 46–50, 73, 91, 98, 113
Седми васељенски сабор 30
Секретон 66
Селцуци 106
Сер 62, 69, 73
Сервија 106
Сердика 50, в. Софија
Серска митрополија 68
Симеон Мироточиви, свети, Стефан Немања,
велики жупан (1166–1196) 25–27, 34–39,
41–44, 47–49, 78, 95–96, 98–99
Симеон, рашки владика 49
Симонида, супруга краља Милутина 73, 92
Сицилија (*Sicilia*) 83, 85, 96
Сицилијанска вечерња 96
Скадарско језеро 84
Скилица Јован 67, 70, 83, 108
Скопље 20, 33–34, 62, 73, 96, 98, 106
Скутариот Теодор 39, 106
скутерије 72
Славонија 96
Словени 32
*Слово Нићифора Влемида о происхођењу Светог
Духа* 89
Слоним 97
Служба архијереја 46, 54–55, 65, 103
Служба њеинаесџиорици њивериојољских мученика
105
Служба светом Клименџу 106
Служба Среџења Госџодњег 57
Смирна 109
Соли 96
Солун 25, 34, 40, 62, 66, 69, 72–73, 83, 89, 100, 106–107
Солунска митрополија 100
Сопоћани, манастир, црква Свете Тројице 24, 26,
48–49, 57–58, 94–95
Софија (*Триадица*) 45, 67
Софијско поље 45
Спанос Константин, чауш 62
Сплићани 38, 43
Србија, Срби 23–25, 37, 38–42, 44, 47–48, 53, 88–90,
97, 101
Срђ Клементић, дубровачки властелин 47
Срем (*Sirmia*) 53
Сремска епархија 53
Сретење, црква у Солуну 66
Српска архиепископија, црква 48, 52–54, 56, 88, 91,
97, 99, 101
Стагијска епископија у Тесалији, епископија Стага
44, 77
Стара Павлица 26
Старидол 71
Старо Нагоричино 73, 90, 96
Степан I Котроманић, босански бан (1290–1310) 96
Стефан, српски велики жупан и краљ (1196–1227),
Симон монах 26, 36, 38–39, 41–44, 46–49, 78,
84, 99
Стефан Владислав, српски краљ (1234–1243) 47,
49–50
Стефан Драгутин (1276–1282), српски краљ,
Теоктист монах 58, 73, 94–98, 100–101
Стефан Душан (1331–1355), српски краљ и цар
72–73, 86–87, 98, 113

- Стефан Радослав (1227–1233), српски краљ 26, 49
 Стефан Урош I (1243–1276), српски краљ 41, 47–49, 56–58, 72–73, 94–96
 Стефан Урош II Милутин (1282–1321), српски краљ 17, 26, 49, 52, 65, 72–73, 92, 94–98
 Стефан Урош, српски цар (1355–1371) 86
 Стефан V, угарски краљ (1270–1272) 97, 111
 Стефан, патрикије, зет Михаила IV 83
 Стефан, син Василија I 100
 Стефан, син деспота Ђурђа 78
 Стефан, свети 38, 101
 Стојан 113
 Стравороман Манојло 63
 стратег 63
 Стрез, севастократор 48
 Струга 87, 108–109
 Струма 33, 73, 96
 Струмица 34, 70, 105
 Струмичко поље 73
 Студеница, манастир 25–26, 35, 37, 39, 41, 43–44, 48–49, 73, 77–78, 84, 91, 94–96, 99, 104;
 Богородичина црква 25–26, 35, 37–39, 41, 43–44, 48, 78, 99; Краљева црква 73, 96
Студенички њивик 35, 43
 Сулумберта Дука Димитрије 113
 Сфинарица 85
Shqiptarët 83
Scura, Скура, арбанашко племе 82, 85–86
- џагма* 83
 Тамерлан 77
 Тануш Скура 85
 Тарент 85
 Тарханиот Глава Михаил, ромејски војсковођа 62, 73, 85, 87, 92, 98
 Таса 113
 Теба 39
 Теодор Анђео (1214–1230) 71, 89
 Теодор I Ласкарис (1205–1221) 40–42
 Теодор II Ласкарис (1254–1258) 47, 72, 89, 100, 106
 Теодор, брат охридског архиепископа Јакова 106
 Теодор, епископ Гревене 105
 Теодор Тирон, свети 81
 Теодора, августа (1042; 1055/6) 106
 Теодора, унука Алексија III Анђела 70
 Теодора, супруга Михаила VIII 92
 Теодора, супруга Алексија III Великог Комнина 78
 Теодора, супруга Димитрија Дуке Сулумберте 113
 Теодора Евдокија, василиса 98, 113
 Теодора, монахиња Теодосија, мајка Михаила VIII 91
 Теодосије Хиландарац 30
Теорија о месецу Димитрија Триклинија 93
 Теофан, јереј 100
 Теофилакт Охридски 63, 90, 97, 108
 Теофилица 64
- Тесалија 27, 39–40, 44, 70, 98, 106
 Тива 54, в. Теба
 Тихомир, брат Стефана Немање 47
 Тома 113
 Топлица 25, 43, 95
 Торници, ромејска породица 73
 Травунија 43, 95
 Тракисијанци 83
 Тракија 39–41, 87
 Трапезунт 58, 78
 грахи, бакарни новчић 34, 71
 Трдат IV Велики, јерменски краљ (298–330) 100
 Трескавац 72–75
 Триклиније Димитрије 93
 Трново 50
 Трновска патријаршија 88–89, 91
 Турци 49
- Убрус, свети 26–27, 35, 44, 104
 Угарска, Угри 41, 50, 53, 101
 Уњемир 84
 Урошевац 96
 Урошиц, монах Стефан, син краља Драгутина 97, 100
 Ускрс 91–92
 Усора 96
 Успење Богородичино, црква у Каламбаки 44, 77
- Фенек 48
 Фил Манојло 73, 85
 Филип Тарентски 86
 Филипи 110
 Филипик Вардан (711–713) 64
 Филипопољ 67
 Фласка, келија у Кареји 25
 Флорина (Лерин) 74
 Фотије, цариградски патријарх (858–867, 877–886) 100
 Франко, севаст 67, 69
 Француска 66
 Фридрих I Барбароса, немачки цар (1152–1190) 34
 Фридрих II, немачки цар (1212–1250) 85
- Хадин, заповедник царске коњице 100
 Халкидон 66, 91
 Харолд Хардрада 83
 хартофилакс 81, 105, 109
 Хвосно 43, 84, 95
 Хелеспонт 68
 Хенрик Фландријски (1206–1216) 68
 Хетимасија 46, 71
 Хиландар, манастир на Светој Гори 21, 26, 35, 38, 44, 73, 97–98
 Хиподром у Цариграду 98
 Хоморани 73

Хонијат Михаило 54, 91, 105
Хонијат Никита 39–40, 63
Хонорије III, римски папа (1216–1227) 42
Хортаит, манастир у Солуну 93
Хреља, кесар 73, 113
Христо 113
Христопољ 96, 110
Христос Спас, манастир код Алепохорија
у Мегариди 55
Христос Хора, манастир у Цариграду 92
Хроника Георгија Пахимера 85, 89
Хроника комеса Марцелина 32
Хум (Захумље) 43, 95
Хумска епископија 48

Цариград 25, 34, 38–40, 42, 64–66, 70, 73–74, 77,
85–86, 88, 92, 109

Цариградска патријаршија 68
Целестин III, римски папа (1191–1198) 38, 42
Цепена 68
Црна река 59
Црна река, манастир 48
Црни Дрим, река 108
Црнча на Лиму 53
Цурулон 74

Чака, селџучки емир 106
Четврти крсташки поход 33, 42, 84
Чичавица 98

Шара 52
Шишајџовачки айосџол 52
Штип 70, 73, 98

INDEX GRAECUS

- ἀγάπη 30
ἀγάπησις 39
Ἄγγελος 60, 76
ἀδελφός 59
ἄδης 90
Ἀθανάσιος 68
ἀθάνατος 30
αἷμα 24, 25, 57
αἴσχος 105
Ἀκάκιος 59, 64
Ἀκαπνίος 100
ἀκολουθία 25
ἀκρασία 39
Ἀλβανόπολις 84
Ἀλβανός 83
Ἀλέξανδρος 106
Ἀλέξιος 59, 68
ἀναίδεια 39
ἄναξ 100
Ἄνδρόνικος 70, 76, 80, 102, 111–112
ἀνώφλιον 24
ἀξία 108
Ἀπολλώνια 77
ἀπρίλιος 29
Ἄρβανίτης 83
Ἄρβανον 83
ἄρτος 40
ἀρχή 42
ἀρχιεπισκοπή 60
ἀρχιεπίσκοπος τῆς Πρώτης Ἰουστινιανῆς 80, 88,
90–91
ἀρχιεράρχης 59, 102
ἀρχιζουπάνος 38
Ἄστραπᾶς 81
ἀστραπή 93
αὐγοῦστα 80, 102, 111–112
αὐθέντης 111–112
αὐτάδελφος 67
αὐτοκράτωρ 59–60, 76, 80, 83, 102, 112
- Ἀχίλλειος 97
Ἀχρίς 108
- βάθρον 59–60, 102, 111–112
βασιλεία 40, 59–60, 80, 102
βασιλεύς 59–60, 76, 80, 85, 102, 111–112
Βέγος Καπζᾶς 102
Βελεγράδα 84
Βελλάγραδα 84
Βέροια 97
Βιδήνη 97
Βλαδίμηρος 67
Βοϊάνος κάστρον 45
Βοιω 45
Βουλγαρία 80, 88, 90
Βούλγαρος 105
βρέβιον 59
Βροντοχίος 78
- γαμβρός 79
γένος 47, 105
γέρων 38
Γουλάμος 84
γραμματικός 33
Γρεβενά 105
Γρηγόριος 68
- Δανιήλ 68
δέησις 33, 64, 67, 70, 108
δέσποινα 79
δεσπότης 68
Δημήτριος 70, 105
διαθήκη 68
διάκονος 60, 108
διπλοκομνηνή 91
δόξα 47
Δούκας 33, 60, 76
δοῦλος 33, 64, 67, 70, 106
Δυρράχιον 106

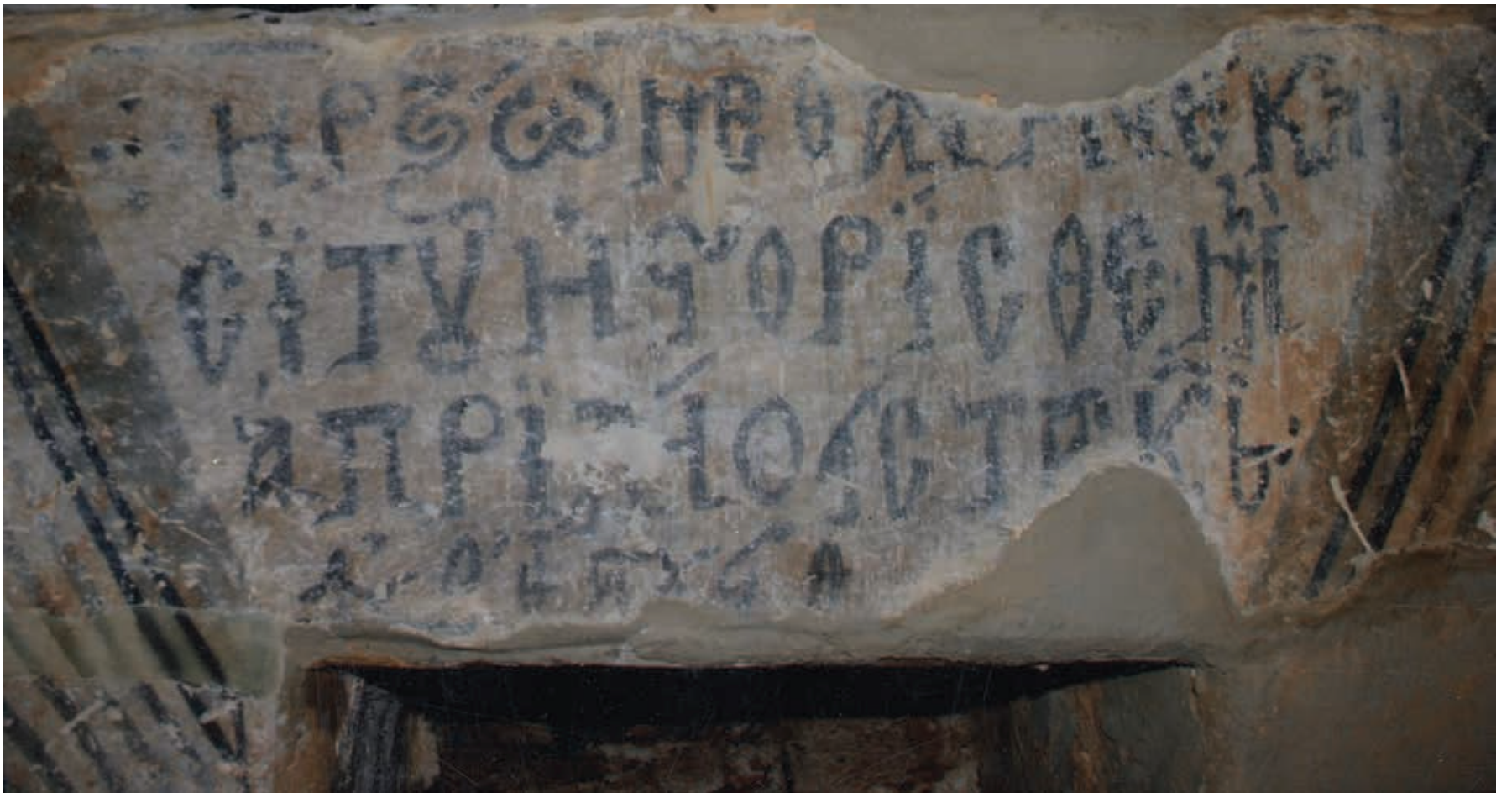
- δῶρον 68, 91, 108
εἰκῶν 104–105
Εἰρήνη 70, 80, 102, 111–112
ἐκκλησία 25, 29, 57, 60, 90
ἔξοδος 79, 111–112
ἐπὶ τῶν κρίσεων 60, 62, 64, 109
ἐπισκόπος 68
ἐπίχωλος 96
ἐπώνυμος 93
ἐταιρεία 87
ἔτος 29, 59–60, 64, 80, 102, 104, 108, 111–112
Εὐδοκία 79, 91
Εὐτύχιος 81
ἔωα 83, 106
- ἡμίσεια 47
Ἡράκλεια 97
- ζευγηλατεῖα 74
ζουπάνος 34, 38
ζωγράφος 81
- θαυματουργός 59, 102
θεῖος 59, 62
θέμα 110
Θεομήτωρ 112
Θεός 33, 37, 64, 67, 70, 76
Θεοτόκος 79
θρόνος 89
θύρα 24
- ἱερομόναχος 64, 111
Ἰησοῦς Χριστός 37, 60, 76, 104, 106
Ἴλλυριοὶ 85
ἰνδικτιῶν 29, 60, 80, 102, 108, 112
ἱστοριογράφος 108
Ἰωάννης 33, 60, 75, 106, 108–109
Ἰωαννίκιος 59, 111
- Καβάσιλας 104–106
καθηγούμενος 59, 64
Καλοιωάννης 47
κандιδάτος 106
Κασνίτζης 92
κάστρον 45
κεντηνάριον 39
κέρασμα 40
Κεφαλονία 97
Κλειδίον 70
κόμης τῆς κόρτης 83
Κομνηνός 59–60, 76, 91, 102, 112
κόπος 102
κοσμήτωρ 105
κόσμος 105
κοτύλη 40
- κράτος 47
κτῆμα 59
κτῆτωρ 64, 70, 102
κυρά 79
κυρός 59, 79, 112
κώδων 68
Κωνσταντῖνος 104–106
- λαός 37
λόγος 91, 105
λυχνίον 68
- Μακάριος 80, 112
Μαρία 102
Μαῦρος 85
μέγας ἐταιρειάρχης 79, 91
μέγας χαρτουλάριος τῆς δύσεως 75
Μελένικος 68
Μεσήνη 74
μετρητής 40
μῆν 29
Μηνᾶς 33
Μησηνοπολήτης 70
μηχανή 91
Μιχαήλ 60, 80–81, 100
Μόκρος 86
μοναχός 75, 112
μονή 59
μονύδριον 112
μορφή 108
Μούρτζουφλος 39
Μύρα 68
- ναός 25, 59–60, 70, 79, 102, 111–112
Νεάπολις 108, 110
Νεμάνια 38
Νέος Κωνσταντῖνος 60, 66
Νικόλαος 59, 68, 102
Νικοποιός 31
νοέμβριος 102
νωβελίσσιμος 106
- Ξυλέας 72
- ὄζος 81
οἰκέτης 108
οἰκία 24
οἰκονομία 68
ὀμόζυγος 91
ὄρμη 97
- πάθος 105
Παλαιολόγος 60, 76–77, 80, 100, 102, 111–112
Παναγία τῶν Χαλκῶν 25
πάναγνος 105, 112

- Παντάνασσα 112
 παραστάτης 24
 παρθένος 106
 πατήρ 59, 102
 περίβλεπτος 79
 Πέτρος 90
 πλάξ 68
 πόθος 108
 ποιμήν 105
 ποιμνιάρχης 105
 πόλις Σκοπίων 32
 Πρίλαπος 70
 Πρόγονος 79
 προέχων 33
 πρωτοστράτωρ 59
 πύλη 24, 90
- ῥεφερενδάριος 108–109
 ῥωμαῖος 59–60, 76, 80, 100, 102
 ῥωμανία 42
- Σαρδική 97
 Σγουρός 79
 σεβαστοκράτωρ 91
 σεβαστός 67
 Σελασφόρος 97
 Σερβία 42, 88
 Σέρβος 34, 47
 Σέρραι 68
 Σθλάβος 68
 Σκόπια 34, 97
 Σουμελᾶ 78
 Σπηλαιώτισσα 68
 Σταγῶν 77
 σταύρωσις 91
- στερέωμα 25, 57
 Στέφανος 38, 97
 στρατηγός 83
 Στροῦγαι 108
 σύγκελλος 53
 σύζυγος 79
 σύμβιος 102
 σύμβολον 40
 συνδρομή 79, 102, 111–112
 σφραγίς 37, 105
 σφράγισμα 106
 σχῆμα 59, 75
 Σωσθενιώτισσα 105
- τάξις 25, 89
 Τιβεριούπολις 105
 Τοίχος 47
 τόπος 59
 Τριάς 111
 τροπάριον 25
 τύπος 91
- υἱός 47
 ὑπάτος τῶν φιλοσόφων 109
 ὑπηρεσία 59
- Φράγγος 67, 69
 φρούριον 70
- χαρά 111–112
 χαριτώνυμος 93
 χεῖρ 60, 80–81, 108
 χρῆμα 59
 Χριστιανός 68, 104
 χρυσόβουλλος 59

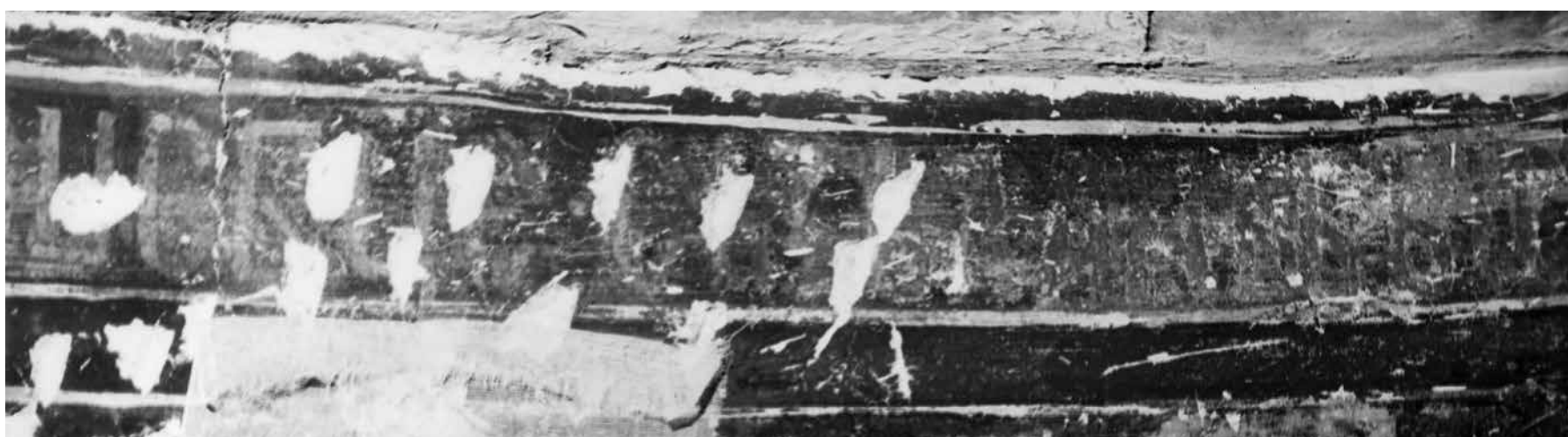
INDEX SLAVICUS

- алекса 36–38, 43
альдндрь 50
асѣнь 45, 47
ахнаніе 94, 97
- барь 103
благодательница 44
богородица 36, 44
братоучедь 45
братъ 36, 97
- внтоднрь 50
владычица 36
владычество 38, 44
влькань 36–37, 43
воевода 50
възлюбленіе 94
въноуць 45–46
вѣра 52
- генадніе 97
господннъ 36, 94, 97
- дндрннѣ 75
дноклнтннѣ 43
дрьжава 73
доухъ 94
днь 50, 94, 97
дѣдь 47
дѣте 75
- жоупань 36–38, 43
- завѣсь 49
затонь 53
зевьгелатннѣ 74
земля 36, 45, 96–97
зеть 38, 43
злато 73
- нванько 50
нзволѣннѣ 94
ннѣднкѣть 36, 45, 50
- калоіань 45–47
кнезь 36
кннга 52
коньстаньтннѣ 45
корьтннѣ 49
кралѣвство 43
краль 45–46, 48–49, 94–97
крѣвь 25, 57
күрь, кнрь 36, 38, 43
кѣбаль 74
- лѣто 36, 43, 45, 50, 57, 97
любь 45–46
- маврѣ 86
ман 50
метоухъ 75
мнрь 38
мнснополнтъ 74–75
моантѣва 52
моленнѣ 50
монастнрь 97
монахъ 36
моштн 30, 48
моуѣеннѣ 45
мѣсець 50
мѣсто 43, 73, 86
- неманнѣ 36–37
ннкола 45
- обнтѣль 43
образъ 36
ольтаръ 52–53
отць 50, 94
- отцьствннѣ 73
- панагнрь 74
паньтелендонь 45
параіеклнснгарьхъ 97
пекъ 52
печаль 50
писаннѣ 44
повелѣннѣ 94
подьпнсъ 43
полѣ 86
прнлѣпъ 75
прѣстоаль 38
поуць 74
- рабъ 50, 95
редь 43
родь 47
- сава 25, 36
самодрьжьць 97
сватъ 36
севастократоръ 36, 38, 45
селнште 72
снмеонь 36, 43
снмонь 49
славъ 50
сластолюбннѣ 50
сребро 73
стефань 36–38, 45, 48–49,
94–95, 97
страхъ 52
стоуденнѣ 44
сьзданнѣ 43
сьшьствннѣ 94
сынъ 38, 43, 50, 94
сѣме 44
- тѣеннѣ 45–46
- тнхость 38
трапеца 30
троудъ 36, 45–46
трѣскавьць 73
- оурошь 94, 97
оуставка 52
оутворѣженнѣ 25, 57
оуѣнтель 50
- храмъ 36–37, 45–46, 52–53,
57, 94
хрнстось 45, 95
хтнтторъ, ктнтторъ 44, 97
- царь 36, 38, 43, 45, 73–74
царьство 45–47
црьковъ 25, 30, 50, 57, 103
- трьнць 52
трьнцьа 53
- кззыкъ 52
керарьхъ 45

ИЛУСТРАЦИЈЕ

† ЗУБАВИЖЕСА ОУЗЕМА НСЪ ДАСА ПРЪУНСТЪКРА
 МЪСЪ ГРОМЕРАРХА ХВА НИКОЛЫ НСТАГО НВЕЛН
 СЛАВНАГО ТЪХУ ЕНЕРЪ ХВА ТАН ТЕЛЕНИ ОНА ТЕ ТЕ
 МНЕМЪ ПТРОУДОМЪ СЪ СЕОБНАМЪ И ТОГО ДЪКА Д
 БНЪ СЪ СВАСТОКРАТОРА БРАТОУА ДИПРА ВНОКЪСТА
 СТЕФАНА КРАЛЕ СРЪБСКАГО НА ПЕСА ЖЕСА ТИЦР
 ЪСТВО БЛАГОРСКОЕ ПРЪБЛАГО ВЪРНЕМЪ НБГОУ
 СТИВЪМЪ НКОЛОМЪ ВЪ ВЪЦРНЪ СОСТАВ
 АННЪАСЪ БННЪ САНКТОУ ВЪ ТСО

· ГЪ НАШЪ РЪМНО СЕТНЬ ЛОБЪ

ВНХЛАШНН СТЫСЛО АТАЕ

С ТЪОРН ПЕСТЬ РЪРНОМЪ Д

МЪ ДАМЪ РИМАТВО СЪ ЛОБЪ

СЪ СЪ СЪ СЪ СЪ СЪ СЪ СЪ СЪ

Handwritten text in Cyrillic script, likely a religious or historical inscription. The characters are bold and stylized, typical of medieval manuscripts. The text is arranged in a single line across the width of the image.

Handwritten text in Cyrillic script, continuing the inscription. The characters are bold and stylized, typical of medieval manuscripts. The text is arranged in a single line across the width of the image.

Handwritten text in Cyrillic script, showing a significant portion of the inscription. The characters are bold and stylized, typical of medieval manuscripts. The text is arranged in a single line across the width of the image.

Handwritten text in Cyrillic script, showing a significant portion of the inscription. The characters are bold and stylized, typical of medieval manuscripts. The text is arranged in a single line across the width of the image.

СВЯТЫЙ ПАВЛЪ ОУЧЕНИКЪ СВОЮ ОУЧЕНИКЪ

СВЯТЫЙ ПАВЛЪ ОУЧЕНИКЪ СВОЮ ОУЧЕНИКЪ

СВЯТЫЙ ПАВЛЪ ОУЧЕНИКЪ СВОЮ ОУЧЕНИКЪ

СВЯТЫЙ ПАВЛЪ ОУЧЕНИКЪ СВОЮ ОУЧЕНИКЪ

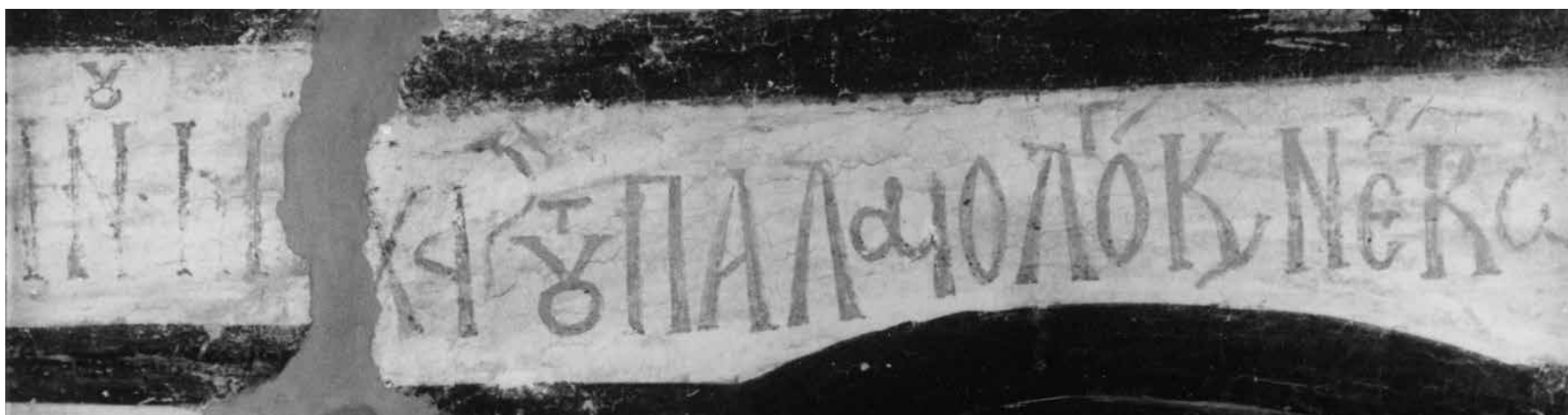

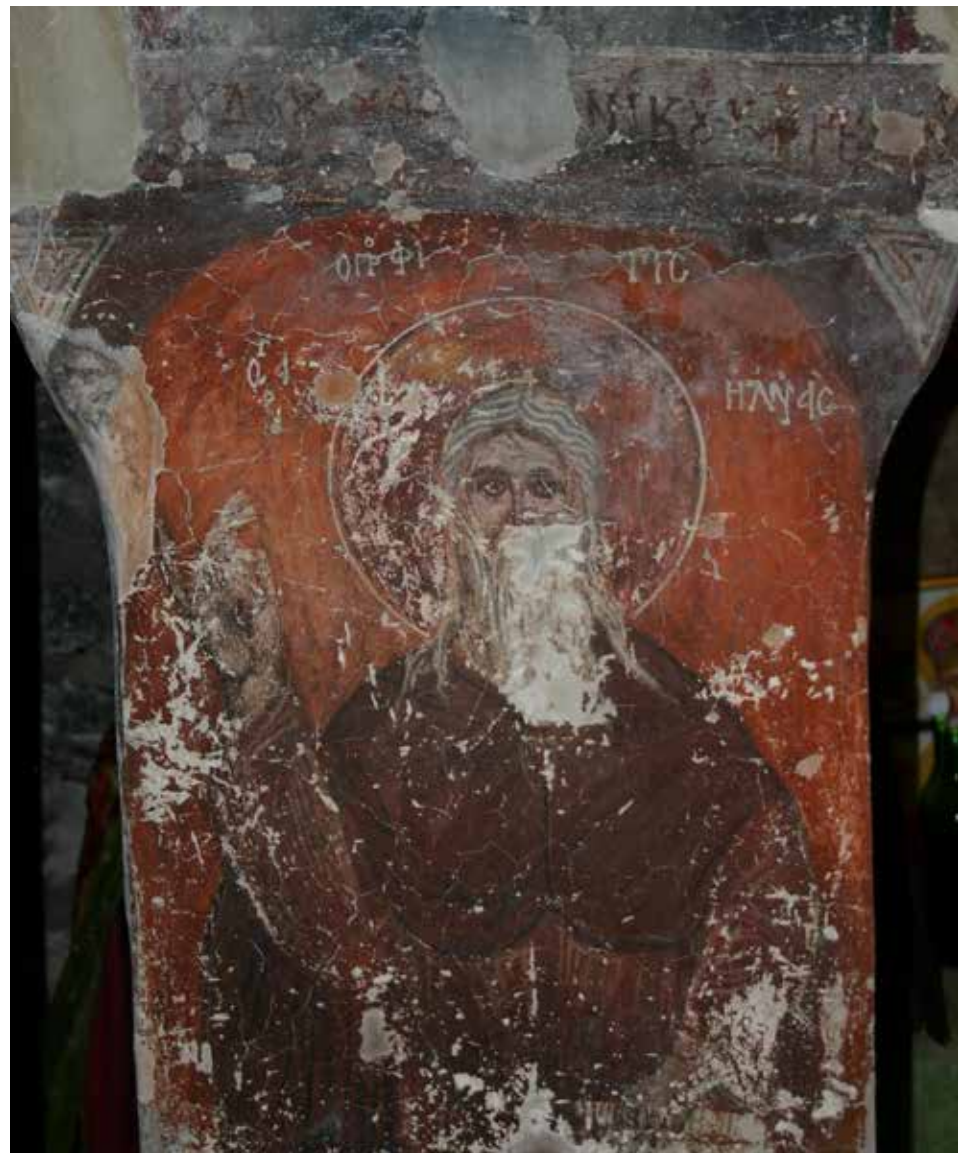
ΔΕΝΕΤΙΓ ΥΟΘΥ ΜΙΣ

ΠΑΣΧΩΣΕΒΕΓΓΩΜΕΡΑ

ΒΑΛΚΑΝΟΚΡΑΤΟΡΩΜΑΙ

ΩΜΑΙΑΣ ΑΤΕΛΟ ΚΟΜΝΗΝ

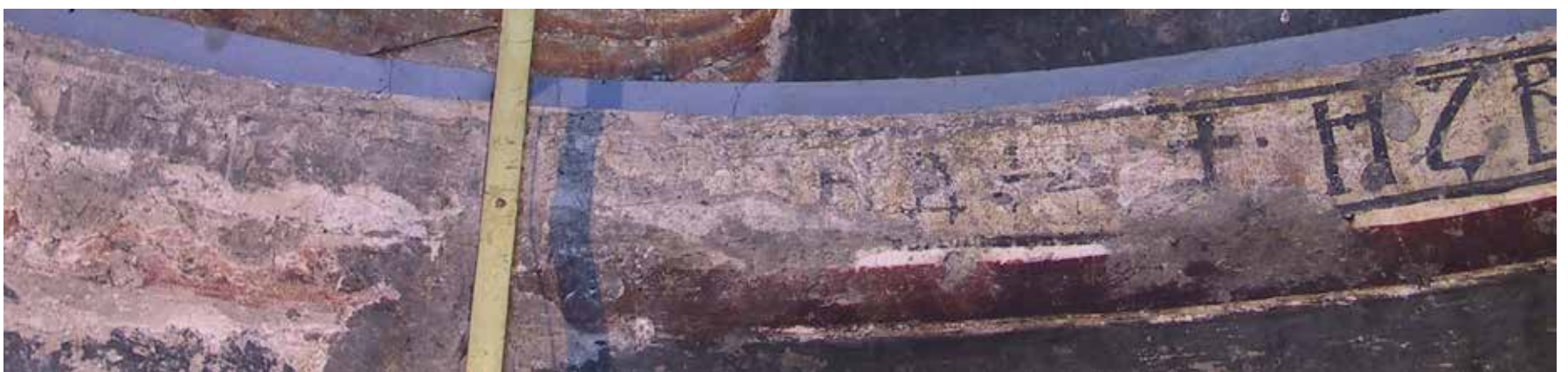

Византолошки институт САНУ

Извори

Књига прва

Издавач

Византолошки институт САНУ

Београд, Кнез Михаилова 35

Лекџура

Ивана Игњатовић

Превод резимеа на француски језик

Паскал Донжон

Компјутерска припрема за штампу

Драгослав Боро

Штампа

ЈП Службени гласник

Тираж

500 примерака

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

75.052.033.2"11/13"

930.2:003.071(495.02)"11/13"

НАТПИСИ историјске садржине у зидном сликарству. Том 1., XII-XIII век
/ Гојко Суботић ... [и др.]. - Београд : Византолошки институт САНУ, 2015
(Београд : Службени гласник). - 142 стр., [32] стр. с таблама : илустр. ; 33 см. -
(Извори / Византолошки институт Српске академије наука и уметности ; књ. 1.)

На спор. насл. стр.: *Inscriptiones historicae in picturis muralibus*. - Тираж: 500.
- Скраћенице: стр. 8-15. - Напомене и библиографске референце уз текст. -
Résumé: *Les Inscriptions à contenu historique dans la peinture murale*. - Регистри.

ISBN 978-86-83883-21-9

1. Суботић, Гојко, 1931- [аутор]
а) Зидно сликарство - Византија - 12в-13в
б) Натписи - Византија - 12в-13в

COBISS.SR-ID 217335052

